

ҚБӨ
Т

Қазақ әдебиетінің
тарихы

Н. КЕЛІМБЕТОВ

 **ЕЖЕЛГІ
ӘДЫІР
ӘДЕБІЕТІ**

Толықтырылып, екінші рет басылуы

АЛМАТЫ «АНА ТІЛІ» 1991

Қазақ ССР Халыққа білім беру министрлігі жоғары оқу орындары филология факультеттері студенттеріне арналған оқулық ретінде мақұлдаған

«Қазақ әдебиетінің тарихы» сериясының қоғамдық алқасы:
С. Қирабаев (алқаның төрағасы), Ж. Әзізханов, Ж. Дәдебаев, Ә. Дербісалиев, З. Серікқалиев, С. Қаскабасов, М. Құдайқұлов.

Келімбетов Н.

К 29 Ежелгі дәуір әдебиеті. Жоғары оқу орындары филология факультеттері студенттеріне арналған оқулық.
Алматы, Ана тілі 1991. 264 бет.

ISBN5-630-00051-9

Бұл кітап қазақ әдебиеті тарихының бастауларымен таныстырады. Автор VI—VIII-ғасырларда тасқа қашап жазылған дастандардан бастап, қазақ хандығы құрылған кезеңге (XV ғасыр) дейінгі түркі тілдес халықтардың бәріне ортақ болған әдеби мұраларға жан-жақты талдау жасайды.

Сондай-ақ мұнда көне түркі тілінде жазылған көркем шығармалардың қазақ әдебиеті тарихынан алатын орны, өзіндік ерекшеліктері, тәрбиелік және әлеуметтік мәні жүйелі түрде баяндалады.

Кітап жоғары оқу орындары филология факультеттерінің студенттеріне, қазақ әдебиетінің ежелгі тарихын зерттеуші аспиранттар мен ғылыми қызметкерлерге және көпшілік оқырман қауымға арналған.

К 4603020101—025
415 (05)—91 052—91

83.3(0) 4

ISBN5-630-00051-9

© «Мектеп» баспасы, 1986
Келімбетов Н., 1991

АЛҒЫ СӨЗ

Бүгінгі таңда бүкіл елімізде қызу жүріп жатқан қайта құру процесінің қоғамдық-әлеуметтік, рухани өмірімізге көптеген игі жаңалықтар енгізіп отырғаны жақсы мәлім. Солардың ішінде ең бастысы — әрбір халықтың тарихына, тілі мен әдебиетіне, мәдениетіне, әдет-ғұрпына, жалпы рухани мұрасына зор құрметпен қарау мәселесі болса керек. Қазақ тіліне мемлекеттік тіл мәртебесі берілуінің өзі осындай қамқорлықтың бір көрінісі болып табылады.

Міне, осындай дәуір шындығын, заман ақиқатын қалпына келтіріп жатқан революциялық бетбұрыс кезеңінде көне дәуір мұраларын, соның ішінде кейінірек қазақ халқын құраған әр алуан тайпалар мен тайпалық бірлестіктердің ежелгі тарихымен байланысты әдебиет нұсқаларын танып-білудің мәні зор деп білеміз.

Рас, қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірін жоғары оқу орындарында оқыту ісін 1965 жылы профессор Бейсембай Қенжебаев тұңғыш рет қолға алған болатын. Есімі машһур ғалымның жетекшілік етуімен, әрі Ханғали Сүйіншілиев, Мырзатай Жолдасбеков, Мұхтар Мағауин сияқты бір топ білікті қаламгер-ғалымдардың тікелей атсалысуы нәтижесінде 1967 жылы «Ертедегі әдебиет нұсқалары» деп аталатын оқулық-хрестоматия «Мектеп» баспасынан шыққан еді. Ал, енді содан бері өткен жиырма жылдай уақыт ішінде ежелгі түркі жазба ескерткіштерін әдеби және тілдік тұрғыдан зерттеу ісі едәуір алға басты. Атап айтқанда, қазақ әдебиеті тарихының ежелгі дәуірін зерттеу саласында әдебиеттану ғылымы бірқатар табыстарға жетті. Сонымен бірге, көне түркі, ежелгі қыпшақ, шағатай тілдерінде жазылған ертедегі әдебиет нұсқалары тіл білімі тұрғысынан да жан-жақты қарастырылып, олардың қазақ тілі мен әдебиеті тарихынан алатын орны мейлінше айқындала түсті. Басқа түркі тілдерінен гөрі қазіргі қазақ тіліне жақын әдеби жәдігерліктердің бірқатарына ғылыми-текстологиялық талдау жасалды. Сондай-ақ жоғары оқу орындары да қазақ әдебиет тарихының ежелгі дәуіріне қатысты шығармаларды оқитудың едәуір тәжірибесін жинақтады.

Орхон жазба ескерткіштерін қазақ әдебиеті тұрғысынан зерттеу ісін алғаш қолға алып, бұл салада көптеген игі істер тындырған ғалым Мырзатай Жолдасбеков екені мәлім. Әдебиетші-ғалым тасқа жазылған осы ғажайып дастандардың ғылыми негіздегі дәлме-дәл, әрі көркем аудармасын жасап шықты.

Міне, осы жәйттердің бәрін ескере келіп, біз «Қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірі» атты оқулықты 1986 жылы «Мектеп» баспасынан шығарған едік. Содан бері төрт жылдай уақыт ішінде советтік тұрғыдан ғылымында едәуір игі істер тындырылды. Солардың бірқатары қазақ әдебиетінің ежелгі дәуіріне де қатысты болып келеді. Ал, «Оғыз-наме», «Мұхаббат-наме», және «Бабур-наме» сияқты әдеби ескерткіштер қазақ тіліне тәржімә жасалады. Бұлар туралы келелі ғылыми зерттеулер жарық көрді.

Осы уақыт ішінде Жүсіп-Баласағұнның «Құтты білік» дастаны қазақ тіліне аударылып, жеке кітап болып басылып шықты. Бұл дастанның қазақ әдебиетіне тигізген әсері жайында елеулі ғылыми еңбек жазылды.

Оның үстіне, біз сөз етіп отырған оқулық кезінде аз тиражбен шығып, тез тарал кеткен болатын. Сол себепті біз қазақ әдебиетінің ежелгі тарихын оқып-үйренуші студенттер мен аспиранттардың, ғылыми қызметкерлер мен көпшілік оқырман қауымның сұраныс-өтініштерін ескере келіп, осы оқулықтың екінші, толықтырылған нұсқасын баспаға ұсынууды жөн көрдік.

Сонымен, «Ежелгі дәуір әдебиеті» оқулығын әзірлеу барысында советтік ғылымның тарих, әдебиет әрі тіл білімі саласындағы жетістіктерін, әсіресе, В. В. Бартольд, В. В. Радлов, С. Е. Малов, Е. Э. Бертельс, А. Н. Кононов, А. М. Шербақ, Ә. Н. Нәжіп, Х. Г. Кероглы, И. В. Стеблева, С. Н. Иванов, Л. Н. Гумилов, К. Қаримов, Н. Маллаев, Г. Араслы, т. б. ғалымдардың зерттеулерін пайдаландық.

Сондай-ақ Ә. Марғұлан, Р. Бердібаев, Б. Кенжебаев, М. Жолдасбеков, Х. Сүйіншілиев, Ғ. Мұсабаев, С. Қасқабасов, Ш. Сатбаева, Ә. Қоңыратбаев, М. Дүйсенов, К. Әміралиев, Ғ. Айдаров, А. Ибатов, Ә. Құрышжанов, М. Томанов т. б. ғылыми еңбектері де қазақ әдебиеті тарихының ежелгі дәуірі бойынша оқулық жазуға көп септігін тигізді.

Автор.

КІРІСПЕ

Қазақ әдебиеті өзінің қазіргі асқар биігіне оп-оңай, аз күнде көтерілген жоқ. Қазіргі социалистік қоғамда жан-жақты дамып, әлемдік әдебиет аренасынан өзіндік орын алған қазақ халқының көркем сөз өнері бүгінгі дәрежесіне жету үшін сан ғасырлық тар жол, тайғақ кешулерден, қиын қыстау асулардан, зар замандардан өтті.

Демек, басқа да бауырлас советтік халықтардың әдебиеті сияқты қазақтың жазба әдебиетінің де өмірге келу, қалыптасу, есею және кемелдену кезеңдері — өзіндік даму тарихы бар.

Қай халықтың болмасын әдебиет тарихы ең алдымен сол халықтың қоғамдық-әлеуметтік тарихымен тығыз байланысты болып келеді. Ендеше қазақ әдебиетінің тарихы — қазақ халқының қоғамдық, әлеуметтік және саяси өмірінің бейнелі көрінісі, соның сүрлеуі, ізі болып табылады.

Міне, сондықтан да біз қазақ әдебиетінің түп-төркінін, ежелгі дәуірін ғылыми негізде танып-білу үшін алдымен халқымыздың бұрынғы-соңғы тарихынан толық хабардар болу керек дейміз. Ал, тарихи тәжірибені, халықтың сан ғасырлар бойы сақтап келген рухани қазынасын, яғни әдеби мұраларды танып-білу қоғамымыздың әр азаматының рухани жағынан кемелдене түсуіне игі ықпал етері сөзсіз.

Марксизм-ленинизм іліміне негізделген советтік тарихнама буржуазиялық тарихнаманың халықтарды «тарихи» және «тарихи емес», «жоғарғы» және «төменгі» деп бөлетін нәсілшілдік теориясымағына күйрете соққы беріп келеді. Советтік тарих ғылымы үлкенді-кішілі барлық халықтар тарихи процестің субъектісі дел біледі. Сол халықтардың өзара байланыстарын, әлемдік мәдениет қазынасына қосқан үлестерін жан-жақты зерттегенде ғана күллі адамзат тарихы туралы дұрыс әрі толық түсінік алуға болатынын дәлелдейді.

Сөйтіп, үлкенді-кішілі әрбір халық бүкіл адамзаттың

дүние жүзілік мәдениет қазынасына өзінің тиісті үлесін қосып келгені ешқандай күдік тудырмайды.

Советтік еліміздің басқа да халықтары секілді қазақ халқының да ежелгі дәуірден қалыптасып, өсіп, дамып келе жатқан өзіндік материалдық және рухани мәдениеті бар. Қазақ халқы да бүкіл дүние жүзілік ғылым мен өнердің, әдебиеттің дамуына өзіндік үлес қосты, есімі әлемге мәшһүр ғалымдар мен ақын-жазушыларды, өнер қайраткерлерін тарих сахнасына шығарды.

Қазақ елінің ғасырлар бойы қалыптасқан, сан қырлы әрі бай рухани мәдениетінің маңызды бір саласы — қазақ әдебиеті болып табылады.

Қазақ әдебиеті тарихы пәні.

Әдебиет тарихы — әдебиет тану ғылымының құрамдас, негізгі бір бөлімі екені мәлім. Ал, әдебиет тарихы пәні

марксизм-ленинизм ілімін басшылыққа ала отырып, көркем әдебиеттің даму процесін қоғамдық өмірдің нақты жағдайымен байланысты түрде алып зерттейді. Әдебиет тарихы пәні әрбір халықтың дамуындағы идеялық бағыт-бағдарларды, әдеби ағымдарды және олардың көркемдік ерекшеліктерін сол халықтың қоғамдық-экономикалық құрылысымен байланысты түрде танып біледі.

Қазақ әдебиеті тарихы пәнінің міндеті де, міне, осындай. Қазақ әдебиеті тарихы әдебиет тану ғылымының құрамдас бөлімі ретінде көркем сөз өнерінің тарихын халқымыздың төл тарихынан бөліп-жармай, тұтас күйінде алып зерттейді. Сол арқылы ол әдеби шығарманың туылуын, әдеби өмірдің кемелденуін, сан алуан әдеби бағыттар мен көріктеу құралдарының даму кезеңдерін, әдеби процеске тиісінше ықпал еткен қаламгерлердің творчествосын танып-біледі.

Қазақ әдебиеті тарихы — қазақ халқының қадым замандардан бастап, бүгінгі күнге дейін жасаған көркем әдебиет туындыларын қамтиды. Қазақ әдебиеті тарихының оқып үйренетін дәуірі де, пән ретінде өз ішіне қамтитын объектілері де, зерттейтін мәселелері де қыруар көп.

Сонымен, қазақ әдебиетінің сан ғасырлық тарихы өте ерте, қадым замандардан, ежелгі дәуірлерден басталатыны даусыз. Алайда қазақтар халық ретінде тек XV—XVI ғасырларда ғана қалыптасты деп жүрміз ғой. Ендеше XV ғасырдан арғы жердегі материалдық және рухани мұраның бәрі қазақ халқы үшін жат болғаны

ма? Әрине, олай емес. «Қазақ халқының құрылуына негіз болған этникалық процестер — түп тамыры ежелгі заманнан, алғашқы қауымдық құрылыс ыдырап, таптық қатынастар туа бастаған заманнан басталатыны» тарихтан жақсы мәлім¹.

Бертін келе қазақ халқының құрылуына негіз болған ру-тайпалар көне замандардан-ақ қазіргі Қазақстанды, Орта Азияны, оңтүстік-шығыс Сібірді, Орталық Азияны, Еділ бойы мен Каспий жағалауларын мекен етті. Қазақ халқын құраған осы ру-тайпалар — кезінде өзбек, қырғыз, азербайжан, түрікмен, ұйғыр, қарақалпақ, хақас, башқұрт, татар халықтарының этникалық құрамына енген ру-тайпалармен аралас, көршілес отырып өмір сүргені белгілі.

Демек, қазіргі түркі тілдес халықтардың экономикалық, әлеуметтік, мәдени өмірі ежелден-ақ бір-бірімен өзара тығыз байланысты болды. Сондықтан түркі тілдес халықтардың әдебиет тарихын да бүкіл тұтасымен алып, қоғамдық, саяси және мәдени өмірдің барлық құбылыстарын өзара байланысты түрде танып-білу керек. Сонда ғана біз қазақ халқының ежелгі әдебиетіне азды-көпті қатысы бар көне заманның көркем сөз туындыларын ғылыми тұрғыдан дұрыс бағалай аламыз.

Алайда кейбір әдебиетші ғалымдар ру-ұлыстық дәуірде өмірге келген әдеби шығармалардың тілі қазаққа түсініксіз, рухы жат, сол себепті олар қазақ әдебиетінің мүлкі бола алмайды деген пікір айтады. Бұл барып тұрған қате, ғылыми негізі жоқ пікір. Өйткені «қай халықтың болсын ерте замандардағы алғашқы әдебиеті, жазба әдебиет нұсқалары сол халықтың бүгінгі тілінде болуы шарт емес. Кейбір халықтардың ондай әдебиетінің басқа тілде, сол халыққа осы күнде түсініксіз тілде болуы, бірақ сол халық жерінде, сол халық уәкілдері тарапынан жасалған, сол халықтың бір кездегі өмірін көрсететін әдебиет нұсқалары болуы ықтимал»².

Бұл сөзімізге орыс, белорус, украин халықтарының жазба әдебиетінің ертедегі тілі толық дәлел. Бұл халықтардың ежелгі дәуірдегі әдеби шығармалары қазіргі

¹ Қазақ ССР тарихы. Алматы, 1980, 1-том, 17-бет.

² Б. Кенжебаев. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері. Алматы 1973.

орыс, белорус, украин халықтарына түсініксіз болгар тілінен тараған церковно-славян тілінде жазылған. Ал, орта ғасырдағы француз әдебиетінің басым көпшілігі қазіргі французға түсініксіз латын тілінде жазылып келгені мәлім. Оның үстіне, қазақ әдебиетінің ежелгі дәуіріне қатысты әдеби ескерткіштер көне түркі, шағатай, ұйғыр, араб, парсы тілдерінде жазылған. Шағатай тілі — араб және парсы сөздері араласқан, түрік ру-тайпаларының кітаби тілі болған. Ал бұл тіл сол кездегі барлық түркі тектес ру-тайпаларға түсінікті тіл еді.

Соңғы жылдары совет түркологтары тарих және археология ғылымдарының бүгінгі таңдағы ғажайып жетістіктерін негізге ала отырып, қазіргі Қазақстан мен Орта Азия халықтарының тілі мен әдебиетінің тарихын зерттеу ісін солардың бәріне бірдей ортақ мұра болып табылатын ежелгі жазу-сызулардан, әдеби нұсқалардан, жылнама-шежірелерден, жеке қаламгерлер туындыларынан бастау керек деген пікірді көбірек айтып жүр. Бұл аса маңызды түйін. Шындығында да қазақ, өзбек, қырғыз, әзербайжан, түрікмен, ұйғыр, қарақалпақ, татар, т. б. ұлттық қауымдар этникалық тұрғыдан әбден қалыптасып, әрқайсысы жеке-жеке халық ретінде бөлініп шыққанға дейін, яғни ру-ұлыстық дәуірде бірге көшіп-қонып, араласып, өзара қатынасып жүргені мәлім. Міне, түркі тектес ру-тайпалардың сол кезде жасаған мәдени, әдеби мұралары осы халықтардың бәріне бірдей ортақ, бәріне бірдей тарихи, әдеби қазына болып табылады.

Түркі тектес халықтардың ежелгі мәдени, әдеби және тілдік мұраларын ұзақ жылдар бойы сарыла зерттеген Е. Э. Бертельс, А. Н. Самойлович, С. Е. Малов, И. В. Стеблева, Ә. Н. Нәжіп сияқты есімдері мәшһүр совет ғалымдары қазіргі түркі тілдес халықтардың ру-ұлыстық дәуірде бәріне ортақ жазу-сызуы, әліппесі, мәдениеті, тілі, әдебиеті болған деп санайды.

«Әрине, көне ескерткіштерді жасауға кейін аталмыш халықтарды құраған негізгі рулардың бірі аз, бірі көп мөлшерде қатысуы мүмкін. Соған сәйкес көне түркі мәдениеті үлгілерінің кейбіреулерінің тілі қазіргі ұйғыр тіліне, енді бірі әзербайжан тіліне, енді бірі қазақ тіліне жақынырақ келеді. Алайда бұл белгісінің өзі сол ескерткіштерді бір ғана халыққа теліп қоюға негіз бере алмайды. Туыстас халықтардың бәріне ортақ мұра деу әділдірек. Қазақ әдебиетінің түп тамыры сонау VII—

VIII-ғасырлардан басталады дегенде осы жағын да естен шығармауымыз қажет»¹.

Көне тарихтың куәсіндей бізге ежелгі заманнан жеткен әдеби ескерткіштерді мәдени және әдеби мұра жөніндегі марксизм-ленинизм ілімі негізінде жан-жақты зерттеп, олардың ішінен інжу-маржандай ең асылдарын сұрыптап ала білу, сан ғасырлар бойы халық даналығы тудырған асыл қазынаны бүгінгі өрісі биік социалистік мәдениеттің игілігіне айналдыру — қазақ әдебиеті тарихын зерттеушілердің төл міндеті болып табылады.

Қазақ әдебиеті тарихының кезеңдері. Марксизм-ленинизм ілімі бойынша, әдебиет тарихын кезеңдерге бөліп, дәуірлеу — бір жағынан, қоғамның жалпы даму заңдылықтарына, ал екінші жағынан, әдебиет дамуының өзіне ғана тән белгі-сипаттарға негізделуі тиіс. Демек, ежелгі қазақ әдебиетінің тарихын дұрыс жүйелеу үшін ең алдымен мынадаай екі жәйтті мықтап ескеру шарт: Біріншіден, адамзат қоғамының жалпы даму заңдылықтарын, соның ішінде қазақ халқының қалыптасып, тарихи кезеңдеріне ықпал еткен әлеуметтік-экономикалық және саяси-қоғамдық факторларды жете білу керек. Екіншіден, көркем әдебиеттің қоғамдық-эстетикалық мәні мен қызметінің өсу, жетіле түсу сатыларын, сан қилы әдеби ағымдардың пайда болу жолдарын, әдеби жанрлар мен әдеби тәсілдердің даму кезеңдерін, т. б. танып-білу қажет.

Маркстік-лениндік ғылыми методологияға негізделген совет әдебиеттану ғылымы қазақ әдебиетінің тарихын зерттеп-білуде соңғы жылдары едәуір игілікті істер тындырды деуге болады. Әйтсе де түркі тілдес халықтардың ежелгі әдеби ескерткіштерін тарихи, әдеби, тілдік, этнографиялық, т. б. тұрғыдан танып-білуге қатысты проблемалар да аз емес.

Белгілі ғалым Б. Кенжебаев қазақ халқының бұрын-соңды әдебиетінің тарихын төмендегідей кезеңдерге бөліп, жүйелеп қарастырады:

1. Ежелгі әдебиет, бұл дәуір VI—XV ғасырлар арасын қамтиды. Бұл кейінірек қазақ халқының құрамына енген қазақ ру-тайпаларының ежелгі ру, ұлыс дәуірлеріндегі әдебиеті. Ерте кездегі түрік ру-тайпаларымен бірге жасалған ортақ әдебиет.

¹ М. Мағауин. Қадым заман куәгері, Кітапта: Алдаспан, Алматы, 1970, 5—6-беттер.

орыс, белорус, украин халықтарына түсініксіз булғар тілінен тараған церковно-славян тілінде жазылған. Ал, орта ғасырдағы француз әдебиетінің басым көпшілігі қазіргі французға түсініксіз латын тілінде жазылып келгені мәлім. Оның үстіне, қазақ әдебиетінің ежелгі дәуіріне қатысты әдеби ескерткіштер көне түркі, шағатай, ұйғыр, араб, парсы тілдерінде жазылған. Шағатай тілі — араб және парсы сөздері араласқан, түрік ру-тайпаларының кітаби тілі болған. Ал бұл тіл сол кездегі барлық түркі тектес ру-тайпаларға түсінікті тіл еді.

Соңғы жылдары совет түркологтары тарих және археология ғылымдарының бүгінгі таңдағы ғажайып жетістіктерін негізге ала отырып, қазіргі Қазақстан мен Орта Азия халықтарының тілі мен әдебиетінің тарихын зерттеу ісін солардың бәріне бірдей ортақ мұра болып табылатын ежелгі жазу-сызулардан, әдеби нұсқалардан, жылнама-шежірелерден, жеке қаламгерлер туындыларынан бастау керек деген пікірді көбірек айтып жүр. Бұл аса маңызды түйін. Шындығында да қазақ, өзбек, қырғыз, әзербайжан, түрікмен, ұйғыр, қарақалпақ, татар, т. б. ұлттық қауымдар этникалық тұрғыдан әбден қалыптасып, әрқайсысы жеке-жеке халық ретінде бөлініп шыққанға дейін, яғни ру-ұлыстық дәуірде бірге көшіп-қонып, араласып, өзара қатынасып жүргені мәлім. Міне, түркі тектес ру-тайпалардың сол кезде жасаған мәдени, әдеби мұралары осы халықтардың бәріне бірдей ортақ, бәріне бірдей тарихи, әдеби қазына болып табылады.

Түркі тектес халықтардың ежелгі мәдени, әдеби және тілдік мұраларын ұзақ жылдар бойы сарыла зерттеген Е. Э. Бертельс, А. Н. Самойлович, С. Е. Малов, И. В. Стеблева, Ә. Н. Нәжіп сияқты есімдері мәшһүр совет ғалымдары қазіргі түркі тілдес халықтардың ру-ұлыстық дәуірде бәріне ортақ жазу-сызуы, әліппесі, мәдениеті, тілі, әдебиеті болған деп санайды.

«Әрине, көне ескерткіштерді жасауға кейін аталмыш халықтарды құраған негізгі рулардың бірі аз, бірі көп мөлшерде қатысуы мүмкін. Соған сәйкес көне түркі мәдениеті үлгілерінің кейбіреулерінің тілі қазіргі ұйғыр тіліне, енді бірі әзербайжан тіліне, енді бірі қазақ тіліне жақынырақ келеді. Алайда бұл белгісінің өзі сол ескерткіштерді бір ғана халыққа теліп қоюға негіз бере алмайды. Туыстас халықтардың бәріне ортақ мұра деу әділірек. Қазақ әдебиетінің түп тамыры сонау VII—

VIII-ғасырлардан басталады дегенде осы жағын да естен шығармауымыз қажет»¹.

Көне тарихтың куәсіндей бізге ежелгі заманнан жеткен әдеби ескерткіштерді мәдени және әдеби мұра жөніндегі марксизм-ленинизм ілімі негізінде жан-жақты зерттеп, олардың ішінен інжу-маржандай ең асылдарын сұрыптап ала білу, сан ғасырлар бойы халық даналығы тудырған асыл қазынаны бүгінгі өрісі биік социалистік мәдениеттің игілігіне айналдыру — қазақ әдебиеті тарихын зерттеушілердің төл міндеті болып табылады.

Қазақ әдебиеті тарихының кезеңдері. Марксизм-ленинизм ілімі бойынша, әдебиет тарихын кезеңдерге бөліп, дәуірлеу — бір жағынан, қоғамның жалпы даму заңдылықтарына, ал екінші жағынан, әдебиет дамуының өзіне ғана тән белгі-сипаттарға негізделуі тиіс. Демек, ежелгі қазақ әдебиетінің тарихын дұрыс жүйелеу үшін ең алдымен мынадаай екі жәйтті мықтап ескеру шарт: Біріншіден, адамзат қоғамының жалпы даму заңдылықтарын, соның ішінде қазақ халқының қалыптасып, тарихи кезеңдеріне ықпал еткен әлеуметтік-экономикалық және саяси-қоғамдық факторларды жете білу керек. Екіншіден, көркем әдебиеттің қоғамдық-эстетикалық мәні мен қызметінің өсу, жетіле түсу сатыларын, сан қилы әдеби ағымдардың пайда болу жолдарын, әдеби жанрлар мен әдеби тәсілдердің даму кезеңдерін, т. б. танып-білу қажет.

Маркстік-лениндік ғылыми методологияға негізделген совет әдебиеттану ғылымы қазақ әдебиетінің тарихын зерттеп-білуде соңғы жылдары едәуір игілікті істер тындырды деуге болады. Әйтсе де түркі тілдес халықтардың ежелгі әдеби ескерткіштерін тарихи, әдеби, тілдік, этнографиялық, т. б. тұрғыдан танып-білуге қатысты проблемалар да аз емес.

Белгілі ғалым Б. Кенжебаев қазақ халқының бұрын-сонды әдебиетінің тарихын төмендегідей кезеңдерге бөліп, жүйелеп қарастырады:

1. Ежелгі әдебиет, бұл дәуір VI—XV ғасырлар арасын қамтиды. Бұл кейінірек қазақ халқының құрамына енген қазақ ру-тайпаларының ежелгі ру, ұлыс дәуірлеріндегі әдебиеті. Ерте кездегі түрік ру-тайпаларымен бірге жасалған ортақ әдебиет.

¹ М. Мағанин. Қадым заман куәгері, Кітапта: Алдаспан, Алматы, 1970, 5—6-беттер.

2. Қазақ хандығы дәуіріндегі (XV—XIX ғасырлар арасы) әдебиет. Қазақтың өзіндік төл әдебиеті.

3. Қазақтың XIX-ғасырдағы жаңа, сыншыл, реалистік әдебиеті.

4. Қазақтың XX-ғасыр басындағы (1900—1920 жылдардағы) әдебиеті.

5. Қазақ халқының Ұлы Октябрь социалистік революциясынан кейінгі советтік әдебиеті.

Сонымен, әсіресе ежелгі дәуірдің мәдени мұраларын танып-білу барысында әдебиет — таптық идеология екенін бір сәтке де естен шығармауымыз керек. Күресуші таптар қашанда өз идеологиялық системасын (соның ішінде әдебиетті де) таптық күрестің құралы ретінде пайдаланып келді.

Міне, сондықтан да Ұлы Октябрь социалистік революциясына дейінгі қазақ әдебиеті антагонистік қайшылықтары бар таптық қоғамда өмірге келгенін, әрі оның бір-біріне қарама-қарсы тұрған прогрессивтік және реакциялық ағымдарда болғанын көне заманның әдеби мұраларын оқып үйренуде ескеріп отыру керек. Бұл тұрғыдан алып қарағанда, қазақ әдебиетінің тарихы — ғасырлар бойы бір-бірімен аяусыз арпалысып келген әдеби ағымдар күресінің тарихы деуге болады. Жүздеген жылдарға созылған осы жанкешті күрес үстінде прогрессивтік бағыттағы әдебиет құрыштай шыдала түсті, өрісі кеңіп, шоқтығы биіктей берді.

Қазақ әдебиетінің тарихында өткен заманды көксеп, кертартпа топтың сойылын соққан ақын-жыраулар да аз болған жоқ. Сондықтан өткендегі мұраға маркстік-лениндік ілім тұрғысынан қарап, оны әділ, дұрыс бағалай білуіміз керек. В. И. Лениннің әдебиеттің партиялығы жөніндегі және мұраны сыншылдықпен пайдалану туралы қағидаларын басшылыққа алуға міндеттіміз.

Міне, осы жәйттердің бәрін ескере отырып, VI—XV ғасырлар арасындағы түркі тектес ру-тайпалармен бірге жасалған ортақ әдебиеттің өзін төмендегідей хронологиялық дәуірлерге бөліп қарастырған жөн сияқты.

1. VI—IX ғасырлардағы көне түркі әдебиет ескерткіштері. Бұған Орхон жазба ескерткіштері, атап айтқанда, Күлтегін, Білге қаған. Тоныкөк туралы құлыптастарға қашап жазылған жырлар, сондай-ақ «Оғыз-наме» дастаны мен «Қорқыт ата кітабы», Әбу Насыр әл-Фарабидің әдебиет саласындағы еңбектері енеді.

2. X—XII ғасырлардағы әдебиет. Бұлар негізінен

Қараханид түріктерінің тілінде жазылған әдеби ескерткіштер деуге болады. Жүсіп Баласағұнидің «Құтадғу біліг» («Құтты білік») деген дидактикалық дастаны, Махмұт Қашғаридің «Диуани лұғат ат-түрік» («Түркі тілдерінің сөздігі»), Қожа Ахмет Яссауидің «Диуани хикмат» («Даналық кітабы») атты өлеңдер жинағы, Ахмет Иүгінекидің «Хибатул-хақайық» («Ақиқат сыйы») деген дидактикалық сарындағы жыр жинағы, Сүлеймен Бақырғанидің «Хакім ата», «Жұбан ана», «Әулие Мария» атты өлең жинақтары т. б. X—XII ғасырларда өмірге келген әдебиет нұсқалары болып табылады.

3. XIII—XIV ғасырлардағы әдебиет. Бұл кезең әдебиет тарихында Алтын Орда — Хорезм дәуірі деп те аталады. Аталған дәуірдегі туындылар жалпы түркі әдеби тілінің (шағатай) қыпшақ диалектісі негізінде жазылған. Олар: «Кодекс Куманикус» («Қыпшақ тілінің сөздігі»), Хорезмидің «Мұхаббат-наме» дастаны, Насыридін Рабғузидің «Қисса-сул Әнбия» немесе «Қиссауи Рабғузи» жинағы, Дүрбектің «Жүсіп-Зылика», Сайфи Сарайидың «Гүлістан бит-түрік», Құтыптың «Қысрау-Шырын» дастандары. Сондай-ақ Алтын Орда дәуірінде жазылған тарихи мұралар шежіре-кітаптар да баршылық. Қазақтың тұңғыш тарихшысы Хайдар Дулатидің «Тарихи Рашиди», Қадырғали Жалаиридін «Жамиғат-таурих», Захириддин Бабырдың «Бабыр-наме» атты шығармалары аталмыш дәуірдегі әдебиеттің көрнекті үлгілері болып табылады.

Ал, бұдан кейінгі тарихи кезеңде, яғни XIV—XV ғасырларда қазақ елінің этникалық-әлеуметтік, дербестік беті айқындала түсті де, қазақ халқының өзіндік, төл әдебиеті қалыптаса бастады. Жыраулар поэзиясы өмірге келді.

Ауыз әдебиеті жазба әдебиеттен бұрын пайда болғаны әрі жазба әдебиеттің өмірге келуі үшін қажетті алғы шарттарды әзірлеп бергені және жазба әдебиеттің өсіп жетілуіне қажетті рухани азық болғаны жақсы мәлім. Сол үшін А. М. Горький кезінде «Сөз өнерінің бастауы фольклорда жатыр» деген еді.

Қазақ халқының фольклоры, яғни ауыз әдебиеті мейлінше бай әрі сан қырлы болып келеді. Солардың ішіндегі ең көне жанры — тұрмыс-салт жырлары. Бұ-

Ауыз әдебиеті мен жазба әдебиет арасындағы байланыс.

ған: төрт түлік мал туралы өлендер мен наурыз жырлары, бесік жыры, үйлену, салт өлендері, той бастар, жар-жар, сынсу, беташар, жоқтау, т. б. жатады.

Қазақ халқының ертегілік мұрасы да аса бай болып келеді. Олар: қиял-ғажайып, тұрмыс-салт және жануарлар туралы ертегілер.

Қазақ ауыз әдебиетінің ертеде қалыптасып, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып келе жатқан саласының бірі — батырлар жыры. «Алпамыс батыр», «Қобыланды батыр», «Ер Тарғын», «Қамбар батыр» сықылды жырлар қазақ халық ауыз әдебиетінің алтын қорынан орын алған.

Поэтикалық жүйесінің көркемдігі жағынан теңдесі жоқ фольклор жанрларының бірі — ғашықтық жырлары (лиро-эпос). Мәселен, «Қозы Көрпеш — Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Айман-Шолпан», «Күлше қыз», «Мақпал қыз» сияқты лиро-эпос жырлары кезінде халық арасында кең тараған болатын.

Сондай-ақ тарихи жырлар, айтыстар, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, шешендік сөздер — қазақ ауыз әдебиетінің ежелгі жанрлары саналады.

Қорыта айтқанда, қазақ фольклоры — халқымыздың ерте замандағы дүние танымын, наным-сенімін, кәсібін, өзін қоршаған орта жайындағы тотемдік түсінігін, әдет-ғұрпын, салт-санасын, Отанға, сүйген жарға деген махаббат сезімін аңғартады.

Міне, сол себепті кез келген халықтың, соның ішінде қазақ халқының да фольклоры мен жазба әдебиетін оның қоғамдық-әлеуметтік даму жағдайларынан бөліп-жарып қарауға болмайды. Мәселен, қазақтың төрт түлік малға, аңшылық тіршілікке, отқа табынуға, т. б. байланысты айтылатын өлендері, тұрмыс-салт жырлары, қиял-ғажайып ертегілері, батырлар жырлары халқымыздың ру-ұлыстық дәуіріндегі тіршілігінен елес береді.

Әрбір халықта өз әдет-ғұрпын, өмірлік тәжірибесін, інжу-маржандай асыл сөз қазынасын, яғни мақал-мәтелдерін, қанатты сөздерін, ғажайып өлең-жырларын өзінен кейінгі ұрпаққа мұра етіп қалдыратын игі дәстүр бар. Міне, сол дәстүр бойынша кейінірек қазақ халқын құраған сан түрлі ру-тайпалардың ұлыстық дәуіріндегі қиял-ғажайып ертегілері, Қорқыт ата туралы аңыздары, Оғыз батыр, Алпамыс батыр, Күлтегін батыр, т. б. жөніндегі жырлары бүгінгі күнге дейін сақталып жетті.

Рас, үстем тап өкілдері, діншілдер халықтың мұндай сүйікті қаһармандарының образына діни мән-мағына, беріп, аңыз-ертегілердің идеялық бағыт-бағдарын өз мүдделеріне қарай бұрып әкетуге әрекет жасап басты. Алайда еңбекшіл халық өзі өмірге әкелген фольклорлық туындылардың жағымды қаһармандарының образын әділдік жолындағы күрескер ретінде бұрынғыдан да жетілдіре түсті. Мәселен, алғашта мифологиялық құдай ретінде сипатталып келген Рүстем бейнесі бірте-бірте халық ауыз әдебиетінде жаңа мазмұнға ие болып, халық қаһарманына айналады, кейінірек жазба әдебиеттен де кеңінен орын алды. Қазақ фольклорындағы осындай батырлардың ғажайып жанды бейнесі халқымыздың ерлік, әділеттік, махаббат жөніндегі мұрат-мүдделері негізінде жасалған. Батырлар жырындағы халық қаһармандарының образы қоғамдағы әлеуметтік әділетсіздікке қарсы күреске үндеп, туған жерге, Отанға деген сүйіспеншілік сезімін арттыра түседі. Ал, мұның аса зор тәлім-тәрбиелік мәні бар.

Халық ауыз әдебиетінің кейбір қаһармандары бертін келе жазба әдебиеттің кейіпкерлеріне айналды. Мәселен, XI—XII ғасырларда қағазға түсірілген «Қорқыт ата кітабының» ішіндегі «Бамсы-Бейрек жыры» өзінің сюжеті жағынан да, композициялық құрылысы тұрғысынан да «Алпамыс батыр» жырына өте жақын болып келеді. «Оғыз-наме» дастаны да Оғыз батыр жөніндегі халықтың аңыз-әңгімелері негізінде жазылған. Қазақ халқының фольклоры мен көне түркі жазба әдебиет ескерткіштері арасындағы мұндай байланыс туралы көптеген мысалдар келтіруге болар еді.

Қазақ әдебиеті тарихында фольклордың сан алуан жанрларын, сарқылмас сөз қайнарын жазба әдебиетте творчестволықпен пайдаланудың ғажайып үлгілерін тұңғыш рет асқан шеберлікпен көрсеткен Абай деуге болады. Бұған ұлы ақынның бүкіл творчестволық өмірі дәлел.

Бірқатар қазақ совет қаламгерлері халық ауыз әдебиеті туындыларын, әсіресе әлеуметтік тақырыптағы эпостық жырлардың сюжетін, идеясын, көріктеу құралдарын, т. б. творчестволықпен пайдалана отырып, көркем әдебиетте теңдесі жоқ драмалық шығармалар, лиро-эпостық поэмалар жазды. М. Әуезовтың «Еңлік-Кебек», Ғ. Мүсіреповтың «Қозы-Көрпеш — Баян сұлу» пьесалары, С. Мұқановтың «Сұлушаш», С. Сейфуллин-

нің «Қөкшетау», І. Жансүгіровтың «Күйші» поэмалары, т. б. халық ауыз әдебиетінің сюжетіне құрылғаны мәлім.

Сөйтіп, бүгінгі таңда фольклор мен жазба әдебиеттің бір-біріне ықпалы барған сайын артып, олардың арасындағы сан қырлы байланыс мейлінше нығая түсуде. Мұның өзі түсінікті де. Өйткені совет әдебиетінің нәр алатын қайнар-көзі қашанда еңбекшіл халық, сол халықтың жарқын болашақ жөніндегі, арман-мақсатынан туындаған ауыз әдебиеті болып табылады.

Мәдени және әдеби мұра туралы марксизм-ленинизм ілімі.

Ежелгі мәдени және әдеби мұраны танып-білу ең алдымен марксизм-ленинизм іліміне негізделеді. Өйткені мәдени және әдеби мұра жөніндегі маркстік-лениндік ілім көркем әдебиеттің таптық мәнін ашып, антагонистік қоғамда екі түрлі ұлттық мәдениет болатынын, социализм жағдайында рухани мұраны қоғам мүддесіне пайдалану қажеттігін ғылыми негізде дәлелдеп береді.

Ұлы Октябрь социалистік революциясына дейінгі қазақ әдебиеті бір-біріне қарама-қарсы антагонистік таптардың күрес жағдайында өмірге келген әдебиет. Өйткені «бүкіл тарих тап күресінің тарихы, қоғамдық дамудың түрлі сатыларында қаналушы таптар мен қанаушы таптардың, бағынушы таптар мен үстем таптардың арасындағы күрестің тарихы болады»¹.

Міне, осы қаналушы таптар мен қанаушы таптар адамзаттың бүкіл тарихындағы бір-біріне қарсы тынымсыз күресте қоғамдық сананың сан алуан түрлерін (соның ішінде көркем әдебиетті де) таптық күрестің рухани құралы ретінде кеңінен пайдаланады. Сол үшін антагонистік қайшылықтағы әрбір тап өз мақсат-мүдделеріне сәйкес келетіндей мәдениет пен өнер және әдебиет туындыларын өмірге әкелді. Себебі антагонистік таптық қоғамда бүкіл қоғам мүшелері үшін, қаналушы және қанаушы таптар үшін ортақ, солардың бәріне бірдей қызмет ететін жалғыз ғана мәдениет болуы мүмкін емес. Таптық қоғамда екі түрлі мәдениет — қаналушы еңбекші тапқа қызмет ететін мәдениет және қанаушы үстем тапқа қызмет көрсететін мәдениет болады. Осыған орай, яғни әрбір мәдениеттің қоғамдағы әлеуметтік қызметіне қарай біз мәдениеттің өзін прогрессивті және

¹ К. Маркс пен Ф. Энгельс. Таңдамалы шығармаларының үш томдығы, Алматы, 1976, 1-том, 98-бет.

кертартпа бағыттағы деп екі қарама-қарсы топқа бөлеміз.

Бұл жөнінде В. И. Ленин 1913 жылы жазған «Ұлт мәселесі жөніндегі сын заметкалар» деген еңбегінде «Қазіргі әрбір ұлттың ішінде екі түрлі ұлт бар — дейміз біз барлық национал-социалдарға. Әрбір ұлттық мәдениетте екі түрлі ұлттық мәдениет бар. Пуришкевичтердің, Гучковтардың және Струвелердің великорустық мәдениеті бар, — ал сонымен бірге Чернышевскийдің, Плехановтың есімдерімен сипатталатын великорустық мәдениет те бар. Нақ осындай екі түрлі мәдениет, Германиядағы, Франциядағы, Англиядағы, еврейлердегі, т. т. сияқты украиндарда да бар» деп атап көрсетті.¹

В. И. Лениннің бұл даналық пікірі антагонистік қоғамда өмір сүрген барлық халықтар мәдениеті мен әдебиетіне тікелей қатысты екенін ұмытпау керек.

Әрбір ұлттық мәдениетте екі түрлі ұлттық мәдениет болатындығы туралы В. И. Ленин айтқан осы даналық пікірді басшылыққа ала отырып, қазақ халқының Ұлы Октябрь социалистік революциясына дейінгі мәдениеті мен әдебиетін де таптық тұрғыдан екі түрлі ұлттық мәдениеттен құралған деп білеміз. Бұлардың бірі — феодалдық құрылысты, хан-сұлтандарды дәріптейтін қошаметшіл ақын-жыраулар бастаған сарай әдебиеті. Бұл әдебиет үстем таптың сөзін сөйлеп, жырын жырлады. Екіншісі — қазақ халқының азаттық, теңдік жолындағы ең асыл арман-мақсатынан туындаған, қазақ қауымының озат ой-пікірін білдіретін, халықтың бай ауыз әдебиеті негізінде дамыған, биік гуманистік мақсаттар мен прогрессивті идеяны іске асыруға бағытталған еңбекші халық әдебиеті.

Әдетте буржуазия идеологтары таптық қоғамдағы антагонистік қарама-қайшылықты, таптық күрес пен оның сан алуан түрлерін, көркем әдебиет — таптық идеология екенін теріске шығарып, қоғамның барлық мүшелері үшін, барлық таптар мен әлеуметтік топтар үшін ортақ, солардың бәріне бірдей қызмет ететін жалғыз мәдениет, әдебиет, өнер қажет деген ойды көбірек айтады. Мұндай айла-тәсіл арқылы олар таптық күресті бүркемелеп, еңбекші халықтың қанаушыларға қарсы күресін әлсіретуге әрекет жасайды. Сонымен, идеалистік

¹ В. И. Ленин. Шығармалар толық жинағы, 24-том, 144—145-беттер.

идеяны жақтаушылар «өнер-өнер үшін», «таза өнер» деген сияқты жалған ілімді көкке көтере мадақтайды.

Адамзаттың сан ғасырлық барша тарихы — антагонистік қайшылықтағы таптар арасындағы күрес тарихы екені жоғарыда айтылды. Міне, сондай күрестің бір көрінісі — материалистік эстетиканы жақтаушылардың әлгі «өнер — өнер үшін», «таза өнер» деген көзқарасты қолдаушыларға қарсы жүргізген аяусыз күресі болса керек. Бұл күрес бір сәтке де саябырсыған емес. Орыстың ұлы революционер-демократы Н. Г. Чернышевский «таза мәдениетшілерге» кезінде өлтіре соққы беріп, былай деп жазған еді: «Әдебиет қандай бір болмасын идеялар бағытына қызмет етпей тұра алмайды. Бұл әдебиеттің бас тартам десе де шамасы келмейтін, оның өз ішкі мәнінен туындайтын міндеті. «Өнер — күнделікті тұрмыстық әрекеттерден аулақ тұру керек» дейтін таза өнер теориясының жолын қуушылар қателеседі немесе өтірік аңқаусиды. Олар «өнер — өмірден тәуелсіз болу керек» деген сөзді әдебиетті неғұрлым өз мүддесіне сай басқа бағыттардың қызметшісі ету мақсатында өздеріне ұнамаған әдеби бағыттарға қарсы жүргізген күресінің жамылғысы етті»¹. Материалистік эстетиканың жалынды насихатшыларының бірі болған Г. В. Плеханов кезінде «өнер — өнер үшін» дейтін теорияны тасталқан етіп, «өнер — өнер үшін» ұраны түптеп келгенде, «өнер — ақша үшін» ұранына айналып кетті деген еді.²

В. И. Ленин өзінің «Партиялық ұйым және партиялық әдебиет» және «Ұлт мәселесі жөніндегі сын заматқалар», т. б. мақалаларында «таза өнер», «ортақ ағым» теорияларының шынайы, таптық мәнін ашып, оны ұсынушылардың пролетариатқа қарсы бағытталған әрекеттерінің астыртын сырын ашкереледі. Ол буржуазия ұлтшылдарының пролетарлық революцияға және интернационалдық бірлікке қарсы бағытталған «Ұлттық мәдениет» ұранына күйрете соққы беріп, демократизмнің және бүкіл дүние жүзілік жұмысшы қозғалысының интернационалдық мәдениеті деген ұранды алға тарта отырып...» әрбір ұлтта буржуазиялық (ал көпшілігінде әлі де болса қаражүздік және клерикалдық) мәдениет те бар — қала берді бұл мәдениет «элементтер» түрінде ғана емес, үстем мәдениет түрінде болып отыр. Сондық-

¹ Хрестоматия по теории литературы. М., 1982, с. 289—290.

² Г. В. Плеханов. Искусство и общественная жизнь. М., 1953, с. 222.

тан жалпы алғанда «ұлттық мәдениет» — помещиктердің, поштардың буржуазияның мәдениеті» деп жазды»¹.

Қорыта айтқанда, антагонистік таптық қоғамда барлық таптар мен әлеуметтік топтар үшін бірдей қызмет ететін, қоғамның барлық мүшелеріне ортақ мәдениет болмайды. Болауы да мүмкін емес. Оның есесіне, антагонистік қоғамда қанаушы таптың мүддесін көздеген мәдениет және қаналушы таптың — еңбекшіл халықтың өз мәдениеті бар. Антагонистік қоғамда қанаушы таптың мәдениеті қашанда үстем мәдениет, ал демократиялық және социалистік бағыттағы мәдениет әлі элементтер түрінде ғана болады. Соның өзінде, демократиялық және социалистік мәдениет бүкіл қоғам өмірінде маңызды роль атқарады. Өйткені бұл мәдениет өз дәуірінің ең озат идеяларынан нәрленіп, игі мақсатқа, еңбекші халыққа, барынша прогрессивті адамзатқа қызмет етеді.

«Қоғамның материалдық өндіргіш күштері өз дамуының белгілі бір сатысында сол кездегі өндірістік қатынастарға ...қайшы келеді. ...Сол кезде барып әлеуметтік революция заманы басталады. Экономикалық негіздердің өзгеруімен бірге азды-көпті қысқа уақыт ішінде бүкіл зор қондырмада төңкеріс жасалады».² Міне, осылайша бір экономикалық-қоғамдық формация орнына екінші бір экономикалық-қоғамдық формация орнайтыны мәлім. Сондай сәтте құлаған қоғамдық формация өзінің барлық мәдени, өнер және әдеби байлықтарын жаңадан орнаған формацияға мұра етіп қалдырып кетеді. Алайда жаңадан орнаған қоғамдық формация өзінен бұрынғы қоғамнан қалған рухани байлықтың бәрін шетінен, талғамсыз қабылдай бермейді. Жаңа қоғамдық құрылыс тек өз мақсат-мүддесіне сәйкес келетін байлықтарды ғана қабылдайды. Соның өзінде, ескі дәуірден мұра ретінде алынған мәдени, өнер және әдеби туындыларды тарихи дамудың жаңа жағдайына сай келетіндей етіп алады.

Сонымен, адамзат қоғамы дамуының белгілі бір сатысының күні бітіп, дәурені өтіп, көне тарихқа айналуы, келмеске кетуі тарихи тұрғыдан заңды құбылыс саналады. Бірақ адамзаттың ұшқыр ақыл-парасаты жасаған ең асыл қазыналар — мәдени, өнер және әдеби

¹ В. И. Ленин. Шығармалар толық жинағы. 24-том, 135-бет.

² К. Маркс пен Ф. Энгельс. Таңдамалы шығармаларының үш томдығы Алматы, 1976, 1-том, 523-бет.

ескерткіштер ешқашанда ескірмейді, келмекке кетпейді. Қайта ол жаңа тарихи жағдайда жаңа мән-мағынаға ие болып, жаңа қырынан жарқырай көрінеді.

«Толстой қайтыс болды, сөйтіп осалдығы мен дәрменсіздігі данышпан суреткердің философиясынан көрінген, оның шығармаларында суреттелген революцияға дейінгі Россия келмекке кетті. Бірақ оның мұрасында келмекке кетпеген, болашаққа тән нәрселер бар. Бұл мұраға Россия пролетариаты ие болады және бұл мұраны игеру жолында жұмыс істейді»¹.

В. И. Лениннің зор көрегендікпен айтқан Л. Н. Толстой жөніндегі осы бір сөзі бұрын өткен көптеген көрнекті қаламгерлер мен әдеби ескерткіштерге де қатысты деуге болады.

Ұлы Қазан социалистік революциясы адамзаттың бүкіл дамуы туғызған мәдени, әдеби мұраны дәурені өткен ескі қоғамдық құрылыспен бірге жойып жіберген жоқ. Қайта мәдениет пен әдебиеттің ең озық үлгілерін бүкіл халықтың асыл қазынасына, көпшіліктің мүлкіне айналдырды. Бұрын қалың бұқара біле бермейтін мәдени, әдеби мұраларды Совет өкіметі еңбекші халықтың игілігіне айналдырды.

Марксизм-ленинизм классиктері сан ғасырлар бойы адам баласының ақыл-парасаты туғазған барлық мәдениет, өнер және әдебиет туындыларын қайта қарап қорытты, сынады, соның бәрін жұмысшы қозғалысы арқылы тексерді. Сөйтіп, олар өткен дәуірден бізге жеткен мәдени, әдеби мұраның прогрессивтік жақтарын, демократиялық және социалистік элементтерін жаңа қоғамның мәдениеті мен әдебиетін жасау, әрі оны дамыта түсу үшін, жастарға коммунистік тәлім-тәрбие беру үшін творчестволықпен пайдалану керек деген қорытынды жасады.

В. И. Ленин 1920 жылы комсомолдың III съезінде сөйлеген сөзінде жастардың алдына мынадай міндеттер қойған болатын: «Адамзаттың бүкіл дамуы туғызған мәдениетті дәл білу арқылы ғана, соны қайта қорыту арқылы ғана пролетарлық мәдениетті жасауға болатындығын анық ұғынбасақ, — мұны ұғынбасақ, бұл міндетті біз орындай алмаймыз. Пролетарлық мәдениет ғайыптан пайда болған мәдениет емес... Пролетарлық мәдениет адамзат капиталистік қоғамның, помещиктік қоғамның,

¹ В. И. Ленин. Шығармалар толық жинағы, 20-том, 25-бет.

чиновниктік қоғамның езгісінде жүріп жасап шығарған білім қорларының заңды дамуы болуға тиіс»¹.

Сан ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып, бүгінгі ұрпаққа жеткен өткен дәуір мәдениеті, өнері және әдебиетінің озық үлгілерінің танымдық, тәрбиелік қоғамдық мәні зор.

Көркем сөз өнерінің ертеректе өткен өкілдерінің артында қалдырған асыл мұралары адамзаттың тарихи даму процесінің белгілі бір сатысындағы қоғамдық өмірді, түрлі таптар мен әлеуметтік топтардың жағдайын, халықтың тұрмыс-тіршілігін, әдет-ғұрпын, салт-санасын, дүние танымын, т. б. терең танып-білуге көмектеседі. Мәселен, Ф. Энгельс кезінде О. Бальзактың «Адамдар комедиясын» оқып шығып, оны сол кездегі барлық тарихшы, экономист, статист ғалымдардың еңбектерінен жоғары бағалап, қоғамдық-әлеуметтік өмірдің сол дәуірін жан-жақты, түрлі қырынан бейнелеу жағынан бұған тең келетін еңбек жоқ деп жазды.

Талай-талай ғасырлар бойы халықтың ең асыл қазынасындай болып сақталып келген ежелгі мәдени мұралар, әдеби туындылар бүгінгі ұрпақ үшін тек эстетикалық тәрбие құралы болумен ғана шектелмейді. Сонымен бірге, ежелгі жыр-дастандар, кисса-хикаяттар, шежіре-кітаптар халқымыздың өткендегі жақсы дәстүрлерін — ата мекен Отанға деген сүйіспеншілік сезімін бүгінгі жас ұрпақтың бойына сіңіріп, оларды адамгершілікке, достыққа, әділдікке, ерлікке, еңбек сүйгіштік қасиеттерге үндейді.

* * *

Ұлы Қазан социалистік революциясына дейін қазақ әдебиеті тарихының ежелгі дәуірі жүйелі түрде және ғылыми негізде зерттелген емес еді. Рас, бірқатар Европа және орыс ғалымдары көне түркі, шағатай және араб, парсы тілдерінде жазылған кейбір жыр-дастандарды, шежіре-кітаптарды, жылнамаларды, т. б. тарихи, тілдік және көркемдік тұрғыдан жан-жақты зерттеді, олардың ғылымға негізделген текстілерін жасады, әрі өзге тілдерге аударып, кітап етіп шығарды. Бұлар негізінен түрколог және шығыстанушы ғалымдар болатын. Сөйтіп, бұл топтағы ғалымдар түркі тілдес халықтардың ру-ұлыстық дәуіріне қатысты әдеби ескерткіштерді жи-

¹ В. И. Ленин. Шығармалар толық жинағы. 41-том, 331—332-беттер.

нан, оларды жариялауға, сол арқылы кейінгі ұрпаққа жеткізуге және насихаттауға мол үлес қосты.

Ал, енді ұлтшыл буржуазиялық бағыттағы әдебиетшілер идеалистік философия мен жалған теорияға негізделіп, түркі тілдес халықтардың ежелгі тарихына, мәдениетіне және әдебиетіне тікелей қатысты көне мұралардың бәрін шетінен «иран әдебиетінің жемісі» етіп көрсетуге немесе өзге «тарихи» халықтардың еншісіне беруге әрекет жасады. Шығыстанушы кейбір ғалымдар космополитизм жолына түсіп, түркі тілдес халықтардан шыққан қаламгерлердің әдебиет тарихынан алатын орнын кемсітуге тырысты. Қазіргі империализмнің жалдамалы малайына айналған реакциялық бағыттағы буржуазия идеологтары советтік еліміздегі өрлеу жолына түскен түркі тілдес халықтардың ертедегі мәдениет, әдебиет және өнер тарихын бұрмалап, олардың әлемдік әдебиет тарихынан алатын орнын жоққа шығару үшін байбалам салуда.

Адамды адамның қанауын білмейтін, өз туларында еңбек адамдарының туысқандығы мен халықтар достығы ұран етіп жазылған ең әділ қоғамдық құрылыс — социализм тұсында ғана қазақ халқының ерте кездегі өзіндік мәдениетін, тілін, т. б. жүйелі түрде танып-білуге толық мүмкіндік жасалды. Лениндік ұлт саясатының бір көрінісі ретінде қазақ әдебиеті пәні өмерге келді. Қазақ әдебиеті тарихы — бүкіл советтік әдебиеттану ғылымының құрамдас бір саласы болып табылады.

Қазақ әдебиеті тарихы советтік әдебиеттану ғылымының жеке бір саласы ретінде қысқа тарихи мерзімде қыруар көп игі істер тындырды. Қазақстан мен Орта Азия халықтары жасаған ежелгі әдеби мұралардың бірқатары текстологиялық, тілдік, көркемдік ерекшеліктері, т. б. тұрғыдан зерттеліп, жеке-жеке кітап түрінде басылып шықты. Бұлар жөнінде монографиялар мен ғылыми мақалалар жарияланды. Қазіргі түркі тілдес халықтардың біріне көбірек, ал екіншісіне азырақ дәрежеде ортақ болып келетін жазба әдебиет нұсқалары қазақ халқының тарихы, тілі, әдет-ғұрпы, салт-санасы, т. б. тұрғыдан зерттелді. Ең бастысы — қазақ әдебиетінің түп төркінін анықтады, қазақтың сан ғасырлық көркем сөз өнерінің даму заңдылықтарын ашты, әдеби ескерткіштердің маңағынасын анықтады. Көне түркі, шағатай тілінде жазылған кейбір туындылар қазіргі қазақ тіліне тәржіма жасалды.

Міне, осындай жан-жақты ғылыми зерттеулер нәтижесінде қазіргі қазақ әдебиетінің түп төркіні болып табылатын көне түркі әдебиет ескерткіштері соңғы жылдары жоғары оқу орындарында тиісті программа бойынша оқытыла бастады.

Қазақ әдебиеті тарихын танып-білуде Қазақ ССР Ғылым академиясының М. Әуезов атындағы әдебиет пен өнер институты аса маңызды роль атқарып келеді.

Қазақстандағы жоғарғы оқу орындарының қазақ әдебиеті кафедралары да халқымыздың көркем сөз тарихын зерттеу ісіне көп жылдардан бері тиісті үлестерін қосуда.

Сондай-ақ қазақ әдебиеті тарихы бойынша ғылыми зерттеу жұмыстарымен көптен бері үзбей айналысып жүрген маман-ғалымдар — академиктер, ғылым докторлары мен кандидаттары, жас мамандар да аз емес.

Түркі тілдес халықтардың бәріне ортақ ежелгі әдеби мұраларды қазақ әдебиеті мен қазақ тілі тұрғысынан зерттеуге кезінде С. Сейфуллин, М. Әуезов, С. Мұқанов, Е. Ысмайылов, С. Аманжолов, Қ. Жұмалиев, М. Ғабдуллин, Ә. Марғұлан, Б. Қенжебаев, Ә. Қоңыратбаев, Р. Бердібаев, М. Жолдасбеков, т. б. ерекше мол үлес қосты деуге болады.

Сондай-ақ бұл салада Х. Сүйіншәлиев, С. Қасқабасов, Ғ. Мұсабаев, Қ. Өмірәлиев, Ғ. Айдаров, А. Ибатов, Ш. Сатбаева, Ә. Құрышжанов, М. Томанов, А. Егеубаев, т. б. бірқатар құнды зерттеулер жазды.

Қорыта айтқанда, советтік әдебиеттану ғылымының құрамдас бір саласы болып табылатын қазақ әдебиеті тарихы пәні халқымыздың ежелгі дәуірлерден бастап, бүгінгі күнге дейінгі әдеби асыл мұраларын марксизм-ленинизм ілімі тұрғысынан танып-білуде, оның озық үлгілерін орта және жоғары оқу орындарында оқыту арқылы коммунистік қоғам адамын тәрбиелеу ісіне пайдалануда қыруар көп игі істер тындырып келеді.

VI-IX

ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ТҮРКІ ӘДЕБИЕТ ЕСКЕРТКІШТЕРІ

Тарихи жағдай.
Түрік қағанаты.

Көне түркі дәуірінің мәдени, әдеби ескерткіштерін сөз етуден бұрын бертін келе қазақ халқын құраған тайпалық бірлестіктердің тұрмыс-тіршілігі, әлеуметтік өмірі жайында бірер сөз айта кетелік. Өйткені «өз өміріндегі қоғамдық өндірісте адамдар өздерінің дегендеріне қарамайтын, белгілі бір, қажетті қатынастарда — өндірістік қатынастарда болады, бұл қатынастар олардың материалдық өндіргіш күштері дамуының белгілі бір сатысына сай келеді. Осы өндірістік қатынастардың жиынтығы қоғамның экономикалық құрылымы, реалдық базисі болып табылады, осыған келіп заңдық және саяси қондырма орнайды және бұған қоғамдық сананың белгілі бір формалары сай келеді. Материалдық өмірдің өндіріс әдісі жалпы өмірдегі әлеуметтік, саяси және рухани процестерді туғызады. Адамдардың санасы олардың болмысын билемейді, қайта керісінше, олардың қоғамдық болмысы олардың санасын билейді».¹

Орта Азия мен қазіргі Қазақстанның кең-байтақ даласын алғашқы қауымдық құрылыс тұсында-ақ аншылық, егіншілік және мал шаруашылығымен айналысатын түрлі тайпалар мекен еткені тарихтан жақсы мә-

лім. Бұл өлкенің табиғаты, ауа райы, кен-байлығы ежелгі адамның тіршілігіне қолайлы болған. Сонау қола дәуірінің өзінде түркі тайпалардан мал өсірушілердің бөлініп шығуын Ф. Энгельс қоғамдық алғашқы ірі еңбек бөлінісі деп атады.

Біздің заманымыздан бұрынғы 1-мың жылдықтың бас кезінде-ақ қазіргі Қазақстан жерінің оңтүстік және шығыс аймақтарын мекендеген, тарихта сақтар деген атпен белгілі тайпалар өздерінің қоғамдық даму дәрежесі жағынан мемлекеттік құрылыс сатысына таяп қалған еді. Оларда мал өсіру және егіншілікпен қатар темір қорыту біршама дамыған болатын. Сол кезде-ақ қызыл, қоңыр және магнитті темір рудасын кеңінен пайдаланған сақтар қола мен темірден түрлі қару-жарқ (найза, семсер, айбалта, садақ жебелері, дулыға, т. б.), үй шаруашылығына қажетті және зергерлік бұйымдар жасаған.

Соңғы жылдары Есік маңынан (Алматы облысы) табылған сақ көсемінің киіміндегі алтын өрнектер, сақтардың «Алтын обасынан» (Шымкент облысы) шыққан әшекей-сәндік бұйымдар, Таңбалы тас (Қаратау) пен Саймалташ (Қырғызстан) жартастарына ойып салынған орасан үлкен суреттер — сақтардың көркемдік талғамы, бейнелеу өнері, металды өңдеу тәсілі едәуір жоғары болғанын аңғартады.

Сақтарда бұғы, арқар, арыстан, самұрық құс суретін салу мен олардың бейнесін алтыннан құйып жасау стилінің өзіндік ерекшеліктері бар. Жоғарыда айтылған «Алтын обадан» табылған зергерлік-әшекей бұйымдардың кейбір бөлшектері мен суреттерінің өте кіші әрі нәзік етіп жасалғаны сондай, оны тек үлкейткіш шыны арқылы ғана айқын көруге болады.

Қазіргі Қазақстан жерінде сақтардан кейін жасаған ежелгі алғашқы тайпалық бірлестіктер — үйсіндер мен қаңлылар деуге болады. Олардың шекарасы батысында Шу мен Талас өзендері, шығысында Тянь-Шань атыраулары, солтүстігінде Балқаш көлінен бастап, Ыстықкөлдің оңтүстік жағалауына дейінгі өлкені алып жатты. Үйсіндер негізінен Іле алқабын жайлағанымен, ордасы «Қызыл алқап» қаласы Ыстықкөл маңында болды.

Қаңлылар — Қаратау өңірі мен Сырдарияның орта саласын мекен етті. Ежелгі саяхатшылар Қаңлы тайпалық бірлестігін көшпелі ел әрі қалалары бар үлкен мемлекет ретінде сипаттап жазады. Сыр өзенінің орта

¹ К. Маркс пен Ф. Энгельс. Таңдамалы шығармаларының үш томдығы, Алматы, 1976, 1-том, 522—523 беттер.

ағысы (Шаш, Отырар, Қаратау) аймағын мекендеген қаңлылардың мәдениеті тарихи әдебиеттерде Жетісай, Қауыншы, Отырар, ал кейде Қаратау мәдениеті деп аталады. Атақты тарихшы С. П. Толстов кезінде археологиялық және жазба деректерге сүйене отырып, бұл өңірдің материалдық және рухани мәдениеті сол кез үшін өте жоғары болғанын ерекше атап көрсетті.

Қазіргі Қазақстан территориясында әуелгі таптық қоғамдардың қалыптасуына еуропалықтарға «ғұндар» деген атпен мәлім көшпелі тайпалар бірлестігінің ықпалы да күшті болды. Біздің заманымыздың бірінші ғасырында ғұндар Арал теңізі мен Каспий маңына шығып, ондағы аландар мен асаларды батысқа қарай ығыстырып жіберді. Кейінірек олар Шығыс және Орталық Еуропаға басып кірді.

Сөйтіп, «халықтардың ұлы қоныс аударуы» Қазақстанның, Орта және Алдыңғы Азияның, сондай-ақ Еуропаның этникалық және саяси картасын едәуір дәрежеде өзгертті. Қазақстан территориясында жергілікті тұрғындардың антропологиялық типіне монғол типтес элементтердің жайылуының алғашқы күшті толқындарының бірі және, бәлкім, өлкенің бүкіл территориясында түркі тілдерінің кеңінен таралуы ғұндардың қысымымен болған шығыс тайпаларының миграциясымен байланысты болса керек».¹

Орта Азия мен Қазақстан территориясында бірте-бірте патриархалды-феодалдық қатынастар қалыптасып, ежелгі феодалдық мемлекеттер құрыла бастады. Орталық Азиядағы көптеген тайпалық одақтардан бірігіп пайда болған осындай ежелгі феодалдық мемлекеттердің бірі Түрік қағандығы (552—745 жылдар) еді. Бұл қағандыққа енген тайпалар алғашта Алтай мен Жетісудың бір бөлігін мекендеді.

«Түрік» деген термин тұңғыш рет 542 жылы аталады. «Түрік» этнонимі алғашқы кезде белгілі бір адамның ата-тегі шонжар топтан немесе әскери аксүйектерден шыққанын білдірген. Кейінірек бұл сөздің семантикасы бірте-бірте ұлғайып, билік жүргізуші, үстемдік етуші, яғни «патша» шыққан тайпаның символы болған. Бертін келе сол билік етуші тайпаға бағынышты болып қалған тайпаларды да көршілері түріктер деп атап кеткен.

Түрік қағандығының әлеуметтік, саяси және қоғам-

дық өмірінде әскери істер аса маңызды орын алып, үлкен роль ойнағаны тарихтан жақсы мәлім. Түріктердің алғашқы көсемдерінің бірі Бумын қаған болды. Оның билік жүргізген кезінде көптеген көрші елдер түрік өкіметіне бағынды. Қағандықтың ордасы Орхон өзенінің (Монғолия) жоғарғы сағасында болды. Бумынның інісі Істемі қаған VI ғасырдың орта кезінде Орта Азиядағы эфталиттер мемлекетін күйрете жеңді. Түрік қағандығының территориясы бұрынғыдан да ұлғайып, әскери қуаты арта түсті.

Бірақ бұл ұзаққа созылған жоқ. Түрік аристократиясы жаулап алған өлкелерді әрқайсысы жеке-жеке бөліп алып, дербес басқаруға тырысты. Осыдан саяси дағдарыс туып, билікке таласқан өзара қырқыс соғыстар басталды. Ақыры Түрік қағандығы бір-бірімен жауласқан екі қағандыққа бөлініп кетті: Бірі — Шығыс түрік қағандығы (Орталық Азия), ал екіншісі — Батыс түрік қағандығы (Орта Азия, Жетісу, Шығыс Түркістан).

Батыс түрік қағандығы яки қағанаты — түрік қағандығының негізінде 603 жылы құрылған ертедегі феодалдық мемлекет. Бұл қағанаттың территориясы Жетісу мен Шығыс Түркістанды, Тянь-Шаньның батыс беткейі мен Орта Азияны алып жатты. Қағанаттың орталығы Шу өзені алқабындағы Суяб қаласы еді. Қағанаттың бірінші басшысы — қаған, жоғарғы әмірші әрі әскер басы болды.

Батыс түрік қағанатының негізін қалаған Бумын қағанның інісі Істемі — қаған болды. Түріктер 558 жылы аварларды Батысқа ығыстырып, Еділ мен Жайық бойын өзіне қаратып алды. Білге қаған мен оның інісі Күлтегін осы ұлан-ғайыр қағанаттың тәуелсіздігін Тан империясынан қорғау үшін күрескен.

Кезінде Батыс түрік қағандығын құраған түрлі тайпалар кейіннен қазақ халқының құрамына еніп кеткені мәлім.

Батыс түрік қағандығынан кейін Жетісу өңірінде құрылған феодалдық мемлекет — Түркеш қағанаты (704—766) болды. Ал бұдан кейін Карлұқ қағанаты (766—940 ж.) өмірге келді. Ол Жетісу мен Қашғардан бастап, Ферғана мен Сырдың орта ағысына дейінгі өңірге билік жүргізді.

Сырдарияның орта және төменгі ағысында және соған жақын жатқан Батыс Қазақстан жерінде түркі халықтарының арғы аталарының бірі — оғыз тайпалары

¹ Қазақ ССР тарихы. Алматы, 1980, I-том, 297-бет.

бірлестігі — Оғыз мемлекеті (IX—XI ғасыр) болды. Оғыз мемлекетінің астанасы Сыр бойындағы Янгикент қаласы еді. Бұлар негізінен көшпелі тайпалар саналған, сондай-ақ отырықшы оғыздар да болды. Олар Сыр өзені алқабындағы Сүткент, Сығанақ, Қарнақ сияқты қалаларды мекен етті. Кейінірек қыпшақтардың қысымына шыдай алмаған оғыздардың көпшілігі Шығыс Европа мен Кіші Азияға ығысып кетті.

Түрік мұсылмандарының алғашқы феодалдық мемлекеті — Қарахан мемлекеті (940—1212 ж.) болды. Қарахан әулеті батысында Амудария мен Сырдарияның төменгі ағысынан бастап, шығысында Жетісу мен Қашқарға дейінгі өлкеде екі ғасыр бойы билік жүргізді. Астанасы — Баласағұн қаласы. Ұлан-ғайыр аймақты алып жатқан Қарахан мемлекетінде экономикалық, әлеуметтік және мәдени жағынан едәуір өрлеу болды.

Батыс түрік қағанаты ыдырай бастаған кезде олардан қимақтар мен қыпшақтар оқшауланып бөлініп шықты. Қыпшақтар — ерте кезден-ақ Орталық Азияны мекен еткен көне тайпалардың бірі екені мәлім.

Қыпшақ қоғамы — ертедегі феодалдық мемлекет бірлестігі ретінде өмірге келген. Олар Ертіс өзенінен бастап, сонау Дунайға дейінгі ұлан-ғайыр кең алқапты мекен етті. Қазіргі қазақтардың арғы аталарының бірі саналатын қыпшақтарды Европада — кумандар, ал Россияда — половецтер деп атаған.

Сонымен, VI—VII ғасырларда көшпелі және жартылай көшпелі өмір сүрген қаңлылар, қарлұқтар, шігілдер, тухсилер, ягмалар, оғыздар, қимақтар, қыпшақтар, т. б. тайпалар бертін келе түркі тілдес халықтардың этникалық құрамына негіз болып қаланды.

Археологиялық зерттеулер қазіргі Қазақстан территориясынан VI—X ғасырлардағы жүздеген тұрақты қоныстар мен қалалардың көне жұрттарын тауып, ежелгі түркі тайпаларының өзіндік материалдық және рухани мәдениеті болғандығын анықтап отыр. Қазақстан жеріндегі қалалардың тарихи дамуына тән бір құбылыс — мұнда отырықшылық пен көшпенділік өзара тығыз байланысты болған. Дәлірек айтсақ, көшпелі жұрт егіншілік және қолөнер кәсібімен де айналысып, отырықшы — қала халқының қатарын көбейтсе, сонымен бір мезгілде, отырықшы халық қайтадан мал шаруа-

шылығымен айналысып, көшпелі халықтың санын арттырып отырған.

Сөйтіп, VI—X ғасырлардағы қалалар мен қоныстар негізінен сауда-саттық және қолөнер кәсібінің орталығы ретінде, қырдағы ел мен отырықшы аймақты өзара байланыстырушы маңызды экономикалық буын ретінде өмірге келген. Сондай-ақ қалалар феодалдық орда-замоктар жанынан салынып, бай шонжарлардың резиденциясы болған. Транзиттік сауда жолындағы керуен-сарайлар ретінде де қалалар салынған. Мәселен, «Ұлы Жібек жолының» бойындағы Суяб пен Тараз қалалары осындай қызмет атқарды.

Орта ғасырдағы Қазақстанның экономикалық саяси және мәдени орталықтарының бірі — Отырар қаласы болды. Мұнда әлемдегі аса бай кітапханалардың бірі болғандығы туралы жазба деректемелерде айтылады. Бұл қала орта ғасырда ғана емес, тіпті есте жоқ ежелгі дәуірде Тарбан деген атпен өмір сүрген деп топшылайды. Тарбан қаласы туралы Күлтегін мен Білге қаған ескерткіштерінде, — руналық жазбаларда кездеседі. Арабтар Отырарды кезінде Фараб деп атап кеткен.

Тараз қаласы — VII ғасырда «Ұлы Жібек жолындағы» аса ірі мәдени орталықтардың біріне айналды. Византия елшісі Земархтың түріктерге барғаны туралы есебінде Тараз қаласы аталған. Бертін келе, X—XII ғасырларда Тараз — Қарахан әулеті билеген мемлекеттің бір ұлысының астанасына айналды.

Қазақстанның оңтүстігіндегі аса ірі қалалардың бірі — Испиджаб (Сайрам қала жұрты) қаласы болды.

Басқа елдермен, атап айтқанда, Византиямен, Иранмен, Кавказбен, Алтаймен, Шығыс Түркістанмен, т. б. сауда және мәдени байланыс жасауда Тараз, Отырар, Сығанақ, Қаялық сияқты қалалар зор роль атқарды.

Испиджабтан шыққан керуен Құмкент, Баба-Ата, Созақ қалалары арқылы, Орталық Қазақстанның ұлан-ғайыр далаларына Кеңгір, Жезді, Нұра, Ырғыз, Ертіс аңғарларына қарай бет алатын болған.

Қалалардың қаулап өсуіне байланысты VI—IX ғасырларда архитектура мен қосалқы өнердің жаңа үлгілері туындады. Бертін келе, X—XII ғасырларда құрылыста күйдірілген кірпіш, гипс, алебастр кеңінен қолданылып, глазурь бояуымен және ою — өрнекпен үйді безендіру кең өріс алды.

Әсіресе, Қарахан әулеті билік етіп тұрған кезде

Қазақстан территориясында архитектура, сәулетшілік өнері, қолөнер мейлінше дамыды. Бұған Тараз маңындағы Баба-хатун (X ғасыр) және XI—XII ғасырларда салынған Айша-биді мавзолейлері т. б. дәлел. Бұлар сәулет өнерінің ғажайып ескерткіштері болып табылады.

Біздің заманымыздан бұрынғы I мың жылдықтың басында-ақ Орта Азия мен қазіргі Қазақстанның далаларында сақ тайпалары мекендегенін жоғарыда айттық. Сол сақтардың солтүстік тобы түркі тілдес, ал оңтүстік тобы иран тілдес болған.

Тарихи аренаға сақтардан кейін шыққан ірі тайпалық бірлестік саналатын үйсіндер мен қаңлылар да түркі тілінде сөйлеген.

Түрік қағанаты тұсында түркі тілінің өрісі барынша кеңіп, ұлан-ғайыр өлкедегі негізгі тілге айналды. Бұрын иран тілі тобына енетін тілдерде сөйлейтін бірқатар тайпалар түркі тілінде сөйлейтін халықтармен аралас-құралас болып, енді түркі тілінде сөйлейтін болды.

Әрине, түркі тілінің сан түрлі диалектінде сөйлейтін және иран тілі тобына жататын тілдерде сөйлейтін тайпалық ұлыстар бір-бірімен үздіксіз экономикалық, мәдени байланыс жасап, қатысып тұрды. Соның нәтижесінде бұл екі топтағы тілдер бір-біріне көп ықпал жасап келді. Бұған қазіргі қазақ тілінің сөздік қорындағы парсы сөздері толық дәлел.

Батыс түрік қағанатында түрлі диалектідегі көне түрік тілдерімен қоса-қабат соғды тілі мен жазуын да пайдаланатын болған. Өйткені түрік қағандарының ордасында соғдылықтар да түрлі лауазымды қызметтер атқаратын еді.

Шамасы түріктер алғашта алфавит үлгісін соғдылардан үйренсе керек.

Сөйтіп, түрік қағанаты тарихының алғашқы кезеңінде-ақ көне түрік танбаларына, яғни ру символдарына ұқсас болып келетін түріктердің өз жазуы өмірге келді. Бұл жазу геометриялық пішіндегі 38 таңбадан тұрады. Ең бастысы — бұл жазу түрік тілінің фонетикалық ерекшеліктерін айна-қатесіз дәл жеткізуге мүмкіндік берді.

Міне, осы көне түрік жазу бертін келе тіл тарихында «Руна» жазуы деп аталып кетті. Скандинавия халықтарының тілінде «рунь» деген сөз — «құпия», яғни «сыры ашылмаған» деген ұғымды білдіреді. Өйткені XVIII ғасырдың 20-жылдарында Орхон-Енисей аңғары-

нан табылған көне түрік жазуын көпке дейін ешкім оқи алмады. Бұл жазудың сырын Дания ғалымы В. Томсен 1893 жылы ашты.

Орыс ғалымы Н. М. Ядринцев Солтүстік Монғолиядағы Орхон және Селенга өзендерінің бойынан осындай руна жазулары бар үлкен-үлкен құлыптастарды тапты. Бұл — Түрік қағанаты дәуіріндегі Білге қаған мен оның інісі, қолбасшы Күлтегін және қағандар кеңесшісі Тоныкөк — құрметіне қойылған ескерткіштер еді. Дәлірек айтсақ, бұлар VII ғасырда әрбір әрпі тасқа қашап жазылған көне түркі тіліндегі тұңғыш жыр-дастандар болатын.

Міне осы руна жазуындағы ескерткіштер тілі VI—X ғасырлардағы оғыз, ұйғыр, қырғыз, қимақ, қыпшақ, т. б. түрлі түркі тайпалары кезінде пайдаланған, солардың бәріне бірдей ортақ жазбаша әдеби тіл болды. Әрине, әрбір түркі тайпасы өз диалектінде сөйледі. Әйтсе де осы «ескерткіштердегі тіл мен әдеби қағидалардың ортақтығы ежелгі түрік тайпаларының тығыз мәдени байланыста болғанын көрсетеді және ескерткіштерді түркі тілдес бір халықтың ғана тілдік және әдеби мұрасы деп қарауға әрекеттенушілікке ешқандай дәлел бермейді»¹.

Талас өзені бойынан табылған түрлі заттардағы, көзе мен металл ақшалардағы, құлыптастардағы жазулар да руна жазуы тобына жатады.

Шығыс Түркістан шаһарларында IX ғасырдан бастап көне ұйғыр жазуы пайда болды. Бұл ежелгі ұйғыр әрпімен жазылған туындылар тілінің өзіндік кейбір ерекшеліктері бола тұрса да, мұның өзі руналық ескерткіштер тілінің тікелей жалғасы, мұрагері еді.

Көне түріктерде ғылымның қандай дәрежеде дамығанын дәлелдейтін естеліктер өте-мөте аз сақталған. Әйтсе де түріктерде сол дәуірдің өзіне сай келетін ғылым-білімі болғаны даусыз. Әсіресе, астрономия саласындағы жетістіктері мәшһүр болған. Олар негізгі планеталар мен жұлдыздардың қозғалысын жетік біліп, олардың әрқайсысына жеке-жеке ат қойып белгілеген. Көне түріктердің ай календары, жыл қайыру жүйесі болған. Бұл жөнінде «Күлтегін» және «Мойн чур» ескерткіштерінде көптеген деректер бар.

Көне түркілер аспан денелерінің қозғалысына қарап ауа райын, жыл маусымдарының қандай болатынын күні

¹ Қазақ ССР тарихы. Алматы, 1980, 1-том, 457-бет.

бұрын анықтап, саяхатшылар керуен жолын бағдарлайтын болған.

Көне түріктер геометрия, математика ғылымдарынан да біршама хабардар болып, оны су жүйелерін салуға, күрделі ғимараттар, қарауыл төбелер тұрғызуға, т. б. пайдаланған. Олар тасты металды, түрлі минералдарды еріту әдістерін, шөптердің емдік қасиеттерін білген. Тас-күмді ерітіп шыны, көзе жасаған. Түрлі металдардан қару-жарак, тұрмысқа қажетті бұйымдарды құйып жасауды да түрік шеберлері жақсы меңгерген. Құрамы күрделі глазурь бояуларын жасап, оны ғимараттарды әшекейлеу үшін қолданған. Малдың кейбір ауруларын емдеуді өте жақсы білген.

Кейінірек қазақ халқының этникалық құрамына енген көне түріктердің Сыр бойындағы қыпшақ тайпасынан өз заманының ұлы ойшылы, ғұлама энциклопедист Әбу Насыр әл-Фараби (870—950 жылдар) шықты. Аристотельден кейінгі әлемдегі екінші ұстаз атанған Әл-Фараби сол дәуірдің дәстүріне сәйкес өз еңбектерін араб тілінде жазды. Оның көне түркі заманындағы ежелгі мәдениет, әдебиет және ғылым қорына қосқан үлесі қыруар мол болды.

Наным-сенімдері. Ежелгі түріктер негізінен қос күшке —
Діни ұғымдары. Көкке (оны Тәңір деп те атаған) және
Жерге (Жер-Суға) сыйынатын болғаны
тарихтан жақсы мәлім.

Қарапайым түріктер өздерінің қағандарын сол Көк-Тәңірінің әмірімен билік жүргізіп отыр деп түсінген. Сонымен бірге, түріктер табынатын үшінші күш болған. Ол — үйдегі от басы, бала-шағаны қорғаушы әйел тәңірісі Ұмай.

Әуелгі орта ғасырлардағы ежелгі түркілер (оғыздар, қарлұқтар, қимақтар, т. б.) әлемнің жаратылысын, өзін қоршаған ортаны да дәл осы тұрғыдан түсінген.

Ежелгі түріктер жерді, дүние кенестігін төрт бұрышты («төрт булуң») деп ойлаған. Бұл төрт бұрыш: — «ілгеру» (күн шығыс), «қурийа» яғни «кейін» (күн батыс), «беріне» — «күн ортасы» (оңтүстік), «йырайа» — «түн ортасы» (солтүстік) деп аталған.

«Күлтегін» жырында Білге қаған өз жері мен халқының көптігін бұлайша баяндайды:

Ілгері — күн шығысында,
Оң жақта — күн ортасында
Кейін — күн батысында,

Сол жақта — түн ортасында
Осының ішіндегі халықтың бәрі маған қарайды.

Ал, «Оғыз-наме» эпосында түркі тектес халықтардың алып батыры, әскери қолбасшысы Оғыз қаған өз балаларының атын Ай, Күн, Жұлдыз, Көк, Тау, Теңіз деп қоятыны мәлім. Мұның өзі Көк Тәңірісінде, Жер-Суға сыйынудың белгісі еді.

Оғыз батыр жорыққа аттанғанда Көкжал бөрі, яғни арлан қасқыр қағанның сан мың әскерін бастап, жол көрсетіп жүреді. Түріктер арлан қасқырды киелі аң санап, оған арнап құрбандық шалатын болған.

Ежелгі түріктер үшін Көк пен Жерден кейін тұрған күдіретті күш — әйел тәңірісі Ұмай болған. Мәселен, Тоныкөкке орнатылған ескерткіште мынадай жыр жолдары бар:

Тәңірі Ұмай, қасиетті Жер-Су
Бізді қарғайды, ойлану керек.

Сонымен бірге, ежелгі түріктер ең даланы, орман-тоғайды, тау-тасты, т. б. күні-түні түрлі рухтар кезіп жүреді деп түсінген. Олардың адамдарға деген қаһарын қайтарып отыру үшін жұрт сол рухтарға тасаттық, садақа беріп отыру қажет деп білген.

Жалпы «Зороастризм ілімі бойынша, әлемдегі нәр-сенің бәрі бір-біріне мүлдем қарама-қарсы тұрған екі топқа бөлінеді. Олар: бірі — қайырымдылық әлемі, екеншісі — зұлымдық әлемі, бірі — сәулелі дүние, ал екіншісі — қараңғылық патшалығы. Бұл екі күштің арасында үздіксіз күрес жүріп жатады»¹.

Түріктер отты киелі құбылыс есептеп, оны пір тұтқан. Зұлымдық, қараңғылық, жамандық әкелетін рухтарды отпен тазалап, аластайтын діни ғұрып болған. Түрік қағанына келген Визинтия елшісі Земархтың өзін, тіпті киім-кешегіне дейін қалайша отпен аластағанын атақты тарихшы Менандр қызықты етіп баяндаған деректер сақталған.

Ежелгі түріктер өлген адамды шаман рәсімі бойынша жерлеген. Дәлірек айтсақ, биіктеу жерге киіз үй тігіп, өлікті алдымен сол үйге қойған. Сол маңайға құрбандыққа әкелген малды байлаған. Өлген адамның жақындары жылап-сықтап, бетін тілгілеп, шашын жұлып өлік жатқан үйді жеті рет айналатын болған. Сосын белгілен-

¹ Л. С. Васильев. История религий Востока. М., 1983, с. 61.

ген күні қайтыс болған кісінің киім-кешегін, барлық заттарын оның өз денесімен бірге өртеп жібереді екен. Сосын оның күлін жинап алып, туыстары қолайлы мерзімде жерге көметін болған.

Қазақстан мен Орта Азия жерін мекендеген тайпалар арасында VI—IX ғасырларда өз діндерінен бөлек, мүлдем басқа жақтан ауысып келген діни жүйелер де орын алған. Айталық, түріктер арасында буддизм, манихейлік, христиандық діндер де кеңінен тараған. Түрік қағанатындағы ақсүйектер арасында, әсіресе, буддизм кең өріс алған.

Бірқатар түрік қалаларында манихей және христиан қауымдары, будда храмдары, христиан шіркеулері болған. Мәселен, Жетісудың Суяб, Тараз сияқты қалаларында манихейлік монастырьлер жұмыс істегені мәлім.

Қазақстан мен Орта Азияда түркі тілдес ру-тайпаларды зорлап, ислам дініне бағындыру ісі негізінен IX ғасырдың соңы мен X ғасырдың бас кезінде жүргізіле бастаған еді. Алайда бұл аталған өлкелерді мұсылман ету процесі кейінірек барып іске асты.

ТАСҚА ЖАЗЫЛҒАН ДАСТАНДАР

(Руна жазуындағы жәдігерліктер)

Шамамен VI ғасырдың орта кезінде Жетісу, Алтай, Орталық Азияны мекен еткен түрлі ру-тайпалар бірігіп, Түрік қанағаты деп аталатын мемлекет құрғаны тарихтан жақсы мәлім.

Міне, сол ежелгі түркі дәуірінің қоғамдық, әдеби мәдени өмірін жыр еткен ғажайып дастандар бар. Бұлар — «Күлтегін», «Білге қаған» және «Тоныкөк» жырлары деп аталады. Бұдан 1250 жыл бұрын үлкен құлпытастарға қашап жазылған осы әдеби ескерткіштер идеялық мазмұны жағынан да, көркемдік шеберлігі тұрғысынан да күні бүгінге дейін оқушысын тандандырып, тамсандырып келеді.

Рас, руна жазуындағы жәдігерліктер жанры туралы соңғы кезге дейін әртүрлі пікірлер айтылып жүр. Бұларды біресе прозалық шығарма десе, екінші жолы поэзиялық туынды деп келеді. Ал кейінгі кезде, әсіресе, көрнекті совет ғалымы И. В. Стеблеваның «VI—VIII ғасырлардағы түркі поэзиясы» деген еңбегі басылып шыққаннан

кейін руна жазуындағы әдеби мұралар поэзиялық туынды деп танылды.

«Сонымен қатар дәл Стеблеваның ұғымындағыдай, ескерткіштегі сөз біткеннің бәрін бірдей ағыл-тегіл өлең деуге болмайды. Қазақтың «Қозы Көрпеш — Баян сұлу», «Алпамыс», «Қобыланды» тәрізді әйгілі жырларында кездесетін өлең арасындағы әлқисса-түсіндірме көркем қара сөздер мұнда да кездесіп, араласып отырады. Көне түркі авторлары, өзімізге әбден қанық қазақтың батырлар жырларындағыдай, болашақ жорықтарды немесе өткен оқиғаны ақындық тәсілмен, үлкен пафоспен баяндай отырып, өздеріне елеусіз деп есептеген сәттерді жыр арасында қара сөзбен жеткізіп те отырған. Әдетте мұндай прозалық жолдардың көркем болуы шарт емес, керісінше түсінікті болу жағына баса мән берілген. Осы заңдылықты Күлтегін, Білге Қаған, Тоныкөктерге арналған үш шығарманың үшеуінде де кездестіреміз. Өз кейіпкерін дәріптеуде, оның жойқын соғыстарда көрсеткен еспсіз ерліктерін суреттеуде сан түрлі бояуды, бейнелеу тәсілдерін мол пайдалана отырып шабытпен жырлаған автор бір сәт прозалық баяндауды да қолданады. Мұны біз көне түркі ғұламаларының эпикалық мұра жасаудағы қалыпты, дәстүрлі әдісі ме деп ойлаймыз.»¹

«Күлтегін» жырындағы мынадай өлең жолдарына назар аударайықшы:

Қаның судай ақты,
Сүйегің тау боп жатты..
Бек ұлдарың құл болды..
Пәк қыздарың күң болды..
Тізеліні бүктірдік,
Бастыны еңкейттік..
Еліміз қайта ел болды,
Халқымыз қайта халық болды.

Міне, осы ерлік пен ездiк, соғыс пен бейбiтшiлiк, құлдық пен тәуелсiздiк жайында тебiрене толғайтын ғажайып жыр жолдарын ақын бұдан бiр мың екi жүз елу жылдай бұрын жазыпты. Демек, әрбiр шумағы әсем айшық-өрнектерге, сезiм толғаныстарына, жанды бейнелерге толы бүгiнгi өресi биiк поэзияның қайнар-бастауы.

¹ М. Жолдасбеков. Асыл арналар. «Жазушы» баспасы, 1986, 40—41 бет. Орхон жазба ескерткіштерінен мысалға келтірілген жыр жолдары да осы кітаптан алынып отыр.— Н. К.

түп тамыры көне тарихтың тұңғық тереңінде жатқаны ғой.

Көне түрік қағанаты дәуірінде, дәлірек айтсақ VIII-ғасырда әрбір әрпі құлпытасқа қашап жазылған, әрбір сөзі адамның жан жүйесін еріксіз тебіrentетін. әрбір шумағы астарлап айтылған ой-толғаныстарына толы, қадым замандардан сақталып, бізге жеткен сөз патшасы бүгінгі оқырманына да әмірін жүргізеді — оған эстетикалық ләззат беріп, ой мен сезім әлеміне жетелейді. Қиыннан қиыстырып, айтар сөзін айшықтап, ажарлап, сан түрлі бояумен құбылтып жеткізген ежелгі заман ақынының шеберлігіне таңырқап, талантына тәнті боласыз.

Адамзаттың көркемдік талғамы ерте замандардан бастап дамығанын дәлелдейтін ғажайып көркем сөз ескерткіштері тек көне түркілерде ғана емес, өзге халықтарда да жиі ұшырайды. Мәселен, ежелгі вавилон елінің «Көрмегені жоқ кісі» деп аталатын батырлық поэмасы біздің заманымыздан бұрынғы екі мыңыншы жылдар шамасында жазылыпты. Бұл — адамның сұлулығы мен ұлылығы, батырлығы мен асылдығы жайындағы гимн деуге болады. Ал, енді үнді жұртының бұдан да ертерек жазылған «Махабхарата» деген көркем туындысы адам бойындағы асыл қасиеттерді жырлауға арналған. Бұл дастан он тоғыз кітаптан тұрады, жалпы көлемі екі жүз он төрт мың жол өлең болып келеді.

Міне, осындай көркем сөз ескерткіштері ежелгі түркі халықтарында да аз емес. Солардың бірі — ежелгі түркі мемлекетінің көрнекті әскери қосбасшысы Күлтегін (684—731 жылдар), оның ағасы Білге қаған (683—734 жылдар) және қағанның кеңесшісі, ақылгөй қарт Тоны, көк туралы тасқа қашалып жазылған әдеби жәдігерліктер.

Бұл жазба ескерткіштердің әрқайсысына жеке-жеке әдеби талдау жасаудан бұрын осы көне дәуір мұраларының табылуы, зерттелуі және өзге тілдерге аударылуы жайында бірер сөз айта кетейік.

Орхон-Енисей ескерткіштерінің зерттелуі.

Енисей өзені аңғарынан құпия жазуы бар құлпытастар (ескерткіштер) табылғаны туралы алғашқы хабарды Н. К. Видзен, С. У. Ремезов, сондай-ақ Сибирьде айдауда жүрген швед офицері И. Т. Страленберг пен немістің белгілі ғалымы Д. Г. Мессершмидт, т. б. XVIII ғасырдың бас кезінде жазған мақалалары мен хаттарынан білеміз.

Скандинавия халықтарының тілінде «Рунь», яғни «Руна» деген сөз қазақша аударғанда «сыры ашылмаған», «құпия» деген мағына береді. Табберт-Страленберг өзі тапқан құлпытастардағы бұрын-соңды тарихта белгісіз болып келген, ешкім түсінбейтін жат жазуды өз елінің тілінде «руна» жазуы деп атаған еді. Бұл тіл білімінің термині ретінде бертін келе кеңінен тарап кетті.

Орыс География қоғамының Шығыс-Сибирь бөлімі 1889 жылы Монғолияға арнайы экспедиция ұйымдастырды. Оны белгілі орыс саяхатшысы әрі ғалымы Н. М. Ядринцев басқарып барып, Орхон өзені аңғарынан «құпия» жазуы бар үлкен-үлкен екі ескерткіш тапты. Осы құлпытастардағы белгісіз жазулардың сырын ашу үшін В. В. Радлов 1891 жылы сонда барып, бірқатар ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізді.

Бұл кезде Финляндия археологиялық қоғамы да Енисей өзені бойына, Минусинск қаласына екі мәрте ғылыми экспедиция жасап қайтқан еді.

Сөйтіп, 1892 жылы Петербург пен Гельсингфорста орыс және фин ғалымдары жасаған экспедицияларының жұмыс қорытындысы туралы есептері баспасөзде жарияланды. Ғалымдар ескерткіштердегі жазуларды суретке түсіріп, атлас жасаған еді.

Алайда бұл руна жазуының құпиясы көпке дейін ашылмай-ақ қойды. Ескерткіштердегі жазуды ешкім оқи алмады. Ол туралы әр түрлі болжам айтыла бастады. Бұл жазудың түп тамыры ежелгі грек мәдениетіне қатысты деушілер де, оны ежелгі монғол жазуы, фин жазуы, скиф-славян жазуы деп жорамал жазудың сырын ғылыми негізде ашып бере алмады.

Ақыры 1893 жылғы қарашаның 25-і күні Данция корольдік Ғылым академиясының мәжілісінде Вильгелм Томсен ғылыми әлемді дүр сілкіндірген мәлімдеме жасады. Ғалым Орхон мен Енисей өзендері бойынан табылған ескерткіштердегі құпия жазуды оқудың кілтін ашқандығын хабарлады. Сондай-ақ ол бұл ескерткіштер түркі халықтарының тілінде жазылғанын мәлімдеді. Ғалымның ең алдымен оқыған сөздері «тәңірі» және «түрік» деген сөздер екен.

Дәл осы кезде академик В. В. Радлов та өз бетінше ізденіп руна жазуының он беске жуық әрпін анықтап алған еді. Арадан көп уақыт өтпей-ақ В. В. Радлов Орхон өзені бойынан табылған үлкен тастардағы текстің толық оқып, сосын оны аударма жасап шықты.

Солтүстік Монғолиядағы Орхон өзені бойынан Н. М. Ядринцев тапқан ескерткіштер — Шығыс Түрік қағанатының он жетінші қағаны Білге қаған (алғашқы аты Могилян) мен қағанның інісі, даңқты әскери қолбасшы Күлтегін қабірлеріне қойылған орасан зор құлпытастарға қашап жазылған ұзақ жыр жолдары еді.

Сөйтіп, руна жазуындағы ең үлкен ескерткіштер Орхон мен Енисей өзендері алқабынан табылды. Осыған орай руна жазуының өзін бертін келе «Орхон-Енисей» жазуы деп атап кетті. Ал, бұл жазуды тілі мен сипатына қарай бағалап, оны көне түркі жазуы деп те атай берді.

Белгілі орыс саяхатшысы әрі ғалымы Н. М. Ядринцев көне түркі ескерткіштерін іздестіруді осымен шектеп қойған жоқ. Тағы да іздене түсті. Ақыры 1891 жылы Монғолияның Онгин деген өзен алқабынан тағы бір құлыптасқа бедерлеп жазылған ескерткіш тапты. Бұл кейінірек ғылымда «Онгин ескерткіші» деп аталып кетті. Көп ұзамай-ақ түрколог ғалымдар Онгин жәдігерлігін де оқып шықты. Сөйтсе, әлгі тастағы жазу — түрік елінің атақты қағаны Білге қаған мен оның інісі Күлтегіннің әкесі мен шешесіне, яғни Елтеріс қаған мен Елбілге қатынға қойылған ескерткіш екен.

Кейінірек сол маңайдағы Селенга өзені аңғарынан түрік елін билеген бірнеше қағанның кеңесшісі болған, данышпан қарт Тоныккөк құрметіне қойылған ескерткіш табылды. Оны тапқан ағалы-інілі Клемсництер еді. Ілсшала түркологтар Тоныккөк ескерткішін жан-жақты зерттей бастады.

Орхон-Енисей жазба ескерткіштерін оқу, басқа тілдерге аударма жасау және ғылыми текстін дайындау ісіне В. В. Радлов, В. В. Томсен, Ю. Немец, Х. Н. Оркун, т. б. орыс және шет ел ғалымдары қыруар мол үлес қосты. Әсіресе, көрнекті совет ғалымы С. Е. Маловтың бұл саладағы еңбегі ерекше зор болды. Ол көне түркі жазуындағы текстердің орыс тіліне дұрыс тәржіма жасалу жағына көбірек назар аударды. С. Е. Малов бірқатар аудармаларға едәуір түзетулер енгізді. Ең бастысы — осы текстеге тарихи және филологиялық тұрғыдан түсінік-сипаттама берді.

Көне түркі тілі мен әдебиетін зерттеушілер, әсіресе, Күлтегін, Білге қаған және Тоныккөк ескерткіштеріне көбірек назар аударды. Бұларды бірнеше Европа тіл-

деріне, орыс тіліне, қазіргі түркі тілдеріне тәржіма жасады. Өйткені бұл жәдігерліктер — түркі тектес ежелгі ру-тайпалардың рухани өмірін бейнелеген көркем әдебиет туындылары болып табылады. Осы аталған үш әдеби ескерткішті бүгінгі әдебиеттану ғылымы тұрғысынан зерттеуде совет ғалымы И. В. Стеблева еңбегінің аса жемісті болғанын ерекше атап көрсету керек. Ол тұңғыш рет көне түркі тіліндегі жырлардың поэтикасын, өлең құрылысын, ұйқасын, ырғақ пен шумағын, тармақ пен бунағын, т.б. теориялық тұрғыдан зерттеп, бұл жайында бұрын-соңды айтылған түрлі болжам пікірлерді белгілі бір ғылыми жүйеге келтірді. Әсіресе, оның ежелгі түрік сөз зергерлерінің образ жасау әдістері, әдеби-эстетикалық байыптаулары, көріктеу құралдары, тарихи шындық пен көркем шындық жайындағы концепциялары туралы айтқан ой-пікірлері бүкіл әдебиет тану ғылымына жаңадан қосылған сүбелі үлес болды.

Көне түркі әдеби ескерткіштерінің тілі. Түрік қағанатының ұлан-ғайыр өлкесін мекендеген сан алуан тайпалардың бәріне бірдей түсінікті ортақ тілі болды. Дегенмен тілі, тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрпы және қоғамдық қарым-қатынастарының өзара жақын, тіпті ортақ болғанына қарамай қағанат құрамындағы әрбір тайпаның өзіндік тіл ерекшеліктері бар еді. Мәселен, Орхон аңғарынан табылған ескерткіш-жырлардың тілін бірқатар лингвистер қазақ тіліне жақын десе, енді біреулері қырғыз немесе хакас, алтай тілдерімен туыстас деген пікір айтады. Бұл тіл — бірнеше түркі тілдерінің тарихи ортақ мұрасы деп қараушы ғалымдар да бар. Әрине, бұл пікірлердің бәрі де әлі де болса айқындай түсуді талап етеді.

Соның өзінде, көне түркі жазба ескерткіштерінің тілін қазіргі қазақ тілі фактілермен салыстыра отырып зерттеуші бір топ ғалымдар Күлтегін, Білге, қаған, Тоныккөк құрметіне жазылған жыр жолдарының тілі дыбыстық жағынан да, лексикалық және морфологиялық тұрғыдан да қазақ тіліне жақын деген ғылыми пікірді басымырақ айтып жүр. Мәселен, С. Аманжолов, Ғ. Мұсабаев, Ғ. Айдаров, А. Аманжолов, Е. Ағманов, А. Есенғұлов, Қ. Өмірәлиев, т. б. бірқатар лингвист-ғалымдар осы пікірді әрқайсысы түрлі қырынан келіп дәлелдеп, аса құнды ғылыми еңбектер жариялады.

Солардың ішінде, әсіресе, белгілі тіл маманы Ғ. Ай-

даровтын зерттеуі Орхон ескерткіштерінің тілін тереңірек танып-білуге көп септігін тигізіп келеді.¹

Күлтегін, Білге қаған және Тоныкөк жырларындағы сөздердің көпшілігі дерлік аударма жасамай-ақ, сол жазылған қалпында қазіргі қазақ оқырманына жақсы түсінікті. Бұған Күлтегін ескерткішінің кіші жазуы мен үлкен жазуынан бірнеше мысал келтірейік.

Ол йереру барсар,
Түрк будун өлтөчісіен

Мазмұны:

Ол жерге барсаң
Түркі халқы, сен өлімшісің.

Осындағы «йір — жер, «ол» — ол, «барсар» — барсаң,

Інім Күлтегін ер ат болты

Мазмұны:

Інім Күлтегін ер атағын атанды.

Бұл өлең жолындағы: «інім» — інім, «ер» — ер, «ат болты» — атанды.

Інім Күлтегін бірле сөзлешдіміз

Мазмұны:

Інім Күлтегінмен ақылдастық.

Немесе:

Йерчіер йанулуп, боғузланту.

Мазмұны:

Жерші (жол бастаушы) жер жаңылып, бауыздалды.

Біз әңгіме етіп отырған жырлардағы көптеген лексикалық элементтер қазір де сол күйінде айтылады немесе лексикалық тұлғасын сәл ғана өзгерткен: «қыз» — қыз, «келін» — келін, «ел» — ел, халық, «оқ» — оқ, «бай» — бай, «буйуруқ» — бұйрық, «йағы» — жау, «куч» — күш, «құт» — құт, бақыт, «біліг» — білім, «куң» — күң, «йегрен» — жирен, «йашыл» — жасыл, «көк» — көк, «торығ» — торы, «атлан» — аттан, «аңла» —

¹ Г. Айдаров. Язык Орхонских памятников древнетюркской письменности VIII-века. Алма-Ата, 1971.

түсін, «йығ» — жық, «есід» — есіт, «кісі» — кісі, «тағ» — тау, «алтун» — алтын, т. б.

Мұның бәрі Күлтегін, Білге қаған, Тоныкөк ескерткіш-жырларының тілі өзгелерінен гөрі қазіргі қазақ тіліне жақын тұрғанынан дерек берсе керек. Әйтсе де тек тілдік фактыларға қарап бұл жазба жәдігерліктерді түркі тілдес бір ғана халықтың мұрасы деп санау дұрыс болмас еді.

Орхон жазбалары және тарихи шындық. Әрине, Орхон өзені бойынан табылған бұл ескерткіштер текстің түрік қағанатының құрылуы мен құлдырауы, өрлеу дәуірі мен күйреу кезеңі жайында бірқатар тарихи деректер бар. Сол үшін тарихшылар руна жазуындағы мәліметтерді өз еңбектерінде кеңінен пайдаланып келеді. Алайда тасқа қашап жазылған бұл жәдігерліктер жылнама-шежіре емес. Автор сол кездің аса маңызды тарихи оқиғаларын шетінен тізіп жазуды өзіне мақсат етіп қойған емес. Мұны сол дәуірдің тарихи шындығы мен ескерткіштер текстің өзара салыстыра отырып аңғаруға болады.

Міне, сондықтан да «Қазақ ССР тарихының» жаңа басылымында Орхон ескерткіштерін «тарихи дегеннен гөрі эпикалық дәстүр деп атауға болар еді. Одан әрі сол ырғақта екінші Түрік қағанатының құрылуына байланысты оқиғалар баяндалып, Білге қаған мен Күлтегін ерлігі айтылады... Көркемдік тәсілдердің алуан түрінің, тұрақты сөз тіркестері мен тұжырымды нақыл сөздердің қолданылуы ресми баяндауды эмоциялық жағынан әрлендіріп, оның стилін құлпырта түседі» деп көрсетіледі¹.

Демек, Білге қаған, Күлтегін және Тоныкөк құрметіне қойылған тастардағы жазу VI—VIII ғасырлардағы түріктердің поэзиясы, солардың алғашқы әдебиет үлгілері, «шешендік өнердің және батырдың ерлігі жайындағы талай ғасырлардың өңдеуінен өткен ауызша хикаялардың дәстүрлі формаларын сақтаған» көркем туынды болып табылады.²

Дегенмен руна жазуындағы бұл жәдігерліктер жылнама-шежіре емес, өз дәуірінің әдебиет үлгілері екеніне тереңірек көз жеткізу үшін Күлтегін жазуынан бір хи-

¹ Қазақ ССР тарихы. Алматы, 1980, I-том, 455—456-беттер.

² Бұл да сонда.

қаяны мысалға келтірейік (Құлтегін ескерткішінің үлкен жазуы осындай алты хикаядан құралған):

Биікте Көк тәңірі,
Төменде қара жер жаралғанда,
Екеуінің арасында адам баласы жаралған.
Адам баласы үстіне (билік жүргізу үшін) ата-тегім
Бумын қаған, Істемі қаған отырған.
Отырып, түркі халқының ел-жұртын
Қалыптастырған, иелік еткен.
Төрт бұрыштың бәрі дұшпан екен,
Сарбаздарымен аттанып,
Төрт бұрыштағы халықты
Көп алған, бәрін бейбіт еткен,
Бастыны еңкейткен,
Тізеліні бүктірген,
Ілгері Қадырқан қойнауына
дейін,
Кері-Темір қақпаға дейін жай-
лаған.
Екі аралықта жүрген несіз
көк
Түркітерді осылай қоныстан-
дырған екен.
Білге қағандар екен.
Алып қағандар екен.
Әміршілері де білге болған екен,
Алып болған екен.
Бектері де, халқы да
сенімді екен.
Сол үшін де елін сонша (ұзақ)
билеген екен,
Ел ұстап, төрелік еткен,
Өздері қаза болған.
Жылаған-сықтаған.

Міне, Құлтегін ескерткішінен алынған осы үзіндіде нақты тарихи деректер онша көп емес. Автор Бумын-қаған мен Істемі-қағанның қашан билік жүргізуіне байланысты бірде-бір датаны көрсетпейді. Бұл қағандардың әскери жорықтары жайында нақты деректер бермейді. Тек қай жерге дейін жаулап алғанын көрсетумен ғана шектеледі. Біз келтіріп отырған үзіндідегі ең басты мәселе — бұл аталған екі қаған билік жүргізген заманда бүкіл «көк түрік» елінің атақ-даңқы артып, елдің іші де, сырты да бейбіт, тыныш болуы еді. Халықтың мұндай жақсы өмір сүруінің себебін автор: қағандар мен олардың жарлығын орындаушылар ақылды әрі ержүрек болды, бектер мен халық әміршілеріне адал қызмет етті — деп түсіндіргісі келеді. Әрине, автордың мұнысы тарихи шындыққа онша жанаса бермейді.

Ал, жылнама-шежірелерде бұл кездегі оқиғалар егжей-тегжейлі сақталған. Түріктер бұрын жужан қағанатына бағынышты, вассал болатын. Түрік тайпаларының көсемдерінің бірі Бумын (оны Тумынь деп те атаған) жужан қағанатына вассалдықтан құтылу үшін оған қарсы соғыс ашпақ болды. Түріктер соғысқа сылтау іздеді. Бумын сонда жужан ханы Анахуанға «қызынды маған әйелдікке бер» деп талап қойды. Бұл жужан (яғни авар) ханының намысына тиді. Өйткені дала дәстүрі бойынша, ханның қызын алу — ханмен теңесу, төресі тең болу деген сөз еді. Сонда авар ханы: «Менің қайдағы бір темір құюшым (түріктер ол кезде аварларға темір балкытып беретін) мұндай ұсыныс жасауға қалай ғана дәтің барды» деп бұрқан-талқан болды.¹ Бумынға керегі де сол еді. Түріктер 552 жылы қыс кезінде соғысқа аттанып, аварларды тас-талқан етіп жеңді. Содан кейін Бумын ел-ханы, қаған титулын алды, бірақ 552 жылдың соңғы айында ол қайтыс болды.

Бумын өлген соң інісі Қара-Еске такка отырады. Ол да Орхон өзені бойында аварларды екінші рет жеңеді. Қара-Ескенің мұрагері де інісі болады. Ол қаған тағына Мұқан-қаған деген атпен отырады. Мұқан-қаған билік жүргізген кезде (553—572 жылдар) Түрік қағанатының күш-қуатының барынша артып, атақ-даңқы жер жарған кезеңі болатын. Түрік қағанатының территориясы шығысында Корея бұғазынан бастап, батысында Каспий теңізіне дейінгі жерді алып жатады. Бұл кезде түрік елі Иран, Қытай, Византия, тағы басқалармен саяси қарым-қатынаста болды².

Міне, егер Құлтегін жазуының авторы — Иоллығ-тегін Түрік қағанатының шежіресін тарихшы ретінде мақтап жазғысы келсе, қағанаттың атақ-даңқы мейлінше өрлеп тұрған кезеңіне тоқталмай өтпес еді. Автордың мақсаты — «көк түркілердің» тарихын жазу емес, түрік халқының бұрынғы дәстүрін өз замандастарына идеал етіп көрсету болып табылады. Ол түрік қағанатының гүлденген дәуірін Бумын қағанның есімімен байланыстырады. Автор үшін Бумын қаған түркілердің қуатты болған заманын оқушысына елестететін символ ғана. Одан кейін билік жүргізген аса даңқты қағандардың

¹ Н. Я. Бичурин. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. М.—Л., 1950, том 1, с. 288.

² С. Г. Кляшторный. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М., 1964, с. 18-21.

бірде-бірін (Қара-Ескені, Мұқан қағанды, т. б.) автор ауызға алмайды. Бірден Күлтегіннің әке-шешесі Елтеріс қаған мен шешесі Елбілгені әңгімелеп кетеді. Мұнысы түсінікті де. Өйткені Иоллығ-тегіннің мақсаты түрік қағандарының есімдерін, жасаған ерліктерін, тарихи деректерді шетінен жіпке тізіп, жылнама-шежіре жазу емес, түрік елін бір кездегідей ауыз бірлікке, ата-баба дәстүріне берік болуға шақыру.

Орхон жазба ескерткіштерінің жылнама-шежіре емес, өз дәуірінің әдебиет үлгісі екенін дәлелдейтін тағы бір мысал келтірейік. Қапаған қаған туралы хикаядан кейінгі жолдарда Білге қаған өзі туралы:

Түркі халқының атақ-даңқы
Өшпесін деп,
Әкем қағанды,
Шешем қатынды
Көтерген тәңірі,
Ел (билігін) берген тәңірі
Түркі халқының атақ-даңқы
Өшпесін деп,
(Мені) қаған отырғызған еді.

Міне, Күлтегін жазуы бойынша, Қапаған қаған өлген соң Елтеріс қағанның үлкен ұлы Могилян (Білге) бірден қаған болып шыға келеді.

Ал, тарихи шындық мүлдем басқаша еді. Қапаған соғыста қаза тапқан соң түрік елінің тағына кім отырады деген мәселе тұрды. Ежелгі түрік заңы бойынша, такка Елтерістің үлкен ұлы Могилян (Білге) отыруы керек еді. Бірақ Қапаған қаған бұл тәртіпті өзгертіп көзінің тірісінде мұрагері етіп өзінің үлкен ұлы Бегюды тағайындады да, оған «Кіші қаған» титулын берді. Елтеріс қағанның балалары — Могилян мен Күлтегін мемлекет басқару ісінен аластатылып жіберілді.

Қапаған қаған қаза тапты деген хабарды естіген бойда-ақ Күлтегін әскери төңкеріс жасады: өзі күзетіп тұрған ставкаға шабуыл жасап, Қапаған қағанның баласын, яғни тақ мұрагерін, басқа да семья мүшелерін, сондай-ақ қағанның ең жақын адамдарын, кеңесшілерін қан жоса етіп, қырып салды.

Күлтегін ежелгі дәстүрді бұзған жоқ. Қаған тағына ағасы Могилянды (Білгені) отырғызды да, өзі «түрік елінің» іс жүзіндегі көсемі — әскери қолбасшы болды.¹

¹ Л. Н. Гумилов. Древние турки. М., 1967, с. 315.

Сөйтіп, Күлтегін ескерткіштерінің авторын қатты қызықтыратын нәрсе — түркі елінің ішкі және сыртқы жағдайы емес, «іші — ассыз, сырты — тонсыз, бейшара, мүсәпір халықты» Білге қаған қалайша дәулетті, бақытты еткенін оқушысына көркем сөз арқылы жеткізу болып табылады. Білге қаған өзі туралы:

Өлімші халықты тірілттім,
Жалаңаш халықты тонды,
Кедей халықты бай қылдым.
Аз халықты көп қылдым,
Тату елге жақсылық қылдым.
Төрт бұрыштағы халықты
Бәрін бейбіт қылдым,
Тату қылдым,—

дейді. Сондай-ақ тарихшы-ғалымдар Орхон ескерткіштерінің авторы өзі өмір сүрген дәуірдегі бірқатар тарихи оқиғаларды әдейі бұрмалап жазғанын дәлелден отыр. Мәселен, түріктердің 701—702 жылдардағы жорықтарын Қапаған қаған басқарғаны жылнама-шежірелерден жақсы мәлім. Алайда Күлтегін ескерткішінде бұл шайқастың басты қаһарманы етіп Күлтегінді көрсеткен. Ал, Білге қаған ескерткішінде бұл жорықты Білге қаған басқарған болып шығады. Мәселен, Күлтегін жазуында:

Жиырма бір жасқа (келгенде),
Чача Сеңумен айқастық,—

дейді. Ал, шындығында 706 жылы Чача Сеңумен болған соғысты Қапаған қаған басқарған.

Тарихи оқиғаларды осылайша бұрмалап көрсету Орхон жазбаларында жиі кездеседі. Мұның себебі, автордың басты мақсаты тарихи шындықты шежіреші ретінде көрсету емес, сол дәуірге тән қас батырдың көркем бейнесін жасау болып табылады.

Сонымен, көне түркілердің ежелгі шынайы тарихын оның Орхон текстіндегі бейнелі көрінісімен салыстыра отырып, Күлтегін, Білге қаған және Тоныкөк ескерткіштері жылнама шежіре емес, сол дәуірдің өзіне тән поэзиялық дәстүрімен жазылған әдебиет үлгілері деген түйін жасаймыз.

Күлтегін және Тоныкөк жырлары

Күлтегін (684—731 жылдары өмір сүрген) — ежелгі түркі мемлекетінің көрнекті әскери қолбасшысы, сол

дәуірдің белгілі қоғамдық қайраткері ретінде көне тарихтан жақсы мәлім. Ол Құтлұғ (Елтеріс) қағанның кенже ұлы. Қапаған қаған 716 жылы қаза тапқаннан кейін бүкіл түркі әскерін басқарады. Қапаған соғыста өлген соң Құлтегін оның ұрпақтарын да қырып салып, өз ағасы Могилянды (кейінірек Білге қаған атанған) күллі түрік елінің қағаны етіп тағайындайды. Құлтегін талай-талай соғыстарда жеңіске жетіп, өзін қабілетті қолбасшы ретінде танытады.

Міне, осы Құлтегін батыр, оның ағасы Білге қаған және қағанның кеңесшісі, ақылгөй қария Тоныкөк құрметіне VIII ғасырда тасқа қашап жазылған ескерткіш-жырларды әдебиет тану ғылымы тұрғысынан жан-жақты зерттеген кісі совет ғалымы И. В. Стеблева болды.¹

Бұл аталған руналық жазба ескерткіштер әдебиеттану ғылымында ежелгі түркі халықтарының көне әдебиет үлгілері, поэзиялық туындылары ретінде танылады.

Көркемдік
ерекшеліктері.

Орхон ескерткіштерінің жанрлық ерекшеліктері туралы соңғы кезге дейін өзара қарама-қайшы екі түрлі көзқарас орын алып келді. Бірі — Құлтегін, Білге қаған және Тоныкөк ескерткіштері көркем әдебиетке, соның ішінде поэзияға ешбір қатысы жоқ, Түрік қағанатының дәлмедәл жазылған тарихы деп қарады. Екіншісі — руна жазуындағы бұл ескерткіштерді поэзиялық туындыға тән барлық белгілері бар, ежелгі түркілердің өзіндік әдеби дәстүріне негізделген көркем туынды деп таныды.

Бұл екі түрлі көзқарас ұзақ жылдар бойы әдебиетшілер, тілшілер, тарихшылар, т. б. арасында алуан түрлі пікір таластарын тудырып келді. Ал, қазір Құлтегін, Білге қаған және Тоныкөк ескерткіштері көркем туынды екеніне ешкім күдіктенбейді. Орхон ескерткіштерін, поэзия, ерлік жыры деп алғаш бағалаған ғалымдардың бірі — академик-жазушы М. Әуезов болды. Ол руна жазуындағы ескерткіштердің мазмұны мен сипаты туралы айта келіп, былай деп жазды: «Олардың мазмұнында эпостық баяндау сазы басым, аңыздың көркемдік түрі де соған орайлас. Құлтегін, Тоныкөк немесе Суджа жазуларында қанша адам, қанша ерлік бейнеленген де-сеңізші?! Оларда әр алуан рулар мен тайпалардың кес-

¹ И. В. Стеблева. Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в раннеклассический период. М., 1976: — Біз осы еңбектің жалпы желісін өз талдауымызға негіз етіп алдық. — Н. К.

кілескен шайқастарының, соғыс суреттерінің, батырлар ерлігінің, жорықтардың шежіресі бар.

Тіпті сол жазулардың бір талайында Құлтегіннің ежелгі жырларындағыдай жеңілуді білмейтін батыр болғандығы баяндалады. Ол жазуларда хронологиялық тәртіп те бар. Құлтегіннің он алты жастан қырық жеті жасына дейін, яғни өлгенге дейінгі өміріндегі ерлік қимылдары баян етіледі. Мұнда батырдың жас шағынан бастап, өмірінің ақырына дейінгі ерліктерін жырлайтын батырлық дастандардың сюжеттік құрылысында ұқсастық бар.¹

Бұл жазба жәдігерліктер өзінің мазмұны мен пішіні жағынан ғана емес, ырғаққа, яки ритмге — үннің жүйелі, мерзімді, мөлшерлі қайталануына негізделуі тұрғысынан да поэзиялық сипатқа ие екенін тұңғыш рет совет ғалымы И. В. Стеблева дәлелдеп шықты.² Ол Орхон ескерткіштерінің өлшемі — әрі буын, әрі екпін екенін, ырғақ пен шумақ, тармақ пен бунақ — сол буын мен екпінге негізделеді деген пікір айтты. Мұндай пікірдің теориялық және практикалық мәні зор еді.

Көне түрік жырының дыбыстық құрылысы қалай болғанын айқынырақ танып-білу үшін осы Орхон ескерткіштерінің біріне, айталық, Құлтегіннің үлкен және кіші жазуларына әдеби талдау жасап көрейік.

Өлеңде бірыңғай дауыссыз дыбыстардың қайталануы кысыуы, яғни аллитерация жырдағы үндестікті, мәнерлілікті күшейте түсетінін ежелгі түрік сөз зергерлері жақсы түсініп, бұл әдісті шебер менгергені анық. Мәселен, Құлтегін жырының авторы әдеби тілге дауыс ырғағы түгіл, тіпті дыбыс қайталаулар арқылы әжептеуір ажар беруге болатынын сезген секілді:

Қырғыз, құрықан, отуз татар,
Қытай, татабу қоп йағы ерміс.
Қаңым қаған бунча...
Қырық артуқ иіті йолы сүлеміс

Аудармасы:

Қырғыз, құрықан, отуз татар,
Қытай татабу — бәрі жау еді.
Әкем қаған осынша (жауға)
Қырық жеті рет аттанды.

Мұндай жыр жолдары қазақ жырауларында жиі кездеседі. Доспамбет жырау (XVI-ғасыр):

¹ М. Әуезов. Шығармалар. Алматы, 1969, 11-том, 136-бет.

² И. В. Стеблева. Поэзия тюрков VI—VIII веков. М., 1965.

Тоғай, тоғай, тоғай су,
Тоғай қондым, өкінбей,
Толғамалы ала балта қолға алып
Топ бастадым өкінбей.
Тобыршығы биік жай салып
Дұшпан аттым өкінбей

Күлтегін жырында бірыңғай дауыссыз дыбыстары қатар тұрып қайталанатын екі сөз өлең жолының басында да, ортасында да, соңында да тұрып қиыса береді. Мысалы: Күлтегін ескерткішінің кіші жазуында мынадай жыр жолдары жиі кездеседі:

Сүңгі сабын, йумшақ ағын арып...
(Шырын сөз, асыл қазынасын беріп...)

Немесе Күлтегін ескерткішінің үлкен жазуында бұлай делінген:

Қаңу қаған сүсі бөрі тег ерміс.
(Әкем қағанның әскері бөрідей бопты)

Дауыссыз дыбыстары қайталанып, қиысатын екі сөз өлең жолының ортасында тұруы да мүмкін:

Ол өлке кул кулығы болмыс ерті.
(Ол кезде кул — құлды болған еді.)

Немесе

Чығай будуның бай қылтым,
(Кедей халықты бай қылдым.)

Аллитерация жасалатын сөздер өлең жолының соңында да болуы ықтимал:

Түрк амты будун беглар...
(Бүгінгі түрік халқы мен бектері...)

Немесе

Менің сабымын сымады.
(Менің сөзімді бұзбады.)

Сондай-ақ өлең жолының бас жағында және соңында тұрған сөздер аллитерация жасалатын кездері де көп болады:

Түпүтке кішіг тегмедім.
(Тибетке сәл жетпедім.)
Бәдке көрігіме беглер...
(Таққа кіріптар бектер...)

Кейбір өлең жолдарында бірнеше сөз немесе барлық

сөз аллитерация арқылы өзара қиысып тұрады:

Теңрі төнесінде түтүп.
(Тәңірі төбесіне көтеріп...)
Көрүр көзім көрмез тег
Білір білігім білмез тег болту.
(Көрер көзім көрместей,
Білгір ақылым білместей болды).

Осыған ұқсас жыр дәстүрін XVIII-ғасырда өмір сүрген жауынгер-жырау Ақтамберді де кезінде кеңінен қолданған:

Балпаң, балпаң, кім баспас,
Басарға балтыр шыдамас.
Батырмын деп кім айтпас,
Барарға жүрек шыдамас.

Орхон ескерткіштеріндегі ұйқастықтың өзіндік ерекшеліктері бар. Қалай болған күнде де өлеңге қойылатын негізгі шарттардың бірі — тармақтағы сөз соңының үндестігі, дыбыстас естілуі болып табылады. Ежелгі түркі жырындағы ұйқас — екпінді және екпінсіз буындар үйлесімінің біркелкі қайталануы. Мысалы, Күлтегін жырында мынадай өлең жолдары бар.

Едгу білге кісіг
Едгу алп кісіг йорытмаз ерміс.
Бір кісі йаңылсар оғушы будыны
Бірсүкіне тегі қылмаз ерміш.

Осы бір шумақ өлеңнің аудармасы:

Ақылды кісілерді
Батыл кісілерді (табғаштар) қозғай
алған жоқ.
(Егер) бір кісі алданса да, (онда)
руы, халқы
Тұқымына дейін қалмас еді.

Күлтегін жырында ұшырайтын «ұйқас» сөздер, түптеп келгенде, соңғы бунақтағы дыбыстардың өзара үндестігі, яғни аллитерация жасалуы болып табылады. Мысалы:

Бегіліг уры оғлым күл болты,
Сілік қыз оғлым күң болты.
(Бек ұлдары күл болды,
Пәк қыздары күң болды).

Осында үндестік, ұйқас туғызып тұрған элемент «болты» (болды) деген сөз ғана емес, сонымен бірге «күл» және «күң» деген сөздердегі «қ» және «к» дыбыстары да екенін аңғару қиын болмаса керек.

Жырдың мазмұнына нәр беріп, сыртқы түрін ажарландыра түсу үшін «Күлтегін», «Білге қаған» және «Тоныкөк» жыларында тенеу, метафора, аллегория, гипербола, эпитет, канатты сөздер, мақал-мәтелдер жиі қолданылады.

Күлтегін жырында шындықты пернелеп айту яғни оқиғаны аллегориялық әдіспен жеткізетін тұстары аз емес:

Балықдақы тағықмыс,
Тағдақы інімс,

Аудармасы:

Қаладағылар таулапты, өрлепті (тауға шығыпты)
Таудағылар індепті төмен (түсіпті)

Осы екі жол жыр арқылы автор ел іші астан-кестен, аласапыран болып кеткенін оқырманға пернелеп жеткізіп отыр.

Ал, енді Күлтегін жырының авторы — Иоллығ-тегін: Түрік қағанатының күш-қуаты артты, жері барынша кеңіді, ел тұрмысы түзелді дегенді төмендегідей етіп суреттейді:

Ол кезде құл — құлды болған еді,
Құл — күнді болған еді.
Інісі ағасын білмес еді,
Ұлы әкесін білмес еді.

Сондай-ақ Орхон жазуларында суреттеліп отырған нәрсені тағы да ажарландыра, құбылта түсу үшін оны соған ұқсас өзге затқа балау әдісін, яғни метафораны шебер қолданады. Бұл сөзімізге Күлтегін жырынан мысал келтірейік:

Әкем қағанның әскері бөрідей бопты,
Жаулары қойдай бопты.
Түргеш қағанның әскері Болшыда
Отша, бөріше келді,
Соғыстық.

Мұндай метафораларға Тоныкөк жыры да бай:

Жауымыз түгел жыртқыш құстай еді,
Біз (оларға) жемтік едік.

Немесе:

Екінші күні (тағы) келді,
Өртше жанып келді.
Соғыстық.

Тоныкөк — қағанның кеңесшісі, ел қамын ойлаған ақылгөй, дана қарт. Сондықтан оның монологында пернелеп, астарлап айтылатын нақыл-өсиет сөздер жиі-жиі қайталанып отырады:

Жұқаны бүктеу — оңай.
Жіңішкені ұзу — оңай.
Жұқа қалындаса,
(Оны тек) алып бүктейді.
Жіңішке жуандаса,
(Оны тек) алып үзеді.

Ал енді Білге қаған мен Күлтегін батырдың кеңесшісі болған Тоныкөктің уағыз-өсиет сөздерінің сарыны одан мың жылдай кейін, яғни XVIII-ғасырда өмір сүрген даңқты жырау, Абылай ханның ақылшысы Бұқардың жырларынан айқын сезіледі:

Ай не болар күннен соң
Құл не болар айдан соң,
Құлсырып тұрған бәйшешек
Құрай болар солған соң...

Немесе

Қара арғымақ арыса,
Қарға алым жер мұң болар,
Есіл көзден нұр тайса,
Бір көруге зар болар.

«Тоныкөк» жырының авторы құбылтудың гипербола, яки ұлғайту әдісін шебер қолдану арқылы сөздегі суретті түрлендіріп жібереді:

Табағаш оғыз, құтан —
Бұл үшеуі біріге қалса, біз
Өз іші-тысымызды ұқтап қала алмаспыз.

Ежелгі түркі поэзиясындағы кейбір сөз тіркестері перифраз секілді болып келеді. Мәселен, «Күлтегін» жырында автор «адамдар» деп айтудың орнына «ел-жұрт», «адамзат ұлдары» деген сөз тіркестерін қолданады. Осы жырдың өзінен төмендегідей нақышты сөздерді оқуға болады:

Жоғарыдан тәңірі баспаса,
Төменде жер айрылмаса...

Енді Білге қаған жырынан бір мысал келтірейік:

Тоғыз оғыз халқы —
Өз халқым еді.
Көк пен Жердің ашуынан
Ол (халық) бізге жау болды.

Ежелгі түркі поэзиясының біз әңгіме етіп отырған үлгілерінде метонимия да, антитеза да, эпитет те кеңінен қолданылғанын көреміз. Әсіресе, суреттеп отырған заттың немесе құбылыстың айрықша сипатын айқындай түсетін тұрақты және әдеттегі эпитеттер бұл жырларда сөз зергерлеріне ғана тән шеберлікпен қолданылған. Мәселен, мынадай тұрақты эпитет сөздер жиі ұшырайды: «мәңгі жас», «пәк қыздар», «көрер көзім», «қасиетті жер-су» (Отан деген мағынада), «көк тәңірі», «қара жер», «шырын сөз», «қызыл қан», т. б. Енді әдеттегі, қарапайым эпитетке мысал келтірейік: «боз ат», «торы ат», «жалтақ кісі», «білгір қаған», т. б.

Бұл жырларда айтар ойды нақты, қысқа түрде, әрі бейнелі етіп жеткізу үшін қолданылған кейбір ұтымды сөз тіркестері мақал-мәтел сияқты есітіледі:

Бұл сөзімді мұқият тыңда,
Терең ұқ.
Жырақ болса, жаман сыйлық берер,
Жақын болса, жақсы сыйлық берер...
Іші — ассыз,
Сырт — тонсыз...
Өлімнен ұят күшті.
Көрер көзім көрместей,
Білгір ақылым білместей болды.

«Күлтегін» мен «Тоныкөк» жырларына тән тағы бір жәйт — бұл жырлардың кіріспесінде және қорытынды бөлімдерінде лепті үнмен мәнерлеп ғибрат айту, көтеріңкі сарынмен үндеу тастап, асқақтап сөйлеу сияқты эмфатикалық дауыс ырғағы басым болады. Мұның өзі оқырманның сезімін жандандырып, оны тез әсерлендіру үшін жасалғанын аңғару қиын емес. Мәселен, қарт да-нышпан Тоныкөктің бүкіл түркі еліне карата айтқан мына бір монологу бұған толық дәлел болса керек:

Мен былай дедім:
— Мен білге Тоныкөктің.
Алтын қойнауын асып келдік
Ертіс өзенін кешіп келдік
(Кім) келсе де «батыр!» — дедім.
(Олар біздің ойымызды) білмейді.
Тәңірі Ұмай, қасиетті жер-су
Жеңіс берген екен
(Жау) көп деп неге қашамыз?!
Азбыз деп неге қорқамыз?!
Неге (оларды) басындырамыз?!
Шабамыз! — дедім,
Шаптық. Қудық.

Әсіресе, Күлтегін жырының қорытынды бөлімі мейілінше әсерлі, оқырманның жан-жүрегі тебіrentетіндей етіп жазылған:

Шешем — қатын, (онан) соңғы аналар²,
Женгелерім, келіндерім, ханымдар,
Тірілерің түгел күндікте болар едіңдер,
Өлгендерің жұртта, жолда жатар едіңдер.
Күлтегін жоқ болса,
Бәрің (де) өлімші едіңдер,
Інім Күлтегін қаза болды.
Өзім қайғырдым.
Көрер көзім көрместей,
Білгір ақылым білместей болды,
Өзім қайғырдым.
Тағдырды тәңірі жасар,
Адам баласы бәрі өлгелі туған.
Қайғырғаным соншама,
Көзге (ыстық) жас келер,
Көңілге ауыр шер келер.
Шексіз қайғырдым,
Қатты қайғырдым;

Қорыта айтқанда, Күлтегін, Білге қаған және Тоныкөк ескерткіштері — мазмұны мен формасы жағынан да, тілі мен көріктеу құралдары тұрғысынан да, өлең құрылысы мен композициясы жағынан да ежелгі түркі поэзиясының нағыз классикалық үлгілері болып табылады.

Орхон жазба ескерткіштері композициялық құрылысының өзіндік ерекшеліктері бар. Бұл ерекшеліктер сол дәуірдің әдеби дәстүріне байланысты болса керек. Біз әңгіме етіп отырған «Күлтегін», «Білге қаған» және «Тоныкөк» жырлары өз заманының белгілі бір әдеби талантарына сәйкес жазылғаны мәлім.

Тасқа кашап түсірілген бұл жазулардың әрбір руналық жолында, яғни құлпытасқағы әрбір қатар жазуда бір емес, бірнеше сөйлем бар. Дәлірек айтсақ, ұзыннан-ұзақ етіп құлпытасқа бедерлеп жазылған руналық бір жол жазудың өзі — бір ғана ойды білдіруге арналған бірнеше сөйлемнен (яғни бір циклға қамтылған сөйлемдерден) тұрады. Мұнда автордың оқырманға айтпақ болған негізгі ойы әдеттегідей бір сөйлемнен екіншісіне емес, бір циклдан екінші циклға беріліп жатады.

Бір цикл көлемі жағынан — руналық жазудың бір жолына шамалас болып келеді.

«Күлтегін» (кіші жазу) жыры әрқайсысы өз алдына дербес, әрі сюжеттік жағынан бір-бірімен тығыз байланысты сегіз циклдан тұрады. Әрбір цикл — мазмұны жағынан бір-бір хикая болып келеді. Оның бірінші циклы — қағанның өз халқына қарата айтқан үндеуі, екінші цикл — Түрік қағанаты жерінің кеңдігін суреттейді, үшінші цикл — түріктердің әскери жорықтарын хикая етеді, төртінші цикл — көршілес табғач халқының қастандық әрекеттері туралы әңгіме, бесінші цикл — табғаштармен қатынасу түріктерге ажал қатерін төндіретіні жайында хикая, алтыншы цикл — түркі халқының көреген емес екенін өкінішпен жырлауға арналған, жетінші цикл — түркі халқының даңқын көкке көтерген қаған екендігі жөнінде айтылған жыр, сегізінші цикл — осы ескерткіш-жырды жазуға себеп болған жәйттерді баяндауға арналған.

Ежелгі түркі поэзиясына тән дәстүр бойынша, осындай әрбір циклдың өзі міндетті түрде мынадай үш элементтен тұратын болған: 1. Оқиғаның басталуы; 2. Сол оқиға желісінің біртіндеп ұлғая түсуі; 3. Осы циклда айтылуға тиісті ой-пікірдің түйіні. Мәселен, «Күлтегін» (кіші жазу) жырының екінші циклын мысал етіп келтірейік. Екінші цикл — Түрік қағанаты жерінің ұлан-ғайыр кең екендігін суреттеуге арналған:

Тоғыз оғыз бектері, халқы,
Бұл сөзімді мұқият тыңда,
Терең үк.
Ілгері — күн шығысында,
Оң жақта — күн ортасында¹,
Кейін — күн батысында,
Сол жақта — түн ортасында²,
Осының ішіндегі халықтың бәрі
Маған қарайды!
Халықты осышама көбейттім!

Міне, осы циклдың алғашқы үш жолы — оқиғаның басталуы — қол астындағы халыққа қарата айтылған үндеу сөз; одан кейінгі төрт жол өлең — оқиғаның өрістеуі — Түрік қағанаты жерінің кеңдігін суреттеуге арналған; циклдың соңындағы екі жол жыр — осы циклдың түйіні — түрік елінің жері кең, ал халқы көп екені айтылады.

Сөйтіп, Күлтегін (кіші жазу) жырында сегіз цикл,

¹ Оңтүстік.
² Солтүстік.

яғни сегіз хикая бар. Әрбір циклдың өзі үш элементтен (оқиғаның басталуы, өрістеп ұлғаяуы, түйіні) тұрады.

Енді Күлтегін ескерткішінің үлкен жазуы текстінің композициялық құрылысына талдау жасап көрейік. Үлкен жазудағы Күлтегін жыры көлемі жағынан 428 өлең жолынан тұрады. Мұның өзі құлпытастағы руналық жазу бойынша есептегенде ұзыннан-ұзақ 53 қатар жазу болып шығады.

Бұл жырдың ерекшелігі — бұл жыр бір-бірінен толық дербес тұрған алты хикаядан, яғни алты оқиғадан құралған деуге болады. Бірінші хикая — түрік халқының ұлы ата-бабалары туралы, екінші хикая — түріктерді табғаштардың бағындырып алғаны жөнінде, үшінші хикая — Елтеріс қағанды сипаттауға арналған, төртінші хикая — Қапаған қаған туралы, бесінші хикая — Білге қағанды жыр еткен, алтыншы хикая — Күлтегін туралы жыр.

Түрік халқының ата-бабалары ұлы адамдар болғанын жырлауға арналған бірінші хикая — құлпытастағы руналық жазудың бірінші — төртінші жолдарын толық қамтиды.

Бірінші хикая — төрт циклдан тұрады. Бірінші циклда — түрік халқының үстіне билік жүргізу үшін бір кезде Білге қағанның ата-бабалары отырғаны жырланады, екінші цикл — Білге қағанның ата-бабалары жасаған әскери жорықтар туралы, үшінші цикл — түрік халқының арғы ата-тегінің адамгершілік қасиеттері жоғары болғаны жайында, төртінші цикл — Білге қағанның ата-бабаларын жоқтап-жылауға арналған.

Мұнда да әрбір цикл өз ішіне міндетті түрде үш элементті қамтиды — бастауы (орысша «зачин»), осы циклдағы оқиғаның өрістеуі және түйіні.

Бірінші хикаяның бірінші циклын да талдау жасап көрейік:

1. Осы циклдың бастауы үш жол өлеңнен тұрады. Мұнда жер мен көктің және адамның жаралуы туралы әңгіме болады:

Биікте Көк тәңірі,
Төменде қара жер жаралғанда,
Екеуінің арасында адам баласы жаралған.

2. Циклдың екінші бөлімінде — оқиға өрістей түседі: Білге қағанның ата-баабасы адам баласы үстіне билік жүргізу үшін отырғаны екі жол өлеңде айтылады:

Адам баласы үстіне (билік жүргізу үшін) ата-тегім —
Бумын қаған, Істемі қаған отырған.

3. Осы циклдың қорытынды бөлімінде — екі жол өлеңде
Білге қағанның ата-тегінің билік жүргізуі бүкіл түркі
халқы үшін игілік әкелгені айтылады:

Отырып, түркі халқының ел-жұртын
Қалыптастырған, нелік еткен.

Бірінші хикаяның бірінші циклы осымен аяқталады.
Бұл хикаяның қалған екінші, үшінші және төртінші
циклдарының композициялық құрылысы да дәл осы үлгі-
де болып келеді.

Ал, енді осы Күлтегін (үлкен жазу) жырының маз-
мұны жағынан аса қызықтысы, композициялық құрылы-
сы зор шеберлікпен жасалғаны — алтыншы хикаясы.

Күлтегін ескерткішінің (үлкен жазу) алтыншы хикая-
сын Күлтегін батырдың жауынгерлік жорықтары жөнін-
де жазылған ғажайып жыр-дастан деуге болады. Алтын-
шы хикая он үш циклдан тұрады.

Міне, осы алтыншы хикаяның бірінші циклы Күлте-
гіннің әскери қызметінің алғашқы сәттері қалай бастал-
ғанын суреттеуден басталады. Бұл циклдың бастауы — он
жастағы бала жігітке Күлтегін деген ерлік есім қалай
берілгенін төрт жол жырда баяндап береді. Сосын оқиға
желісі ұлғайып, Күлтегіннің туған жер үшін жүргізген
қанды шайқастары (он жол өлеңде) көрсетіледі. Ал,
циклдың қорытынды бөлімінде (бір жол жыр) Күлтегін-
нің теңдесі жоқ жеңістері жыр болады:

Ісін-күшін беріп, осыншама
ел жиып, інім Күлтегін өзі қайтыс болды.
Әкем қаған өлгенде інім Күлтегін жеті жаста қалды.
Он жаста Умай текті шешемнің бағына
Інім Күлтегін ер атанды.
Он алты жасқа (келгенде) ағам қағанның
ел-жұртын сонша молайтты.

Алты чуб, соғдаларға қарсы
Аттандық, талқандадық.
Тағраш, Оңтұтықтың бес мың әскері келді,
Соғыстық.
Күлтегін жауға жалғыз ұмтылды.
Оңтұтықты қарулы басшыларымен қолға түсірді.
Қарулыларды қағанға еншіледі.
Ол әскерді сонда талқандадық.

Бірінші хикаяның екінші циклы Күлтегін батырдың
аса қатыгез жау Чача Сенгунмен болған аяусыз шайқа-
сын суреттеуге арналған:

Жиырма бір жасында
Чача Сүнүнмен айқастық
Ең ілкі Тадыкын чурдың
Боз атын мініп шапты,
Ол ат сонда өлді.
Екіншіде Ышбар Ямтардың Боз атын мініп
шапты.—

Ол ат сонда өлді.
Үшіншіде иегін Сілікбектің ерттеулі торы атын
мініп шапты,—
Ол ат сонда өлді.

Міне, бұл циклда Күлтегін жырының басқа циклдары
сияқты үш элементтен тұрады. Циклдың бастауында —
Күлтегіннің соғыс кезінде неше жаста екені айтылады,
содан кейінгі оқиғаның өрістеу бөлімінде — соғыс карти-
насы берілген, ең соңындағы бір жол өлеңде түріктердің
жеңіске жеткені хабарланады.

Мұндай композициялық құрылыс «Күлтегін» жыры-
ның барлық хикаялары мен циклдарына тән болып келе-
ді. Тегінде жырды композициялық жағынан дәл осылайша
етіп құру — сол көне түркі дәуірінің міндетті түрде
орындалуы тиіс әдеби дәстүрінің бірі болса керек.

Күлтегін жырының бұдан кейінгі хикаялары мен
циклдарында түркілердің түргеш, соғды, аз, оғыз, т. б.
қарсы соғысы, Күлтегіннің тайсалмай сол қанды майдан-
дарда ұлық Еркін, Құшы Тұтық, аздардың Елтебері
сияқты жауларымен жекпе-жек арпалысы суреттеледі.

Жырда Күлтегін түркі елінің «төрт бұрышындағы»
барлық жауды жеңіп, елде тыныштық, бейбіт өмір орна-
тады. Күлтегін түркі халқын тәуелсіз етті, байлыққа
кенелтті деген пікір айтылады. Жырдың басты идеясы —
түркі халқын ауыз бірлікке, сыртқы жауға қарсы
ұйымдасқан күреске, ата-баба жолын берік ұстауға
шақыру болып табылады.

Автор түркі халқы ата-баба дәстүрін берік ұстаған
кездерінде ешкімге тәуелсіз, жақсы өмір сүргенін жыр-
лай келіп, ол осы жолдан тайып, дұшпанның алданған
сәттерінде:

Бек ұлдары — күл болды,
Пәк қыздары — күң болды.—

дейді. Жыр соңында Күлтегін өлгенде бүкіл түркі
халқы қатты қайғырып, аза тұтқаны, оны жоқтап-жер-
леу салтанатына әлемнің төрт бұрышынан көп елшілер,
батырлар, тас қашайтын шеберлер, таңбашылар (мөр

несі), бектер, т. б. келгені айтылады. Күлтегін батырды жерлеуге татабы елінен келгендерді Удар-Сенгун, табғаш қағанынан — Існi-Лікең бастап келді. Күнбатыстағы Соғды, Бершекер, Бұхар ұлыстарының халқынан — Нен-Сенгун, Тархан ұлы, «он оқ» елі мен түргеш қағаннан — Макраш таңбашы және Оғыз Білге таңбашы, қырғыз Тардуш Чур, Күлтегінді жерлеуге қатысқаны жырда зор шеберлікпен баяндалған.

Орхон жазба ескерткіштері ішінде «Тоныкөк жыры» ерекше орын алады. Бұл жырдың авторы бөлек, оны Тоныкөктің өзі жазған деген болжам бар.

Әйтсе де бұл жыр өзінің жазылу стилі, көркемдік тәсілдері, композициялық құрылымы, идеялық мазмұны жағынан Күлтегін жырына өте-мөте ұқсас. Әсіресе, композициялық құрылымы — циклдар мен элементтердің атқаратын қызметі құдды Күлтегін жырындағыдай болып келеді.

Әрине, «Тоныкөк» жырының сюжеті, оқиғалары басқаша болып келеді. Мұндағы басты қаһарман — қағанның кеңесшісі Тоныкөк. Ол өзі туралы:

Ақыл несі,
Сөз несі мен болдым,—

дейді. Ал, дұшпандары Тоныкөктің ақыл алыбы — білгескенін мойындайды:

Қағаны — алып екен,
Ақылгөйі — білгір екен.

Егер «Күлтегін» жырында түркі елінің белгілі бір соғыстағы жеңісіне себеп болған негізгі нәрсе — Күлтегін батырдың ерлігі деп көрсетілсе, ал «Тоныкөк» жырында автор дәл сол жолғы шайқаста жеңіске Тоныкөктің ақыл-айласы арқасында ғана жеттік деп көрсетеді.

Бұл жырдың басты қаһарманы батыр емес, бүкіл түркі елінің дана қарты, тіпті Білге қаған мен Күлтегінің әкесі Елтеріс қағанға да кезінде ақылгөй болған Тоныкөк қарт. Сондықтан бұл жырда уағыз-өсиет, нақыл сөздер көбірек ұшырасады:

Жұқаны бүктеу — оңай,
Жінішкені ұзу — оңай.

Немесе:

Қол қосылса — күш өсер.

Яки:

56

Өлімнен ұят күшті, т. б.

Ел басына қатер төнгенде Тоныкөк:

Осы сөзді есітіп,
Түні бойы ұйқым келмеді,
Күндіз отырғым келмеді,—

дейді. Ол түркі елі үшін, оның қағандары үшін өзінің күш-қуатын аямағанын зор мақтанышпен айтады:

Елтеріс қаған үшін,
Түркі Бөгі қаған үшін
Түркі Білге қаған үшін,
Қапаған қаған үшін
Түнде ұйықтамадым,
Күндіз отырмадым.
Қызыл қанымды төктім.
Қара терімді ағыздым.
Күш-қуатымды аямадым.

«Тоныкөк» жыры да көлемді. Ол 313 өлең жолынан тұрады. Мұның өзі құлпытаста 62 руналық жазу жолына сыйып тұр. Жырдың жалпы оқиға желісін зерттеушілер он төрт циклға, яғни он төрт хикаяға бөліп қарастырады. Күлтегін жырындағы секілді мұнда да әрбір цикл үш элементтен: оқиғаның басталуы, оқиға желісінің өрістеуі және қорытынды бөлімнен тұрады.

Бірінші циклда түркі халқының табғаштарға бағынышты болып қалу тарихы, екіншіде — аман қалған түркілердің бас қосып, бірігуі, үшіншіде — сол біріккен халықты басқаратын қаған сайлаудың қиын болғандығы, қаған сайлаудағы Тоныкөктің зор роль атқарғаны, төртіншіде — Елтерісті қаған етіп жариялағаны, ел ішіндегі тыныштыққа сырттан қатер төне бастағаны, бесіншіде — оғыздардан тыңшы келіп, олар түркі елін шаппақ болып жатқаны, алтыншыда — түркі халқының жауларымен күрестің қиындығы және осы қиындықты жеңудегі Тоныкөктің ролі, жетіншіде — оғыздармен болған соғыс туралы, сегізінші циклден бастап, ол үшінші циклға дейін түркілердің түрлі тайпалармен жүргізген қиян-кескі соғыстары жыр етіп баяндалады.

«Тоныкөк» жырының ең соңғы — он төртінші циклы бүкіл жырдың қорытындысы сияқты. Мұнда түркілердің өз елі, жері үшін жүргізген соғыстарын атап-атап айтады да, соның бәрінде түркілердің жеңіске жеткенін, сол жеңістер өзінен-өзі келмегенін, оған Тоныкөк өзінің ақыл-кеңесімен, ерлік істерімен қыруар үлес қосқаны сөз зергерлеріне ғана тән зор шеберлікпен суреттеледі. Бұл

57

жырда түрік елінің сан қырлы өмірінде Тоныкөктің тарихи роль атқарғаны ерекше атап айтылады:

Бүкіл түркі халқына
Қарулы жау келтірмедім,
Атты әскер жолатпадым.
...Еліміз қайта ел болды,
Халқымыз қайта халық болды.

Тоныкөк ескерткіші — ежелгі түркі поэзиясына тән әдеби дәстүрде, көріктеу құралдары, тілі, композициясы т. б. жағынан зор шеберлікпен жазылған жыр-дастан болып табылады.

«Күлтегін» жыры
және
қазақ эпосы.

Түрік қағанатының есімі мәшһүр әскери қолбасшысы, даңқты батыры Күлтегіннің он алты жастан бастап, қырық жеті жасына дейін, яғни өлгенге дейінгі ерлік істері эпостық сарынмен жырланады. Күлтегін тарихи адам болса да жырда ол бейне бір аңыз қаһарманындай ешқашан жеңілуді білмейтін батыр ретінде көрсетілген.

«Күлтегін» жырында эпостық баяндау сазы басым екенін айта келіп, М. Әуезов: «Мұнда батырдың жас шағынан бастап өмірінің ақырына дейінгі ерліктерін жырлайтын батырлық дастандардың сюжеттік құрылысына ұқсастық бар» деп көрсеткен болатын¹.

Күлтегін ескерткіші тарихи фактілер тізбегі емес, ежелден еркіндік аңсаған түркі халқының бақытты өмір жайындағы арман-қиялын, тәуелсіздік үшін ғасырлар бойы жүргізіп келген ерлік күресін, кескілескен шайқастарда қол бастаған хас батырларын жыр еткен батырлық эпосының алғашқы үлгілері деп танығанымыз жөн сияқты.

Міне, осы тұрғыдан қарағанда тайпа-ұлыстық дәуірде өмірге келген «Алпамыс», «Қамбар», «Қобыланды» және «Шора батыр» сияқты қазақ эпостарының да «Күлтегін» жыры секілді тарихи негіздері бар болуы ықтимал. Бұл туралы академик Ә. Марғұлан өзінің «Қазақтың ерлік жырындағы әлеуметтік сарындар» деген мақаласында қазақ эпосының халықтық сипаты мен тарихи негіздері барлығын ерекше атап көрсетті. Ғалым оғыз және қыпшақ тайпалары эпосының генезисіне қатысты көптеген жәйіттерді айта келіп: «өткен дәуірдің жыршылары қандай ерлік жырын жырласа да, оның бәрі

¹ М. Әуезов. Шығармалар. Алматы, 1969, II—том, 136-бет.

материалистік негізге тіреліп, болған тарихи уақиғаны, тарихи фактілерді жырлаған деп жазады.»¹

Қазақ елінің ауыз әдебиеті бай, әсіресе, ежелгі дәуірден көненің көзіндей сақталып келе жатқан дәстүрлі дастандар — батырлық жырлары көбірек дамыған деу-ге болады.

Эпикалық шығармалар желісінде қара бастың қамы емес, халықтың мұрат-мақсаты үшін күрескен батырлар мадақталады. Қамбар батыр, Қобыланды батыр және Алпамыстың ел үшін атқарған ерлік істері, олардың туған жері, елі үшін өз басын ажалға тігуі бұл сөзімізге толық дәлел.

Енді «Күлтегін» жырының мына бір жолдарына назар аударайық:

Жалақан халықты тонды,
Кедей халықты бай қылдым.
Аз халықты көп қылдым,
Тату елге жақсылық қылдым.
Төрт бұрыштағы халықты
Бәрін бейіт қылдым,
Тату қылдым,
Бәрі маған бағынды,
Ісін-күшін беріп,
Осыншама ел жияп,
Інім Күлтегін өзі қайтыс болды.

Эпостық батырдың бойынан табылатын асқақ қасиеттер: батырлық, адалдық, алыптық сияқты болып келетіні мәлім:

Күлтегін Азманағын мініп,
Шабуылға ұмтылды.
(Жаудың) алты ерін шанышты,
Шабуылда жетінші ерін қылыштады.

Немесе Күлтегін туралы:

Тізеліні бүктірді,
Бастыны еңкейтті,—

дейді. Алпамыс батыр сияқты Күлтегін де суға салса батпайды, отқа салса күймейді:

Жүзден артық оқ тиді
...Бірі де дарыған жоқ.

«Күлтегін» жырында батырлардың жекпе-жек шай-

¹ Ә. Марғұлан. Ежелгі жыр, аңыздар. Алматы, 1985, 367-бет.

қасқа шығуы, батырдың шайқас алдындағы қаһарлы бейнесі ашу-ызасы зор шеберлікпен берілген.

Дәл осы дәстүрдің көрінісін қазақтың батырлар жырынан аңғару қиын емес. Мәселен, Қобыланды батыр қарсыласы Қазан батырға қарап былай дейді:

Қылышпенен өлтірсем,
Қикаладың дерсің сен.
Найзаменен өлтірсем,
Миқаладың дерсің сен.
Садақпенен өлтірсем,
Қапыл қалдым дерсің сен.
Мылтықпенен мен атсам
Жазым қалдым дерсің сен.
Мінген атың құла ғой,
Сен үлкен де, мен — кіші,
Кезегіңді ала ғой.
Сендер көп те, мен — жалғыз,
Қолыңа келді бір бала,
Білгеніңді қыла ғой.

«Қобыланды батыр» жырында қанды шайқастың жанды суреті жасалған:

Ат тізесін бүгісті,
Бүгіле, бүгіле тырысты.
Төбінгіге тер қатып,
Қақырғаны қан татып,
Түкіргені жиып татып,
Қанжарменен қармасты.
Семсерменен серместі.
Қанжар қалды қайысып,
Семсер қалды майысып,
Диқан еккен егінді,
Есен алса тегін-ді,
Қан қабақтап төгілді,
Ерлер жаннан түгілді.
Аш күзендей бүгілді,
Екеуінің ақ сауыт
Шығырыштан сөгілді.¹

Қазақ эпосында, әсіресе, батырдың жан серігі атының түр-түсін, шабысын, қалай бапталғанын, т. б. суреттеуге ерекше назар аударып, соған ықлас қойып отырады. Мәселен, «Қобыланды» эпосында мынадай жыр жолдары бар:

Тобылғы менлі торы атпен
Қобыланды шапты ауылға.

Немесе

¹ Батырлар жыры. «Жазушы» баспасы, 1986, 1-том, 68—69-бет.

Үстіндегі түгіннің
Жары күміс, жары алтын.
Жан серігім, Бурыл ат,
Жылқыда тұлар сен едің.

Ал, Құлтегіні мінген аттардың да сыр-сипаты осылайша суреттеледі:

(Құлтегіні) боз атын мініп шапты,
Ол ат сонда өлді.
Ерттеулі торы атын мініп шапты,
Ол ат сонда өлді.
...Құлтегіні алып Шалшы ақбоз (атын) мініп,
Жауға қарсы ұмтылды.

Сондай-ақ Құлтегіні батыр өлгенде бүкіл елдің қабырғасы қайысып, айтқан жоқтау-жырлары да эпостық жырлар сарынымен орайласып жатады. Мұның бәрі Құлтегіні ескерткішіндегі жазу — қазіргі түркі тілдес халықтардың көне заманда-ақ елдікті, адалдықты ту етіп көтерген батырлық эпосының алғашқы үлгілері деп танып-білуімізге мүмкіндік береді.

Қорыта айтқанда, түркі елінің VI—VIII ғасырлардағы қоғамдық-әлеуметтік өмірін, түрлі түркі тайпаларының әдет-ғұрпын, наным-сенімін, өзіндік поэзиясын, тілін, т. б. танып-білуде Орхон ескерткіштерінің мәні аса зор. Әсіресе, жазба әдебиеттің өсіп-өркендеу процесін, халықтық эпостың табиғатын, сөз өнерінің түп тамырын зерттеп білуде руналық жазба-ескерткіштер ғылым үшін аса құнды материал болып табылады.

ҚОРҚЫТ АТА КІТАБЫ

(«Китаби дедем Қорқұд»)

Қорқыт туралы
ақиқат пен аңыз.

«Қорқыт ата кітабы» — түркі тектес халықтардың ежелгі тарихын, байырғы тұрмысын, әдет-ғұрпын, салт-сана-сын, ақындық дәстүрін танытатын эпикалық, әрі тарихи мұра. Қорқыт ата хикаясы — VII—VIII ғасырларда Сырдария бойын мекен еткен оғыз-қыпшақ тайпалары арасында туып, сан ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа тараған, рухани қазына ретінде бүгінгі күнге дейін өзінің әдеби, тарихи, этнографиялық, т. б. мәнін жоймаған, аса құнды шығарма.

Бұл көне заман мұрасы туралы айтудан бұрын Қорқыт атаның өзі кім болған деген сауалға жауап бере

кетейік. Тарихи деректер мен халық шежіресі бойынша, Қорқыт — сегізінші ғасырда Сыр бойында өмір сүрген батыр, атақты ақын, асқан күйші, аңыз кейіпкері. Қорқыттың анасы қыпшақ тайпасынан, әкесі Қарақожа оғыздарынан екені мәлім. Міне, сондықтан да Қорқыт қыпшақтар мен сол кезде Сырдария бойын жайлаған оғыздар арасында екі жаққа бірдей ел ағасы атанған. Данышпан қарттың ұзақ жылдар бойы ел басқарған көсем болғанын, өз өмірінде үш хан тұсында уәзірлік қызмет атқарғанын дәлелдейтін тарихи деректер бар.

Ал, оның теңдесі жоқ күйші-композитор болғандығын халық жадында сақталған «Қорқыт ата күйі», «Қорқыт сарыны», т. б. музыкалық шығармалары дәлелдейді. Қазақ арасынан шыққан атақты күйші-бақсылар, ақын-жыраулар өздеріне Қорқыт атаны пір-ұстаз тұтқан. Олар өздерінің өлең жырларын бастар алдында, алдымен Қорқыт атаның есімін ауызға алуды шарт деп білген.

Жыраудың үлкен пірі Қорқыт ата,
Бата алған барлық бақсы асқан ата.
Таң қалып жұрттың бәрі тұрады екен,
Қобызбен Қорқыт ата күй тартқанда.

Ел аузындағы аңыздардан Қорқыт ата өзінің жүйрік жел-маясына мініп алып, халқына мәңгі жасайтын жер-ұйық іздеуші, ғұмыр бойы өлімге қарсы күресуші, өлім дегенді білмейтін ғажайып қайсар жан ретінде суреттеледі. Әйтсе де ол өмірінің соңында «өлмейтін нәрсе жоқ екен» деген пікірге келеді. Енді Қорқыт ата мәңгілік өмірді қобыз сарынынан іздейді. Ұлы күйші, кемеңгер жырау өзі іздеген мәңгілік өмірді шынында да тапқан секілді. Қорқыт атаның жан тебіренерлік сыйқырлы күйлері, ұлағатты ғибарат сөздері, әрбір жолы мақал-мәтелге айналып кеткен өлең-жырлары ұрпақтан-ұрпаққа асыл мұра, мәңгілік қазына ретінде ауысып, мың жылдан астам уақыттан бері өмір сүріп келе жатыр.

Қорқытты асқан күйші, ақылгөй, данышпан, атақты жырау деп, мазар-күмбезіне (қорым, ұйық жер, пантеон) бас ию сонау оғыз-қыпшақ заманынан басталады. Қорқыттың мазарын (қазіргі Қызылорда облысы, Қармақшы ауданында) халық сан ғасырлар бойы қадірлеп, оны «Қорқыт атаның күй тартатын жері» деп басына күзетші, шырақ жағушы адам қойып жүрді. Қорқыт ата күмбезі шамамен IX—XI ғасырларда салынған. Соңғы кезде Сырдария арнасы ауытқып, бұл қорымды 1960

жылы су шайып кеткен. Қазір пантеонның бір жақ қабырғасы ғана сақталып қалған.

Барлық адам баласына ізгілік өмір іздеген жаңа, ұлы қобызшы, асқан жырау есімін бүгінгі ұрпақтары есінен шығарған жоқ. Күй мен жыр атасының есімін мәңгілік сақтау мақсатымен оның мазары тұрған жердегі темір-жол станциясын «Қорқыт» деп атаған. Республика үкіметінің арнайы қаулысы бойынша, су шайып кеткен Қорқыттың бұрынғы күмбезі маңынан 1980 жылы ұлы күйшіге ғажайып жаңа обелиск орнатылды. Аңыз бойынша, Қорқыт атаның бұрынғы күмбезінен қобыз сарыны, әдемі күйлердің толқынды үні ертелі-кеш естіліп тұрады екен. Архитектор осы аңызды негізге ала отырып, Қорқыт атаның жаңа обелискісін жасады. Онда биік төрт қобызды бір-біріне сүйеп, біріктіріп қою арқылы композиция құрған. Сыр бойында тынымсыз ескен самал-жел әсерімен әлгі төрт қобыздан ой тербейтін әсерлі үн, жанға жайлы қобыз сарыны естіліп тұрады.

Ең бастысы — сан ғасырлар бойы түркі тілдес түрлі тайпалардың сүйіп тындаған жыр-дастаны советтік дәуірде қайта қолға алынып, бүгінгі ұрпақтың рухани қазынасына айналып отыр.

Алдымен «Қорқыт ата кітабының» қолжазба нұсқаларының табылуы, зерттелуі және басқа тілдерге аударма жасалуы туралы қысқаша айта кетелік.

Қолжазба
нұсқалары,
зерттелуі,
аудармалары.

Біздің дәуірімізге дейін «Қорқыт ата кітабының» екі қолжазба нұсқасы сақталып келген. Солардың бірі қазір Германиядағы Дрезден қалалық кітапханасының сирек кездесетін қолжазбалар қорында сақтаулы тұр. Бұл қолжазба кітаптың мұқабасында көрсетілген аты: «Кітаби дедем Қоркут ғали лисани таифан у огузан», яғни «Қорқыт атаның оғыз тайпасы тіліндегі кітабы».

«Қорқыт ата кітабының» осы Дрезден қолжазбасын он екі жырдан, басқаша айтсақ, он екі оғыз-намедеден тұрады.

Ал, «Қорқыт ата кітабының» екінші қолжазба нұсқасы Ватикандағы (Италия) Аростолика кітапханасында сақталып келеді. Бұл қолжазба алты жырдан құралған, ол: «Хикаят оғыз-наме Қазанбек уа ғайри» деп аталады. Мұны осы кітапханадан тауып, итальян тіліне тұңғыш рет аударған ғалым Этторе Росси болды.

«Қорқыт ата кітабының» Дрезден қаласында сақтал-

ған толық нұсқасын зерттеу, Европа тілдеріне аудару ісі XIX-ғасырдың бірінші жартысында басталған еді. 1815 жылы немістің белгілі ориенталист ғалымы Г. Ф. Діц бұл шығарманың бір тарауын — сегізінші хикаясын неміс тіліне аударып, баспасөзде жариялады. Екінші бір неміс ғалымы Теодор Нельдеке «Қорқыт ата кітабын» неміс тіліне толық аударып шықпақ болды. Бірақ ол бұл істі аяғына дейін жеткізе алмады да, барлық материалдарын өзінің шәкірті В. В. Бартольдке тапсырды. В. В. Бартольд бұл кітапты зерттеу, аудару ісімен ондаған жылдар бойы айналысты. Сөйтіп, ол «Қорқыт ата кітабын» 1922 жыл орыс тіліне аударып шықты. Бірақ ғалымның көзі тірісінде аудармасы жарық көрген жоқ. Бұл аударма 1962 жылы академик В. М. Жирмунский мен А. Н. Кононовтың редакциясымен басылып шықты.

Сондай-ақ оғыз-қыпшақ дәуірінің ғажайып әдеби ескерткішін зерттеуге А. Н. Самойлович, В. В. Вельяминов-Зернов, К. А. Иностранцев, А. Ю. Якубовский, А. А. Диваев сияқты көрнекті орыс ғалымдары да мол үлес қосты.

Оғыздардың қаһармандық эпосын әдеби, тарихи және тілдік тұрғыдан комплексті түрде зерттеген белгілі совет ғалымы, көрнекті түрколог Х. Г. Көроғлы болды.

Стамбул университетінің профессоры Эргин Мухаррем «Қорқыт ата кітабының» толық тексті латын әрпімен транскрипция жасап бастырып шығарды. Бұл кітапқа қосымша ретінде шығарманың Дрезден және Ватикан қолжазба нұсқаларының факсимилесі де енгізілді.

Қазақстан ғалымдарынан «Қорқыт ата кітабын» зерттеу, аудару, насихаттау ісіне академик Ә. Марғұлан, профессор Ә. Қоңыратбаев және филология ғылымдарының кандидаты Б. Ысқақов белсене ат салысып келді.

«Қорқыт ата кітабы» сол кездегі оғыз-қыпшақ тайпаларының бәріне бірдей түсінікті ортақ тілде жазылды.¹

Қорқыт хикаясы түсінікті болу үшін алдымен оғыз-қыпшақ тайпаларының тарихи, олардың ескі мекен-жайлары, Қорқыт ата туралы қазақ арасына тараған аңыздар жайында қысқаша айта кетейік.

¹ Ә. М. Дәмирчибаев. «Қитаби-дәдә Горғуд» дастанларының диалекті. Бақы, 1959.

Тарихи шындық пен аңызға айналған бейнелер.

Қорқыт — жыр мен күйдің атасы, ерте кезде оғыз, қыпшақ және қаңлы тайпаларын басқарған данышпан кісі бейнесінде VIII—IX ғасырларда-ақ аңыз кейіпкері болған жан. Қорқыт ата жөніндегі жыр-дастан алғашта Орта Азия мен Сыр бойында туып, халық эпосының дәстүрі бойынша сан ғасырлар бойы ауызша айтылып келген. Тек XVI ғасырда ғана Қорқыт есімімен байланысты бұл дастан қағазға түсірілген.

Енді оғыздар жөнінде бірер сөз айта кетейік. Оғыздар Кавказ өңіріне қоныс аудармай тұрған кезде олардың түбегейлі мекені Қаратау өңірі, Бөген, Шаян және Арыс маңайы болған. «Истахри шығармасының» парсыша нұсқасында Келес Даласында болған «Оғыздар қонысы» (Дех и гуз) айтылады. Мұнда Келес даласында, Ангрен мен Шыршық аңғарында, Шатқал және Угам жоталарының баурайында оғыздар қарлұқтармен және басқа түркі тілдес топтармен аралас мекендеген¹.

Оғыз тайпалары сондай-ақ Сырдарияның төменгі ағысында мекен еткен. Тарихи деректер бойынша, Сыр бойында тұрған оғыз тайпаларының ең маңызды қалалары Янги-Кент (Жаңакент), Жент, Үзкент (Өгізкент), Баршын-кент (Қыз қала), Сүткент, Отырар т. б. болған. Оғыздармен қатар Сырдария бойында қыпшақ тайпалары да тұрған. Олардың басты қалалары, астаналары — Сығанақ, Сауран, Түркістан, т. б. кенттер болған. Демек, қазақ халқының рухани тұрмыс-тіршілігіне оғыздардың тигізген ықпалы аз болған жоқ. Кейінірек XI ғасырдың орта кезінде оғыздардың бірсыпыра топтары қыпшақтардың тегеуірінен Шығыс Европаға, Кіші Азияға қоныс аударып кетті. Ал, сонда осында қалып қойған кейбір оғыз тайпалары қазақ қауымын құрысуға қатынасып, солардың этникалық құрамына біржола сіңіп кеткені мәлім.

Өте ерте заманнан Сыр суының төменгі ағысында тұрған Женткент қаласы — ұзақ жылдар бойы оғыз мемлекетінің астанасы болған. «Су аяғы Қорқыт» деген мақал осыдан шыққан. Сөйтіп, тарихи болмысы ғылымға мәлім Қорқыт атаның туылып, өмірге келген, тіршілік еткен, атакты күй-жырларын, нақыл-ғибрат сөздерін шығарған, күллі адамзатқа мәңгілік өмір іздеген, ақырында дүние салған жері де осы Сырдарияның төменгі

¹ Қазақ ССР тарихы. Алматы, 1980, 1-том, 370-бет.

ағысы, Кармакшы қыстағының маңы, аңызға айналған есімі әлемге машһур ұлы адамның ескі қорымы (пантеоны) тұрған жер.

Қорқыт ата туралы сан-қилы аңыз-әңгімелер қазақ арасында ерте кезден-ақ кеңінен тараған. Солардың бірі Қорқыттың туылуына байланысты. Аңыз бойынша, анасы Қорқытты құрсағында үш жыл бойы көтеріп жүріпті. Оны жылына бір рет толғақ қысып отырады екен. Қорқыт туылар алдында күллі әлемді үш күн, үш түн бойы көзге түртсе көргісіз қараңғылық басып тұрыпты. Сұрапыл қара дауыл соғып, ел-жұртты қатты қорқыныш сезімі билейді. Сыр бойы мен Қаратау өңірінің аспаны да қараңғы тартып, қарауытып кетіпті. Сондықтан бұл маңай «Қараспан» аталыпты. Ашық күн тастай қараңғы түнге айналған қорқынышты күні туылғаны үшін баланың атын «Қорқыт» деп қойған екен.

Қорқыт анасынан туылған бойда-ақ тілі шығып, сөйлеп кетіпті. Қорқыттың өмірге қалай келгені туралы ерте заман кобызшылары мен бақсы-жыраулары айта-тын өлең-жырлар бар:

Қорқыт туар кезінде
Қараспанды су алған.
Қара жерді күл алған
Ол туарда ел қорқып,
Туған соң әбден қуанған.

Сонымен, Қорқыт туралы, сол дәуірде Қаратау қойнаулары мен Сырдария бойында тұрған қалалар, елді мекендер, күмбездер, кешендер туралы аңыздар қазақ халқының арасында дәл осы күнге дейін айтылып жүр. Өйткені бұл аңыздар тарихта болған шын оқиғалармен тығыз байланысып, ұштасып жатады. Мәселен, Қорқыт есіміне байланысты ел арасында көп айтылатын сиқырлы шаһарлардың бірі — Баршын-кент. Бұл қала шынында да Сыр бойындағы сол дәуірдегі ең көрнекті қала болғанын тарихшы-археологтар дәлелдеп отыр. Баршын-кент сұлудың қаласы деген сөз. Оны қазақтар соңғы кезге дейін «Қыз кала» деп атап келді. Аңызда Алпамыс батырдың сүйген жары Баршын-сұлу (яғни Гүлбаршын) осында тұрған делінеді. Ал, тарихшылар XII ғасырдың атақты ғалымы өз жырларын түркі, араб және парсы тілдерінде жазған дарынды ақын Х. Баршынұлының осы қалада туылып, осында өмір сүргенін дәлелдейді.

Қорқыттың туған, жүрген, тіпті мазары тұрған жер-

лер жөнінде толып жатқан аңыз-әңгімелер бар. Бұлардың бәрі күй атасы, жыр атасы, ақылгөй Қорқытқа деген ел-жұрттың ізет-құрметінен туындаған болса керек. Соның өзінде мұндай аңыз-әфсаналардың бірқатары тарихи шындыққа жақын тұрады.

Енді оғыз-қыпшақ дәуірінің эпикалық туындысы «Қорқыт ата кітабының» мазмұны, тақырыбы, жеке қаһармандары, жырдың көркемдік ерекшелігі мен тілі туралы әңгімелейік.

«Қорқыт ата кітабы» он екі жырдан, басқаша айтсақ, он екі оғыз-намеден тұрады дедік. Кітап желісі бойынша солардың әрқайсысына жеке-жеке тоқталып өтелік.

1. «Дерсеханұлы Бұкаш туралы жыр». «Қорқыт ата кітабында» сюжеті жағынан қазақ эпосымен үндес болып келетін сарындар көп кездеседі. Әсіресе бір балаға зар болған әке-шешенің мүшкіл хәлі жөніндегі хикаялар жиі ұшырайды. Әрине, мұның өзіндік сыр-себептері бар. Патриархал-ру қауымының ұғымы бойынша, тек еркек кіндікті бала ғана семьяның, ру-тайпаның, жалғасы, қауымының болашақ тірегі саналған. Сол себепті той-жиындарда ер баласы бар аталар ең сыйлы орынға отырып, оған зор қошамет көрсетілетін болған.

Міне, «Қорқыт ата кітабының» бірінші хикаясы — Дерсеханұлы Бұкаш туралы жыр осындай сюжетке құрылған:

«Ежелден қалыптасқан дәстүр бойынша, Баяндыр хан жылына бір той жасп, оғыз бектерін қонаққа шақыратын еді. Бұл жолы да солай істеді. Тойға түйеден — бура, жылқыдан — айғыр, қойдан — қошқар сойылсын деп жарлық берді. Сол күні бір жерге ақ отау, бір жерге қызыл отау, енді бір жерге қара отау тіктіріп қойды. Тойға жиылған бектерден ұл баласы барларын ақ отауға, ұлы жоқ, бірақ қызы бар кісілерді қызыл отауға, ұлы да жоқ, қызы да жоқ қонақтарды қара отауға кіргізді. Қара отауға кірген қонақтарға қара қойдың етін беріп, қара киізге отырғызды. «Не ұлы, не қызы жоқ жандарды тәңірінің өзі қарғаған, бізде солай етеміз» деді Баяндар хан.

Дерсе ханның ұлы да, қызы да жоқ еді. Ол бұл қорлыққа шыдай алмай, қара отаудан шығып кетті. Қайғымен қан жұтып жылады».

Нақ осы арада мықтап ескеретін бір жәйіт бар. Ис-

лам діні әйелді ұдайы кемсітіп, оны адам санатына қоспайтыны мәлім. Тіпті әйелдің атын да айтқызбайды, «пәленшенің әйелі» немесе «түгеншенің қызы» деп күйеуінің не әкесінің атымен шақырады. Әйелмен ақылдасу — ер кісі үшін сұмдық ұят саналғаны мәлім.

Ал, ежелгі оғыз-қыпшақтар әйелді зор құрмет тұтқан. Қорқыт ата осы оқиғаларды жырлаған кезде Сыр бойына мұсылман діні енді ғана етек жайып келе жатыр еді. Әйелдері әлі матриархат кезіндегі праволарынан толық айырыла қоймаған секілді.

Бұған осы бірінші жырдағы Дерсе ханның тойда кара отауда отырып, кара қойдың етін жеп, баласыз болғанына қайғырып қайтқанда әйеліне айтқан зарлы мұңы дәлел. Ол әйеліне сырын айтып ақтарылады, мұңын шағады:

Бару галгил башум бахти эвум такти
Эвдан чыкуп йәрийанда салви бойлум
Топуғында сармашанда кара сачлум
Қырылу йайа баңзар чатма кашлум
Қоша бадам сығмайна тар ағызлум
Қуз алмасына баңзар ал йанаклум
Кавунум вирагим дулагим
Горурмисан налар олды.¹

Жолма-жол аудармасы:

Келші бері, басымдағы бакытым, үйімдегі тірегім,
Сен үйден шыға бергенінде көзіме кипаристей көрінесің
Тобығыңа түсетін кара шашың бар сенің,
Қосылып тұрған қастарың — тартқан садақ секілді,
Қос бадам салса симайтын оймақ-ауыз өзіңсің.
Күзгі алмадай қызарып, жүзің сенің жайнап тұр,
Піспеген менің түйнек-қауынымсын,
Маған не болғанын сен білесің бе?

Ақыры әйелінің кеңесі бойынша Дерсе хан ашжалаңаштарға қыруар көп қайыр-садақа беріп, ата-бабасының аруағына сиынып, тәңірден бала тілейді. Күндердің күнінде әйелі босанып, бір бала туады. Бала он бес жасқа толады. Бір күні достарымен асық ойнап жүргенде ханның семіздіктен құтырған бұқасы босанып кетіп, балаларға тап береді. Барлық балалар қашып кеткенде Дерсе ханның ұлы қорықпай, дәу бұқаны жұдырықпен ұрып жығады. Содан бала Бұқаш аталып кетеді.

¹ Кітаби дәдә Горгуд. Бақы, 1862, 17-бет.

Бұдан кейінгі беттерде келтірілген өлең жолдары да кітаптың осы басылымынан алынды. — Н. К.

Бұған риза болған әкесі ұлына енші беріп, оны бектер қатарына қосады.

Бірақ Дерсе ханның күншіл нөкерлері әкесін баласына қарсы айдап салады. Бір күні Дерсе хан аң аулап жүріп, өз баласын өзі атып кетеді. Бір сұмдықтың болғанын жүрегі сезген анасы өзінің қырық нөкер қызымен баласын іздеп жолға шығады. Айдалада өлім аузында жатқан ұлының жарақатын анасы ақ сүтімен емдеп, аман алып қалады. Сол кезде опасыз нөкерлері Дерсе ханның өзін өлтірмек болады. Батыр Бұқаш әкесінің жауларын қырып салып, Дерсе ханды тұтқыннан босатады.

Қорқыт ата Бұқаштың ерлігін жырлаған екен. Бірінші жыр осымен аяқталады.

Бұл секілді мотив қазақ эпосында көп қолданылады. Қазақ дастандарында алып батырлар осылайша «әулиеге ат айтып, қорасанға қой айтып» ата-бабалар қабіріне түнеп айтылған көп тілектерден кейін барып қана туылады. Осылайша өмірге келген болашақ батырлар өсе келе ел-жұртының қорғаны, қамқоршысы болып шығады. Қазақ халық эпосында Ертістік, Алпамыс сияқты батырлардың бәрінің туылуы осы дәстүрге құрылған.

Жырда Дерсе ханның өзі секілді әйелінің де соңына ерткен қырық нөкер қыздары бар. Сондай-ақ баласының жарақатын анасы өзінің ақ сүтімен емдейді. Жырда арханизм сөздер көп. Мұның бәрі Бұқаш батыр туралы жыр өте ерте дәуірде, алғашқы қауымда айтыла бастағанын аңғартады.

II. «Салар Алдымен Қазан Салар (немесе Салар Қазанның үйін жәу шапқаны жайындағы жыр». Салар Қазан деп те атала береді) жөніндегі аңыз-әңгімелерді айта кетейік. Қазан Салар — «Қорқыт ата кітабының» басты қаһарманы. «Оғыз-наме» жырының суреттеуі бойынша, алып батыр Қазан — Қорқыт атаның замандасы. Ол оғыз-қыпшақтардың ұлы қорғанышы Баяндыр ханның күйеу баласы, «таулы құстың ұрпағы, Түркістанның тірегі, Қарашақ таудың қабыланы, Қоңыраттың иесі, хан Ораздың атасы...»

Белгілі тарихшы Әбілғазының айтуынша, Қазанбектің жақсы көретін, әрі ордасының көп тұрған жері, батырдың сиынып, ас-садақа беретін орны — Қазықұрт тауы болған. Ескі аңыздар бойынша, осы тауда ерте кезде ұлы адамдар тұрған киелі үңгір болған екен. Ба-

тырлар осында «Алтын кабак» атысқан. Акындар домбыра, кобыз тартып, жыр шығарған. Қорқыт ата осы Қазықұрт тауына жиі келіп, Қазанбекті мақтап өлең айтқан:

Қазықұрт тауындағы үңгір тасты
Салар Қазан барып көркейтті.
Онда ата-бабасына садақа таратты.
Ит Бешене оны көріп есі кетті.
Бір қазанға қырық бір аттың етін салды.
Ол қазанды сол қолымен көтереді,
Оң қолымен елге жүріп үлестіреді
Алыптар, билер, көремісің Қазанбектің кім екенін

«Салар Қазанның үйін жау шапқаны жайындағы жырдың» негізгі тақырыбы — оғыздардың көрші тайпалармен өзара қарым-қатынасы деуге болады. Көрші ру-тайпалармен өзара қарым-қатынас — оғыз-қыпшақ дәуіріндегі ең көкейтесті мәселе болғанын тарихи деректер дәлелдейді. Сонымен бұл жырда сол дәуірдің ең маңызды деген мәселелерінің бірі жырланған.

Салар Қазан жырының сюжетін қысқаша ғана баяндап шығудан бұрын халық ауыз әдебиетінде жиі кездесетін мынадай бір жай туралы айта кетейік. Қазақтың ежелгі ертегі-аңыздарында алыптар жеті күн, жеті түн бойы тырп етпей, тылсым ұйқыда жатады. Мұндай ұзақ ұйқыға кететін батырлар қырғыз, алтай елінің ертегілерінде де кездеседі. Қорқыт ата дастанында да осындай мотив бар.

Аң аулап жүріп Қазан Салар бір күні ұзақ ұйқыға кетеді. Мұны сезген жау қолайлы сәтті пайдаланып қалу үшін оғыздар қолбасшысының ордасына тұтқиылдан шабуыл жасайды. Батыр өз үйін қорғауға ұлы Оразды үш жүз нөкерімен тастап кеткен еді. Әрине, ол жеті мың әскері бар пешенектерден жеңіліп қалады. Соның өзінде Қазанбектің әйелі — Бөрте қатын жауға қарсы қас батырша ерлікпен күреседі. Бірақ екі жақтың күші тең емес еді. Жау Қазан Салардың үйін тонап, әйелін, баласын тұтқындап әкетеді.

Пешенектер Қазан Саларды жеңу құрметіне ұланғайыр той жасайды. Олар Қазанбекті мұқата түсу үшін сол тойда батырдың әйелі Бөрте сұлуға шарап құйғызып қоймақ болады. Бірақ Бөрте сұлу өзінің де, күйеуінің де ар-намысын қорғап қалу үшін ажалға бекем бел буады. Сөйтіп, ол қасындағы қырық қызметші қызға: «Менің кім екенімді айтпаңдар» деп бұйырады. Пеше-

нектер бұларға келіп: «Іштерінде қайсың Бөрте сұлу-сын?» деп сұрағанда қырық қыз бірдей: «Мен!» деп жауап береді. Сонда жау жағының ханы жан шошырлық жарлық береді: «Қазанбектің тұтқында жатқан баласын сойып, етін боршалап, қазанға қуырып, сосын сол етті мына қырық қатынға әкеліп беріңдер. Қайсысы етті жемесе, сонысы осы баланың анасы, яғни Қазанбектің қатыны болады» дейді.

Мұны есіткен Бөрте қатын ұлының қасына барып сұрайды:

— Балам, сенің етіңді жейін бе, әлде жаудың төсегіне жатып, әкең Қазанбектің намысын аяқ асты етейін бе?

— Әмірші-ана! Мейлі, дұшпан мені сойып, етімді боршалай берсін. Менің етімді қуырып, бектердің қырық қызына таратсын. Олар бір-бір түйір етімді жеп болғанша, сен екі түйір етімді же, ана! Тек сенің кім екеніңді дұшпан білмесін! Әкемнің ар-намысын қас жауымыз аяққа баспасын! Ар-намыс жолында жан пидә, әмірші-ана!

Міне, бұл сюжеттен оғыз елінің бұрынғыдай бытыраңқы емес, бәрі бас қосып жауға қарсы шыққанын, олар өз әміршісі Қазанбекке арқа сүйеп, оны зор тірек көретінін, оған толық сенетінін көреміз. Ең бастысы — ар-намысты тірі тұрғанда қолдан бермеуге жан салатынын аңғарамыз. Әсіресе ананың ар-намысына дақ түсіруден қатты қорқатын болған. Мұны біз Қазанбек пен Шоқкелі-Мәлік арасындағы диалогтан айқын көреміз.

Қазанбек анасы Шашақтының ар-намысын сақтап қалу үшін барлық мал-мүлкін беруге, тіпті ұлын және әйелін жау тұтқынында қалдыруға да әзір. Бір қызығы — «Қорқыт ата кітабындағы» осы бір эпизод атақты тарихшы Әбілғазының «Шежіре-и-түрк» атты шығармасында елес беріп, біршама қайталаанады. Әбілғазы былай деп жазады: «Ол кезде Бешене елінің бір патшасы бар еді, аты — Таймандық. Ол келіп Еңкештің («Қорқыт ата кітабы» бойынша Салар Қазанның) үйін тонады. Шашақтыны өзімен бірге алып кетті. Үш жылдан кейін Еңкеш көп дүние беріп, анасын босатып алды. Қайтып келген соң алты айдан кейін Шашақты бір ұл бала туады. Еңкеш сонда анасына «бұл ұлды қайдан таптың» деп таяқпен ұрып басын жарады. Шашақты айтты: «Қараңғы түскенде жау келді. Сен қорыққаныңнан қуарып, қашып кеттің (Қорқыт жыры бойынша — ұйықтап жат-

тын). Мен түйене мініп, сенің соңыңнан ерген едім, Ит Бешене ізімнен қуып жетті, түйенің басын ұстап қызарандай бастады. Үстіме мініп ойнады, ерік-сезімді билеп алды, осы ұланды ішіме салды». Бұл баланың шыққан тегі Ит Бешене елінен болғандықтан оған Ирек деп ат қойды. Түріктер арасындағы дәстүр бойынша иттің атын Ирек немесе Серек деп қояды»¹.

Рас, Қорқыт дастанында пешенектер Қазанбектің анасын емес, әйелін тұтқындайды. Әйтсе де Қорқыт жырында да анасын тұтқындағанын меңзеп айтатын тұстары бар. Мәселен, Қазанбек пен пешенектердің әскер басы Шиоклі-Мәлік диалогына назар аударайық:

Қазанбек айтты:— Ей, бешене, сен менің қарт анамды алып кеттің ғой! Менің анамды өзіме қайтар!

Шиоклі-Мәлік айтты:— Сенің қарт анаңды біз алып кеттік, ол енді біздікі, оны саған бермейміз. Біз оны Жай-хан поптың ұлына береміз. Жай-ханның баласынан ол ұл табады...

Бұл жыр Салар Қазанның жеңісімен, той-думанмен аяқталады. Аңызда осы оқиға жөнінде былай дейді: «Бір күні Қазанбек Ұлан ұғлы, Таулы құстың ұрпағы, біз міскінінің үміті, Амет суының арысланы, Қарашықтың қабыланы, Хан Ораздың әкесі, Баяндыр ханның күйеуі, Қоңыраттың иесі, қалың Оғыздардың бақыты, барлық жігіттің аркасы Салар Қазан орнынан тұрды. Токсан басты алтын үйін кара жерге тіктірді. Токсан жерге қалы кілем төсетті, сексен жерге алтын кесе, тостағандар қойдырды». Жыр осылай той-думанмен аяқталады.

Бұдан шығатын қорытынды: «Қорқыт ата кітабындағы» аңыз-әңгімелер құрғақ князден емес, тарихи оқиғалар негізінде туған. Сол көне заман адамдарының достық, қастық, жақсылық, жамандық, ар-намыс, адамгершілік т. б. толып жатқан мәселелер жөніндегі түсінік-ұғымын бұл жырлар бүгінгі ұрпаққа айна-қатесіз, бұлжытпай жеткізіп отыр. Әсіресе сол кездегі оғыз-қыпшақ жұртының дәстүрлі салт-санасын, әдет-ғұрпын, моральдық-этикалық пайымдауларын көз алдымызға толық елестетеді. Қазан Салар жырының ел қорғау, ар-намыс үшін күресу, ізгі ниетті болу жөніндегі ой-пікірлері мәңгі ескірмейтін асыл қағидалар болып, ұрпақтан-ұрпаққа рухани мұра ретінде жалғаса береді.

¹ А. Н. Кононов. Родословная туркмен, сочинение Абу-л-Газизана Хивинского. М.,— Л., 1958, с. 73—74.

Бұл екінші жырда күллі оғыз-қыпшақ елінің топтасқан бірлігі, достығы, беріктігі зор шабытпен жырланады. Тек осы жырда ғана оғыз-қыпшақ елінің барлық бектері, алыптары түгелдей дерлік тілге тиек болады. Ал, бұдан басқа жырларда Қорқыт ата дастанының бектері, алыптары бүйітіп бас қосып, бірікпейді, әрқайсысы жеке дара жүріп әрекет жасайды. «Қорқыт ата кітабының» ең соңғы хикаясында, яғни он екінші жырында оғыз бір-біріне жауласқан екі топқа бөлініп кетеді. Сонымен, екінші жыр — оғыз-қыпшақ жұртының күш-қуаты, өзге тайпалар алдында даңқ-дәрежесі, беделі өрлеп тұрған кезеңді көркем сөзбен бейнелеген.

«Қорқыт ата кітабына» негіз болған ежелгі жырдың бірі — Қам-Бураулы Бамсы-Бейрек туралы жыр. Қам-Бураны жырда Байбөрі деп те атай береді. Бұл жырда ерліктен гөрі романтикалық сарын басымрақ деуге болады.

«Бамсы-Бейрек» жыры өзінің композициялық құрылысы жағынан «Алпамыс батыр» жырына өте жақын. Ал, сюжеттік тұрғыдан бұл екі жырдың бірінші және екінші бөлімдері бірін-бірі қайталайды. Басқаша айтсақ, Бамсы-Бейрек пен Алпамыстың дүниеге келуі, сүйген қызына үйленуі, батырлардың жау қолына қапылыста тұтқынға түсіп, ұзақ жылдар бойы зынданда жатуы, сүйген жарының басқа біреумен үйлену тойының үстінен шығуы, жыр қаһармандарының мұрат-мақсатына жетуі, т. б. екі жырда да бір-біріне ұқсас болып келеді.

«Қорқыт ата кітабындағы» бұл үшінші жыр былай басталады: Ұлы хан Баяндыр жерінен (орнынан) тұрды. Кара жердің үстіне ақ ордасын тіктірді, көк жүзіне шалқыған биік шатырларын көтерді, мың жерге жібек қалы кілемдер төсетті, іш оғыз бен сырт оғыздың бектері Баяндыр ханның тойына жиналды.

Ол тойға Қам-Бура (яғни Байбөрі) де келді. Баяндыр ханның қарсысында садаққа сүйеніп Қара-Кене ұлы Қара Бодау тұрды. Оң жағында Қазанұлы Ораз тұрды, сол жағында Қазылық-қожаұлы Жүгенек тұрды. Байбөрі оларды көріп «ах!»— деді есінен жанылып, орамалын қолына алып боздап жылады. Бұны естіп қалың оғыз арқасы, Баяндыр ханның күйеуі, Салар Қазан тізесімен жүгіне отырды да, Байбөрінің жүзіне қарады, тағы сұрады:

— Байбөрі бек, неге боздап жылайсың?— деді.

Байбөрі айтты:

— Хан Қазан, қалай жыламаймын, неге боздамаймын, менің ұлым да, туғаным да, күшім де жоқ. Бұл не деген қорлық?! Алла мені қарғаған. ...Егер менің ұлым болса, ол хан Баяндырдың қарсысында тұрмас па еді, ол менің сүйенішім, қуанышым, мақтанышым болмас па еді»¹.

Бұл сөзді естіген кезде тойда отырған билер жүзін көкке қаратып, қолдарын жоғары көтерген күйлерінде Байбөріге ақ тілек айтады:

— Тәңір саған бір ұл берсін!— дейді.

Сол сәтте оғыз Бижан да тәңірден бір қыз бала сұрайды. Тойға жиналған бектер оған да баталарын береді. Ақыры жақсылардың тілегі қабыл болып, Байбөрінің әйелі бір ұл туады. Атын — Бамсы-Бейрек деп қояды. Оғыз Бижаннан да бір қыз бала туылады. Оны Бану-Шешек деп ат қояды. Бұл екі нәрестені бесікте жатқанда атастырып қояды.

Қыз бен жігіт ер жетеді. Бір күні айдалада аң аулап жүрген Бамсы-Бейрек бұлақ басында тігулі тұрған қызыл шатырды көреді. Сөйтсе, ол Бану-Шешектің шатыры екен. Кең жазира далада «Қыз бөрі» ойыны басталады. Ойын шарты бойынша, қыз қашып, жігіт оны қуалайды. Ақыры Бамсы-Бейрек қызды қуып жетіп, екеуі танысады. Қыз бен жігіт бір-біріне жүзік беріседі.

Бамсы-Бейрек қызды айттыруға адам жіберейін десе, қыздың ағасы Қарашар барған адамдардың басын кесіп өлтіре береді екен. Құдалыққа Қорқыт атаны жібереді. Қылышпен Қорқытты шаппақ болғанда Қарашардың қолы қарысып қалады. Сосын Қарашар қалың мал сұрайды:

Келеге түспеген мың үлек,
Биеге түспеген мың айғыр.
Саулық көрмеген мың қошқар,
Күйрығы мен мойыны жоқ мың ит,
Мың бүрге сұрайды.

Қорқыт өз кереметімен бәрін тауып береді. Үйлену тойы болады. Бірақ дәл сол түні жау шауып, Бамсы-Бейректі тұтқындап әкетеді. Ол көп жыл зынданда жатады. Ақыры кобыз тартып, ғажайып өнерімен жау қолынан құтылып шығады. Көп қиыншылықтар көріп барып, Бану-Шешекке үйленеді.

¹ Х. Г. Көроғлы. Огузский героический эпос.— М., 1976.

Бұл жырдың эпикалық қаһармандары бәрі дерлік «Алпамыс» жырының геройларымен бірдей, ұқсас болып келеді. «Алпамыс» жыры Орта Азия, Кавказ жерін мекендеген көп тайпаларға мұра болған өте көне дәуір туындысы. «Алпамыс» жыры — «Қам-Бураұлы Бамсы-Бейрек жөніндегі жырдың» бір түрі. «Алпамыс» жырын оғыз-қыпшақ тайпалары жүздеген жылдар бойы айтып келген. «Алпамыс» жырының ежелгі дәуірдегі аты «Бамсы», «Бамыс», «Мамыс», «Алып Мамыс», осыдан бірте-бірте келіп «Алпамыс», «Алпамса», «Алпамша» атанып кеткен.

Бұл ғажайып жырды Сыр бойының ақындары, сондай-ақ қарақалпақ, өзбек шайырлары осы күнге дейін ежелгі нұсқасы бойынша өзгертпей жырлайды.

«Қорқыт ата кітабының» осы үшінші жырында қазақ қауымына тән салт-сана, әдет-ғұрып басым болып келеді. Мәселен, осы жырдың мына шумақтары қазақтың жоктау өлеңдерін еске салады:

Савук савук суларыны сұрар олсаң,
Ағам Бейрагун іңілі іді.
Ағам Бейрак кеделі іңарум йок,
Тавла, тавла шахбаз атлары сұрар олсаң,
Ағам Бейрагун бініді іді,
Ағам Бейрак гедәлі бинарум йок.

Мазмұны:

Суық-суық сулардан сұрар болсаң,
Ағам Бейрак солардан ішкен еді,
Ағам Бейрак кеткелі одан ішкенім жоқ.
Үйір-үйір қыран құстай жүйрік атардан сұрасаң,
Ағам Бейрак соларға мінген еді,
Ағам Бейрак кеткелі мінгенім жоқ.

Тағы бір мысал: Жаңа туған ұл (Бамсы-Бейрак) мен қызды (Бану-Шешек) бесікте жатқан кезінде атастырып қою — қазақтардың көне дәуірден келе жатқан салты. Сондай-ақ қызды алыс жерге ұзату да сол заманның тарихи қажеттілігінен туған салт еді. Бұл салтты оғыздар да, қыпшақтар да берік ұстаған. Мұның өзі бір-бірінен алыс жатқан елдердің өзара әскери, т. б. одақ құру қажеттілігінен өмірге келгені мәлім. Дешті-қыпшақ заманында ел басқарған, қол бастаған адамдар қыздарын Сыр бойынан, Жайық жағасынан қиырдағы Қырымға, тіпті Мысырға дейін ұзататын болған. Мұндай оқиғалар көрінісін Бамсы-Бейрек жырынан аңғару қиын емес.

IV. «Қазанбектің баласы Оразбектің тұтқынға түскені туралы жыр».

Төртінші жырдың негізгі тақырыбы — бектердің балаларын тәрбиелеу мәселесі. Сол заманның дәстүрі бойынша, он бес-он алты жасқа толған ер балалар міндетті түрде әскери өнерді үйренетін болған. Мұндай бала-жігіттерді ересектер өздерімен бірге қан майданға ертіп барып жүрген. Қолына қару ұстап, жаудың қанын төкпеген жігіттерді ешкім сыйламаған, тіпті адам санатына қоспаған. Ең жаман қасиет — қорқақтық, опасыздық саналған. Жаудан қорқып қашқандарды өз әкелері-ақ қатал жазалап отырған.

Оғыз-қыпшақ дәуірінің, жаугершілік заманының осы бір шындығын «Қазанбектің баласы Оразбектің тұтқынға түскені туралы жырдан» айқын көруге болады. Бұл жырдың сюжеті қарапайым:

Қазанбек ер жетіп, есейіп келе жатқан жастардың құрметіне ұлан-асыр той жасайды. Той қызығы қызып жатқанда Қазанбектің сол қол жағында — нағашысы Аруз-кожа, оң жағында — інісі Қара-Көне, ал қарсы алдында — садаққа сүйеніп баласы Ораз тұр екен. Қазанбек оң жағына қарады да — масайрап күлді, сол жағына көз тастағанда — бойын қуаныш сезімі билеп кетті, ал қарсы алдында тұрған баласына көзі түскен бойда-ақ жанары жасқа толып қалды. Сонда Қазанбек ұлына қарап, өзінің неге жылағанын түсіндіреді.

Оң жағыма қарадым да — інім Қара-Көнені көрдім,
Ол қан төкті, бас кесті — сый-сияпат, құрметке ие болды.
Сол жағыма қарадым да — нағашымды көрдім,
Ол қан төкті, бас кесті — сый-сияпат, құрметке ие болды.

Қарсы алдыма қарадым да — сені көрдім,
Сен (мына жарық дүниеде) он алты жыл өмір сүрдің.
Сен садақ тартып та, қан төгіп те көрген жоқсың ғой,
Мен өлетін де күн туады, ал сен (жалғыз) қаласың.
Ержүрек оғыздардан сый-сияпат алған жоқсың.

Бірақ Ораз өз міндетін жақсы түсінеді. Ұлына соғыс өнерін үйретпеген әкесінің өзі айыпты екенін айта келіп, Ораз былай дейді:

Баласы әкесінен үйренбей ме,
Әлде әке баласынан үйрене ме?!
Сен мені қан майданға апардың ба?
Қылыш сермеп, бас кесіп көрсеттің бе?

Қазанбек бар айып өзінде екенін мойындап, сол жіберген қателігін түзету үшін Оразбекті аң аулауға ертіп шығады. Әкесі өзінің жауды қырған жерін көрсетпек

болады. Қазанбектің қамсыз жүргенін сезген жау әскері бұларды аңдып тұрып шабуыл жасайды. Жауға тойтарыс беруге әзірленіп жатып Қазанбек ұлына:— Таса жерге барып алдымен менің қалай шайқасқанымды көр, үйренесің,— дейді. Сөйтіп, Қазанбек жау әскерін жалғыз өзі қой қораға түскен арлан қасқырдай қан жо-са етіп қыра бастайды.

Әкесінің ерлігін көріп, арқасы қозып кеткен Оразбек өзінің жас нөкерлерімен соғысқа кірісіп кетеді. Ол әкесінен рұқсат сұрамай, қан майданға шығады. Ерлік көрсетеді. Бірақ тәжірибесіз жас жігітті қарсы жақ қолға түсіріп алады.

Қазанбектің қасындағы бектер:—«Балаң қорқақ, қашып кетті!» деп әкесін азғырады. Ол тіпті жалғыз ұлын өзі өлтірмек болды. Бірақ жыр соңында Оразбектің ерлігі анықталады. Оразбек жау қолында аяқ-қолы байлаулы жатып та дұшпанға берілмейді. Ол өзін құтқаруға келе жатқан әкесіне қарап өленмен өтініш айтады:

Әке сен мұнда келме, жауға тұтқын боласың,
Мен өлімнен қорықпаймын, тек сен аман бол.
Екеумізден бірдей айырылып, шешем жесір қалмасың.

Қазанбек жауды жеңіп, үлкен той жасайды. Жұртқа қымбат тарту-таралғылар береді. Бұл хикаяны Қорқыт ата жыр етіп айтады.

Міне, бұл жырдың мазмұнынан негізгі идеясы айқын көрініп тұр. Қорқыт дастаны жастарды соғыс өнерін білуге, ар-намысты жоғары ұстауға, ел басына күн туғанда тайсалмай жауға қарсы шығуға, ал жауды жеңе алмаған жағдайда намысты қолдан бермей, ел-жұрт үшін ерлікпен ажалға бас тігуге үндейді.

V. «Доқа-қожаұлы ер Домрул туралы жыр». Қорқыт жырының бесінші тарауы — «Доқа-қожаұлы ер Домрул жөніндегі жыр» деп аталады. Бұл жырдың сан ғасырлар бойы халық арасында аңыз болып, ауызша тарап кеткен түрі мен «Қорқыт ата кітабына» енген жазбаша нұсқасының бір-бірінен принциптік айырмасы бар.

Домрул жөніндегі халық аңызы — түгелдей дерлік ислам дініне қарсы айтылған жыр. Бұл жырдың исламға дейінгі дәуірде айтылған мотиві шығарманың сюжетінен-ақ айқын көрінеді.

Домрул деген бір алып батыр аң аулап, өзен жағасында жүреді екен. Бір күні сол маңайға бір ауыл келіп

қонады. Көп ұзамай солардан бір сұлу жігіт қайтыс болады. Бүкіл ел азан-қазан болып жылайды. Жас жігіттің қыршын кеткеніне Домрул қатты ашуланады. Ол ызаланып елден сұрайды:— Оны өлтірген кім?— дейді.

Ел айтады:— Тәңірінің бұйрығымен өлді, оның жанын алған қызыл қанатты әзірейіл — дейді.

Қаһарына мінген ер Домрул бостан-бос кісінің жанын алатын әзірейілмен соғысып, жас жігіттің жанын өзіне қайтарып бермек болады. Сонда тәңірі әзірейілге: «Домрулдың өз жанын алып кел» деп бұйырады. Әзірейіл іздеп үйіне келеді. Домрул қылышын қынабынан шығарады. Сол сәтте әзірейіл көгершінге айналып ұшып кетеді.

Қорқыттың ажалмен күресудегі басты мотивтерінің бірі осы жырда көрінеді.

Ал, енді бұл жырдың «Қорқыт ата кітабына» енген жазбаша нұсқасында Домрул әзірейілден қорқып, құдайдан кешірім сұранады. Өзі тірі қалуы үшін қартайған әке-шешесінің жанын әзірейілге әперуге келіседі. Бірақ қартайса да әке-шешесі баласы үшін өлгісі келмейді. Сонда Домрул әйелімен қоштасып шықпақ болады. Әйелі күйеуі үшін өз жанын беруге келіседі. Бірақ әзірейіл әйелдің күйеуіне соншалықты адал, берілген екенін біліп, оның жанын алмайды. Өлгісі келмеген әке-шешесінің жанын алып жазалайды. Домрул сүйікті әйелімен бір жүз қырық жыл ғұмыр кешіпті.

Мұнда ерлі-зайыпты адамдардың бір-біріне деген адалдығы, шын берілгендігі, мөлдір махаббаты туралы жырланған.

Дегенмен жырдың жазбаша нұсқасы халықтық эпосқа онша ұқсамайды. Домрул туралы жырдың жазбаша түрі ислам діні енді тарай бастаған дәуірде оны насихаттау мақсатымен жазылған секілді. Сондықтан бұл жырдың бізге ауызша, аңыз болып жеткен халықтық нұсқасына көбірек назар аударуымыз керек.

VI. «Қаңлы-кожаұлы Қан-Тұралы жайындағы жыр». Бұл жырдың негізгі тақырыбы — әке-шешенің мұрагер-баласын үйлендіріп, оған жаңа отау тігуі деуге болады. Сонымен бірге, мұнда оғыз-қыпшақ, әсіресе түрікмен батырларының жат жұрттық христиан қыздарына үйлену дәстүрі өз көрінісін тапқан. Тарихи деректер бойынша, XI—XIV ғасырларда түркі елін билеген хан балалары алыс өлкелерге жорық жасап, сол

жақтан христиан сұлуларын әкеліп үйленуді өздеріне зор мәртебе көрген¹.

Трапезунд империясының тарихын зерттеуші ғалым Фалмерайер бұл жөнінде қызықты деректер келтіре отырып, Италиян жазушысы Джованни Амброджо Маринидің «Қалоандро» романын атап өтеді. Түркі елі әміршісінің Сапар деген баласы Трапезунд империясы патшасының қызына құда түсіп келгені романда егжей-тегжейлі жазылған.

«Қаңлы-кожаұлы Қан-Тұралы жайындағы жырда» осы бір тарихи оқиғалардың көмескі ізі, елесі бар. Мұны жырдың сюжетінен аңғару қиын емес.

Алтыншы жыр былай басталады: Сонау оғыз-қыпшақ дәуірінде Қаңлы-кожа деген бір данышпан кісі болған екен. Бір күні ол өз ұлы Қан-Тұралыны үйлендірмек болыпты. Бірақ баласы болашақ қалыңдығына бұрын құлақ есітіп, көз көрмеген қатал талаптар қояды: «Маған тиім деген қыз төсектен менен бұрын тұруы керек, менен бұрын атты ертеп, атқа менен бұрын мінуі тиіс. Мен әлі жауға шабуыл жасамай тұрған сәтте ол соғыс ашып, маған жаудың басын кесіп әкелуі керек. Мен тек сондай қызға үйленем» дейді. Әкесі ұлына:—«Ондай қалыңдықты өзің іздеп тап» дейді. Жігіт күллі оғыз елін аралап ондай қалыңдық таппайды.

Сонда Қаңлы-кожа қасына бір топ ақсақалдарды ертіп, баласына қалыңдық іздеп сапарға шығады. Ақыры олар Трапезунд еліне келіп, сондағы патша қызы нағыз алып екенін, екі қабат садақты қиналмай тартатынын есітеді. Бірақ патшаның күйеу баласы болам дегендерге қоятын талабы қатал екен. Патша қызына үйленуге дәмеленгендерге алдымен үш жыртқыш аңды: арыстанды, қара өгізді, қара түйені женуі керек. Осы шартты орындай алмаған оғыз екі жігіттің басы қамал қақпасына қағып қойылыпты.

Қаңлы-кожа мұның бәрін баласына айтып келеді. Қан-Тұралы қаймықпайды. Сол елге барып, патша шартын орындайды. Қызын алып, той бітісімен дереу еліне қайтады. Жолда батыр бір жерге келгенде ұйықтап алмақ болады. Бірақ қалыңдығы ұйықтамай, қару-жарағын әзірлеп отырады. Өйткені қыз өз әкесінің опасыздығын, артынан қуып келетінін біледі. Шынында да патша көп әскермен келіп, Қан-Тұралыны өлтірмек бола-

¹ Гарбузова В. С. Сказание о Мелике Данышменде. М., 1959.

ды. Сақ отырған қыз ұйықтап жатқан жігітті оятады. Қыз батырларша сауыт, дулыға киіп әкесімен шайқасқа шығады. Қан-Тұралы жараланады. Қыз қалың қолды жалғыз өзі жеңіп шығады. Бірақ Қан-Тұралы өзін ажалдан алып арашалаған жігіт емес, қыз екеніне намыстанып қалыңдығын өлтірмек болады. Екеуі жекпе-жекке шығады. Шайқаста ол Қан-Тұралыны өлтіріп қоя жаздайды. Сонда ғана екеуі қайта татуласып, жігіт қызды өз еліне апарып үйленеді. Жыр осылай аяқталады.

Батырлығы, күш-қуаты күйеуінен кем түспейтін қалыңдық іздеу — өте ерте дәуірден бері қалыптасқан, қоғамда әлі матриархат элементтері күшті кезде өмірге келген дәстүр болса керек. Ол дәстүр бойынша, қыз өзі ұнатқан жігітті жан-жақты сынап көретін болған. Жігіт көбінесе садақ тарту, атжарыс, күрес арқылы сыналған. Мұндай мотив қазақтың ежелгі ертегі-аңыздарында да кездеседі.

Қан-Тұралы жайындағы жыр осындай мотивке құрылған. Сүйген жігіті үшін қыздың өз еліне қарсы қан майданға қару алып шығуы секілді көріністер түрікменнің «Көроғлы» және «Саят пен Хемра» дастандарында да едәуір орын алған.

VII. «Қазылық-қожаұлы Жүгенек туралы жыр». «Қорқыт ата кітабындағы» теңдесі жоқ алыптардың бірі — Қазылық-қожаұлы Ер Жүгенек. Оны жырда Игенек деп те атайды. Жүгенектің жырдағы басқа батырлардан ерекшелігі — ол сегіз қырлы бір сырлы жігіт ретінде суреттеледі. Ол — әрі жойқын алып ер, әрі қобызшы, әрі ақын. Елі оны ерекше ұнатқан.

Қазылық-қожа жауға аттанып, соғыста жеңіліп тұтқын болған еді. Бұл кезде Жүгенек әлі бір жасқа да толмаған екен. Ол он бес жасқа келгенде Баяндыр ханға барып: — Маған әскер беріңіз, әкемді тұтқыннан босатам, — дейді. Жүгенек соңына ұлы алыптар бастаған әскер ертіп жорыққа аттанады. Жолшыбай Жүгенек түс көреді. Түсінде Қорқыт ата кеңес береді. Әулие атаның ақылын тыңдап Жүгенек жол-жөнекей сырт оғыздардан тағы да көп нөкер қосып алады.

Әкесін тұтқын еткен Дюзмюрд елінің әміршісі Дирек деген екен. Ол бойы он алты аршын, алпыс батпан шоқпарды ұршықтай иіретін алып батыр. Жүгенек сондай алыпты жеңіп, әкесін тұтқыннан босатады.

Бұлар еліне аман-есен оралып, бұрын-соңды тірі пенде көрмеген ұлан-асыр той жасайды. Тойға Қорқыт ата

келіп, ел-жұртқа өлеңмен ұлағатты ғибрат сөз айтады. Ей, Баяндыр хан, бұл жырымыз Жүгенек ерге бағышталсын. Мына өмірге менен кейін келген ұзандар (ақындар) да Жүгенек туралы осылай деп мәңгі-бақи мадақтап жырлай берсін — дейді.

Сосын Қорқыт ата тойға жиналған игі жақсыларға бата береді: — Қаратаудың жүзі жығылмасын, жапырағы қалың қаба ағаштың басы кесілмесін. Ақсақалды бабаның жері ұжмақ болсын, ақ бүркендік анаңның жері бейіш болсын — дейді.

Жүгенек батыр жөніндегі бұл жыр қазақ эпосында композициялық құрылысы тұрғысынан да өте ұқсас. Бұл сақталған «Хан-Шентай» жырына сюжеті жағынан да, ұқсастықты алғаш В. В. Радлов байқаған. Сөйтіп, Қорқыт ата есімімен байланысты осы жырды да қазақ эпосы сан ғасырлар бойы сол күйінде сақтап келген.

VIII. «Бисаттың Төбекөзді өлтіргені туралы жыр». Осы сегізінші жырға ұқсас сюжеттер қазақ және қырғыз фольклорында жиі ұшырайды. Мәселен, осындай сюжет «Жалғыз көзді дәу» ертегісінде де бар. Бұл ертегіде Төбекөз дәу бірде тажал, бірде айдаһар бейнесінде суреттеледі. Айдаһар қалың елге салық салып, жұма сайын көптеген адам, мал алып жеп тұрады. Елдің құты қашады. Сол кезде Жандыбатыр қырық құлаш семсерімен айдаһарды өлтіріп, ел-жұртқа бейбіт өмір сыйлайды.

Бисат туралы жырдың «Қорқыт ата кітабындағы» басқа жырлардан өзіндік ерекшелігі бар. Бұл ерекшелігі — Бисат батыр туралы бұл жыр дүние жүзі халықтарының фольклорымен мейлінше кең көлемде байланысып, астасып жатыр деуге болады. Оғыз-қыпшақтармен тікелей қатысы жоқ француз, итальян, неміс, грек, фин, славян халықтарында Бисат туралы жырға арқау болған сюжеттің екі жүзден астам нұсқасы бар екен. Әрине, кезінде оғыз-қыпшақтарымен ауылы аралас, қойы қоралас жатқан Орта Азия, Кавказ, Таяу Шығыс халықтарында бұл жырдың сан қилы нұсқалары одан да көп.

«Қорқыт ата кітабындағы» Төбекөз әсіресе грек аңыздарындағы Полифемге ұқсас болып келеді. Төбекөздің іс-әрекеті, әрібір қимылы, ой-мақсаты, қатыгездігі «Одиссей» жырының үрейлі қаһарманын еріксіз еске салады.

«Бисаттың Төбекөзді өлтіргені туралы жырдың «қысқаша сюжетін еске салып өтейік.

Бір күні қалың оғыз елін жау шабады. Бүкіл ел дүрлігіп, көше жөнеледі. Асығыс-үсігісте Аруз-қожаның емшектегі баласы жұртта қалып қояды. Оны ана-арыстан тауып алып, емізеді. Үңгіріне апарып бағады. Арадан біраз жылдар өтеді. Ел-жұрт бұрынғы жайлауына қайта көшіп келеді. Күн сайын қамыс арасынан адам секілді бір жәндік шығып, аттардың қанын сорып кетеді екен. Мұны жылқышы жұртқа хабарлайды. Аруз-қожа өзінің жоғалған ұлы сол жәндік екенін біледі. Әкесі оны ұстап алып, үйіне әкеледі. Бірақ жабайы бала қайта-қайта қалың қамыс ішіне кете береді. Ақыры оған Қорқыт ата өзі барып, оның адамзат баласы екенін, ал адам қашанда адамдар ішінде жүріп тіршілік ететінін түсіндіреді. Бала үйіне келеді. Оған Қорқыт ата Бисат деп ат қояды.

Бір жолы Арзу-қожа аң аулап жүріп, бұлақ басында су шашып ойнап жүрген пері қыздарын көреді. Біреуін ұстап алып, онымен көңіл қосады. Пері қызы Аруз-қожаға:—«Келесі жылы осы арадан «аманатыңды» алып кет»— дейді де көзден ғайып болады. Бір жылдан кейін Аруз-қожа сол жерден жалғыз көзді бала тауып алады. Ол өсе келе қолына түскен адамды да, малды да шетінен жалмай беретін жалмауыз болып шығады.

Ел-жұрт Төбекөзден қатты қорқып, оның күнделікті азығына екі адам, бес жүз қойдан беріп тұрады. Бұл елдің адамы азайып, жұрт қатары сиреп қалады. Ақыры Бисат батыр Төбекөзбен шайқасуға шығады. Бірақ жеңіліп қалып, жалғыз көзді дәу оны қойлармен бірге үңгіріне қамап қояды. Төбекөз ұйықтап жатқанда Бисат оның жалғыз көзіне отқа қыздырған темір сұғып соқыр етеді. Бірақ Төбекөз әлі жеңілмейді. Ол Бисатты ұстап алып өлтіру үшін қойларды біртіндеп ұстап, үңгірден шығара бастайды. Бисат бір қойды сойып, соның терісін киіп шығып кетеді. Кейінірек ол ақыры Төбекөзді өлтіреді.

«Бисаттың Төбекөзді өлтіргені туралы жыр»— қармандық эпосқа ұқсас сипаттары бар. Алайда мұнда Бисат жалғыз көзді дәуді батырлар жырындағыдай алып күшімен емес, қулығымен, ептілігімен жеңіп шығады. Мұның өзі Бисат туралы жыр ертегіден туындағанын көрсетеді. Ежелгі заманда түркі халықтарында жалғыз көзді дәу жөнінде қиял-ғажайып ертегілер көп болған. Ақын соның бірін жырға негіз етіп алуы әбден ықтимал.

IX. «Бегілулы
Әмрен жөніндегі
жыр».

Бұл жырда оғыздар өздерінің жаңа қонысы — қазіргі Әзербайжан территориясына көшіп келгеннен кейінгі оқиғалар баяндалады. Демек, тоғызыншы жыр кейінірек өмірге келген. Мұнда Әзербайжан жеріндегі нақты жер-су аттары, оғыздардың көне тарихтан белгілі жаулары, кейбір шежірелерде жазылып қалған шынайы оқиғалар жөнінде айтылады.

Оғыздар мұнда көшіп келген соң Грузия мен Арменияның көптеген өлкелерін жаулап алғаны тарихтан мәлім. Бағынышты өлкелер оғыз ханына көп салық төлеп отырған. Грузиндер мен оғыздар арасындағы шекараны оғыз бектері күн-түні күзетіп тұрған. Өйткені грузин, грек және абхаз жансыздары оғыздардың ішіне кіріп алып, шабуыл жасауға қолайлы сәтті ұдайы өз елдерінің патшасына хабарлап отырған. Шекарада талай рет қанды қақтығыстар болған.

Міне, «Бегілулы Әмрен жөніндегі жырда» осындай тарихи оқиғалардың елесі бар.

Бұл жырдың сюжеті басқаларға қарағанда өте қарапайым. Мұнда шытырман оқиғалар жоқ. Жырдың қысқаша мазмұнын айта кетейік.

Баяндыр хан Грузиядан көп салық жинап алады. Соның құрметіне барша бектерін шақырып, үлкен той жасайды. Бірақ хан түнеріп отыр. Өйткені бектердің ешқайсысы шекараны күзету қызметіне барғысы келмейді. Тіпті жиналған салықтың үштен бірін берем десе де бармайды. Ақыры Қорқыт ата Бегіл деген бекті шекара күзетуге көндіреді. Қорқыт атаның өзі бектің бөліне қылыш асып, қолына шоқпар ұстатады. Сөйтіп, Бегіл бекті Барды және Гянджы маңындағы оғыз елінің шекарасын күзетуге аттандырып жібереді.

Жау жағы алып Бегілден қатты қорқады. Сондықтан Бегіл тұрғанда шекара, ел іші бейбіт болады. Бір күні хан Бегілді сарайына шақырып, оған сый-сияпат көрсетеді, қымбат тартулар береді. Ақындар Бегілге арнап өлең шығарады. Бір ақын «Бегілдің күші өзінде емес, оның сәйгүлік атында» деп жырлайды. Бегіл бұған ызаланып, ханның тартуларын өзіне қайтарып береді де, сарайдан өкпелеп шығып кетеді. Әйеліне келіп: «Бүйтіп қорланғанша жүр, біз грузиндер жағына өтіп кетейік» дейді. Әйелі: «Ашу — дұшпан, оған тізгін берме, одан гөрі аңға шығып, көңіл көтеріп қайт» — деп кеңес береді. Ол аң аулап жүріп аяғын сындырып алады. Мұны

естіген жау дереу шекарадан өтіп, оғыз еліне шабуыл жасайды.

Енді оғыз елін жаудан қорғауға Бегілулы Әмрен шығады. Әкесі оған: Баяндыр ханға барып, әскер сұра — дейді. Бірақ тақаббар Әмрен хан алдында бас игісі келмейді. Азғантай нөкерімен майданға аттанады. Жекпе-жекте грузин батырын жеңеді. Әмрен қашқан жауды қуып, ол жақтан көп олжамен оралады. Хан жас батырға зор құрмет-қошамет көрсетеді. Әмрен батырды хан енді төрдегі ең құрметті орынға — Қазанұлы Ораздың қасына отырғызады.

Бір қызығы — Әмрен қарсы жақтың қалың қолын үрейлендіріп, ыдыратып жіберу үшін қулық жасайды: Қасында жоқ оғыз батырларының атын айтып, жаудың зәресін алады. Әмрен айтады:

— Ей, діңсіз, менің қосынымда кімдер барын білесің бе?! Міне, жанымда бүкіл елдің беделі — Салар Қазан тұр, қасында інісі ер Қара-Көне бар. Жеңілу дегенді білмейтін Дүзенұлы Ербен батыр келді. Алып Рүстем де менің қасымда. Анау ақбоз атқа мініп келген — Бамсы-Бейрек қой! Бегіл маған атын берді, алмас қылышын сеніп тапсырды, өзінің үш жүз жігітін соңыма ертті. Көне, мықты болсаң, күш сынасып көрейік! — дейді.

«Бегілулы Әмрен жөніндегі жырда» ел қорғайтын жігіт тек қара күштің иесі ғана емес, сонымен бірге ақылды, айлалы, жауын ақыл-айламен де алып жығатын болуы керек деген пікір жатыр. Сондай-ақ бұл жырда ерлі-зайыпты адамдардың арасындағы шынайы, кіршіксіз, адал қарым-қатынасқа ерекше көңіл бөлінген. Бегіл өз әйелін шын жүрегімен құрмет тұтады, оның қас-қабағына қарайды, әрбір өтінішін мүлтіксіз орындауға тырысады. Бегіл тіпті ханның сөзін де тыңдағысы келмей, қаһарына мініп үйіне келгенде әйелінің сөзіне құлақ асады. Онымен ашылып сырласады. Ал, мұсылман дәстүрі бойынша, әйелдің сөзін тыңдау, онымен кеңесу — ер адам үшін өліммен тең ұят саналған. Мәселеге осы тұрғыдан қарасақ, жырда әйелді кемсітетін діни көзқарастарға қарсы мотив бар. Бұл жырда ғана емес, жалпы «Қорқыт ата кітабында» әйелдерді кемсінудің нышан-белгісі де жоқ. Мұның өзі ислам діні тарағанға дейін оғыз-қыпшақ тайпаларының әйелдерді зор құрмет тұтқанын аңғартады.

Туған елдің шекарасын күзету — қашанда қасиетті іс саналған. Сол көне заманның өзінде қаһарман-шека-

рашылар (оларды оғыздар «акрит» деп атаған) жөнінде халық талай-талай ғажайып дастандар шығарған¹. Солардың бірі осы «Бегілулы Әмрен жөніндегі жыр» болып табылады.

Х. «Үйсін-қожаұлы
Секрек туралы
жыр».

Халық ауыз әдебиетінде кең тараған тақырыптың бірі — кенже баланың ерлік көрсетуі. «Қорқыт ата кітабында» осы тақырыпта жалғыз ғана жыр бар. Ол — «Үйсін-қожаұлы Секрек туралы жыр». Мұнда бір-қатар әлеуметтік мәселелер сөз болады. Солардың ең бастысы — әдептілік, жасы үлкенді құрметтеу, қария адамдардың алдынан кесіп өтпеу сияқты патриархалдық қоғамның кейбір дәстүрлері. Сол кездегі салт-сана бойынша, хан сарайына барғанда әрбір бек тек өзіне лайықты орынға ғана отыруы тиіс. Ал, бектің қай орында отыратыны — сол бектің соғыста көрсеткен ерлігіне, яки мал-мүлкіне қарай белгіленеді. Әрине, таптық қоғамның қай-қайсысында болса да адамды материалдық жағдайына қарай бағалаған. Оғыз-қыпшақ дәуірінде де солай болған. Соның өзінде, ел қорғаған ерлік іс қашанда бірінші орынға қойылған.

«Қорқыт ата кітабындағы» Секрек туралы жырдың оқиға желісі төмендегідей:

Үйсін-қожаның тұңғыш баласы Егрек — барып тұрған өркөкірек, мақтаншак, қытымыр, әдепсіз адам болады. Әсіресе оның әдепсіздігі оғыз бектеріне ұнамайды. Өйткені Егрек хан сарайына бектер жиналғанда баса-көктеп төрге шығып, құрметті адамдардан жоғары отырады. Бектер бегі Қазанбектің қабылдауына кез келген мезгілде рұқсатсыз кіріп кетеді. Бұған ашуланған бектердің бірі хан сарайына жиналған көптің көзінше Егрекке кейіп тастайды:

— Ей, Үйсін-қожаның баласы! Сөзіме құлақ сал. Мына бектердің әрқайсысы өзі отырған орындарын майдандағы ерлігімен, ханға көрсеткен қызметімен жеңіп алған. Ал, сен төрге шығып шіреніп отыратындай-ақ қандай ерлік көрсеттің?! Жаудың басын кестің бе, қанын төктің бе, әлде аштарды бағып, жалаңаштарды киіндірдің бе?!»

Бұл сөзге намысы келген Егрек дереу Қазан батырдан үш жүз нөкер алып, жауды шауып келуге аттанады. Сол шайқаста жау қолына тұтқын болып түседі.

¹ А. Я. Сыркин. Поэма о Диченисе Акрите. М., 1964.

Егректің үйде қалған Секрек деген інісі болады. Әкешесі Секрекке көп жылдар бойы ағасы Егрек жау қолында тұтқында отырғанын айтпай жүреді. Бір күні Секрек бұл құпияны кездейсоқ біліп қалады. Сөйтіп, ол дереу ағасын құтқаруға аттанбақ болады. Бірақ қарт ата-анасы екінші ұлынан да айрылып қалудан қорқып, Секректі жібергілері келмейді. Тіпті оны қалдыру үшін дереу үйлендірмек болады. Сұлу қалыңдық тауып, той жасайды. Бірақ Секрек «ағамды құтқармай тұрып, үйленбеймін» деп қалыңдықтың ақ төсегіне жатпайды.

Секрек той өткен күні жауға аттанады. Ағасын тұтқындаған елдің самсаған қалың қолын қырып салады. Ол елде Секрекпен күш сынасатын, қол бастайтын батыр қалмайды. Сонда жау жағы Секрекке қарсы өз ағасы Егректі шығарады. Алғашта олар бірін-бірі танымайды. Екеуі бірнеше күн жекпе-жек шайқасады. Күн сайын кешке қарай екеуі де ұйықтауға кетеді. Бір күні Егрек келсе, Секрек әлі ұйықтап жатыр екен. Егрек жерде жатқан сыбызғыны тартып Секректі оятады. Сол арада ағалы-інілілер бірін-бірі танып, құшақтасып көріседі. Екеуі бірігіп жаудың қалған әскерін қырып салады. Сосын еліне қайтып, екеуі де үйлену тойын жасайды. Оқиға осымен бітеді.

Сөйтіп, бұл жырда оғыз-қыпшақ дәуірінің адамгершілік, әдептілік, кішіпейілділік ерлік сияқты көптеген моральдық және этикалық талаптары әңгіме болады. Шығарманың негізгі идеясы — әдептілік пен ерлік әрбір жігітке қажетті егіз қасиет екенін жастарға жеткізу.

ХІ. «Салар
Қазанның тұтқынға
түсуі және оны
ұлы Ораздың боса-
туы туралы жыр».

Бұл жыр өзінің тақырыбы жағынан оғыздардың қазіргі Әзербайжан жеріне көшіп келгеннен кейінгі дәуірде көрші отырған елдермен қарым-қатынасын бейнелеуге арналған. Мұнда қоныс аударған соң оғыздар талай жерді күшпен өздеріне қаратып алғаны мәлім. Сонымен бірге, жаңа көршілер де оғыз тайпасына едәуір қатер төндіріп тұрды. Мұның бәрі осы жырда өз көрінісін тапқан.

Шығарманың экспозициясы — «Қорқыт ата кітабы» үшін дәстүрлі сюжеттен басталады.

Қазан батыр Трапезунд әміршісінен сыйлыққа сұңқар алып, аң аулауға шығады. Қайтарда алыптың қатты ұйқысы келеді. Бірнеше күнге созылатын мұндай ұйқыны оғыздар «кіші ажал» деп атап кеткен. Жаудың

шолғыншысы Қазанның ұзақ ұйқыға кеткенін дереу әміршісіне хабарлайды. Жау жалма-жан шабуылға шығып, Қазанды тұтқындайды да, қасындағы бектерін қырып тастайды.

Қазанның қол-аяғын матап байлап, арбаға салады. Жолда келе жатып батыр ұйқысынан оянады. Бірақ ол титтей де абыржымайды. Қатты бір сілкініп аяқ-қолын байлаған арқанды быт-шыт етіп үзіп жібереді де, қарқылдап күледі: «Мен мына тербеліп келе жатқан жаман арбаны түсімде бесігім екен деп қалыппын. Ал, сендер нөкер емес, менің бесік тербеп, ыңылдап отыратын сүйікті әжем сияқты көріндіңдер» — дейді.

Жырдың бір ерекшелігі — мұнда әзіл-оспақ, кекесін-күлкіге, юморға едәуір орын берілген. Соған жырда мысал келтірейік.

Трапезунд әміршісі Қазан батырды қорлау үшін терең құдыққа тастайды. Әміршінің аңқау әйелі тұтқынды кекетпек болып, құдық басына келеді де, шыңырау түбінде жатқан батырға:

— Денсаулығың қалай, батырым? — депті.

Қазан әйелге қарқылдап күліп жауап береді:

— Өте жақсы. Сендердің арғы дүниеге кеткен туған-туысқан адамдарыңның несібесін тартып алып жеп жүрмін. Дозақта өлгендер қайта тіріледі екен. Сендердің бұрын өлген бауырларыңды ат қылып мініп жүрмін, — дейді.

Мұны естігенде аңғырт әйелдің зәре-құты ұшады. Енді ол Қазанға жата жалбарынады:

— Ойбай-ау, ол не істегеніңіз! Өлікке міну күнә ғой! Менің жеті жасында қыршын кеткен қызым бар еді. Рахым етіңіз, менің аяулы қызыма міне көрменізші, нәресте ғой! — дейді.

Қазанның күлкіден ішек-сілесі қатып, зорға жауап береді:

— Жарқын-ай, ол не дегенің?! Мұндағы өліктердің ішіндегі ең жүйрігі сенің қызың ғой. Мен ұдайы соған мініп жүрем. Әйтпесе жаяу шаршап қалам ғой, — дейді.

Әміршінің әйелінің құты қашады, күйеуіне жалынып жалбырынып, ақыры Қазанды құдықтан шығартады.

Қазан бейнесіне тән нәрсе — оны қай жерде көрсе де, тіпті атын есітсе де жаудың зәресі қалмай қорқады. Қазан бұл жырда ғана емес, «Қорқыт ата кітабының» басқа жырларында да осындай үрейлі, сұсты, ажалмен бет-

не-бет келсе де каймығуды білмейтін жүрек жұтқан қаһарман бейнесінде көрінеді.

Бұдан бұрынғы жырларда баяндалғандай мұнда да Ораз алғашта әкесі туралы ешнәрсе білмейді. Кейін бәрін білген кезде дереу әкесін құтқаруға аттанады. Әкесін бірден танымай онымен жекпе-жекке шығады. Жыр соңында екеуі бірін-бірі танып, екеуі де жауға қарсы шығады. Еліне жеңіспен оралады.

Шығарманың топонимиясына қарағанда, бұл жыр оғыздар Кавказ жеріне қоныс аударғаннан кейін жазылған секілді. Мұнда Трапезунд, Акча-қала, Сүрмелі, Акхисар т. б. кенттер мен камалдар аталады. Бұлар Әзербайжан мен Кіші Азияда екені мәлім. Шығарма оғыздардың жаңадан тапқан Отанында жазылғанына тағы бір дәлел, жырда оғыз батырлары шіркеуді бұзып, оның орнына мешіт салады. Тарихи деректер бойынша, мұндай оқиғалар оғыздар қазіргі Әзербайжан жеріне қоныс аударған кезде болған. Әйтсе де бұл жырда оғыздың Сыр бойында өткен көне дәуірінен алынған көптеген эпикалық материалдар бар.

XII. «Сыртқы оғыздардың ішкі оғыздарға қарсы шығуы және Бамсы-Бейректің өлімі туралы жыр».

«Қорқыт ата кітабының» барлық жырларында оғыздардың ауызбірлігі, өзара достығы, мәңгілік тұтастығы көкке көтере мадақталады. Ал енді біз әңгіме еткелі отырған жырда тұңғыш рет оғыздардың арасындағы, өзара өшпенділік, сыртқы оғыздардың ішкі оғыздарға қарсы күреске шығуы

жырға арқау болған. Бұл тарихи шындыққа сәйкес келеді. Оғыздар ұдайы өзара бірлікте, татулықта тұрған деу өмір шындығына жанаспас еді.

Сонымен «Қорқыт ата кітабының» ең соңғы, он екінші жыры — оғыздардың өзара қырғиқабақ соғыстарын баяндайтын жыр деуге болады. Оғыз тайпасының өзара тату-тәтті, достықта тұрған ежелгі дәуірі мадақталады. Көне заманды жырлағанның өзінде толып жатқан нақты, тарихи деректер келтіріліп отырады. Мұнда тіпті тарихи деректер мен эпикалық оқиғаларды бір-бірінен ажырату қиын секілді.

«Сыртқы оғыздардың ішкі оғыздарға қарсы шығуы және Бамсы-Бейректің өлімі туралы жырдың» қысқаша сюжеті мынадай болып келеді.

Қазан өз үйін өзі тонауға береді. (Өз үйін өзі тонауға беру — ежелгі бір салт па, әлде қолбашыға соғыстан

жиналған олжаны бөлісіп алудың тәсілі ме, әзірше ғылымға бұл мәселе айқын емес). Мұндай тонауға бүкіл оғыз елі, яғни «үш оқ» (ішкі оғыз) та, «бозоқ» (сыртқы оғыз) қатысуы керек еді. Бірақ Қазанның үйін тонау салтанатына тек ішкі оғыздар ғана келеді.

Ал, Қазанның нағашысы Аруз-қожа бастаған сыртқы оғыздар өкпелеп, бұл салтанатқа келмей қалады. Олар келмек түгілі, енді қалайда Қазанға бір жамандық істеу жолын іздей бастады. Осындай мақсатпен Аруз-қожа ішкі оғыздардың беделді бегі, батыры Бамса-Бейректі шақыртып алады. Сөйтіп, оны Қазанға қарсы шығайық деп азғырады. Бірақ мұндай опасыздыққа адал жүрек Бамсы-Бейрек сірә көнбей қояды. Бектер бегі Қазанға адалдығы үшін Аруз-қожа оны зұлымдықпен өлтіреді.

Бамсы-Бейректің өлімі жөніндегі суық хабар күллі оғыз елін дүр сілкіндіреді. Ашу-ыза кернеген ішкі оғыздар дереу сыртқы оғыздардан қанды кекті қайтаруға бел байлайды. Қазанның өзі бастаған қалың қол сыртқы оғыздарға қарсы соғысқа аттанады. Аласапыран, қым-қиғаш шайқас басталады. Осы соғыста екі елдің арасына іріткі салған Аруз-қожа өледі. Жыр осымен бітеді.

Сонымен оғыздардың бір-біріне қарсы екі топқа бөлініп кетуіне не себеп болды? Жырда бұл сауалға айқын, дәлелді жауап жоқ. Шамасы Бамсы-Бейректің өлімі туралы жыр оғыз бектерінің билік үшін өзара қырық пышақ болып, жауласып жүрген кездерінде өмірге келсе керек. Бұрынғы жырларда — «қалың оғыз» (яғни «күллі оғыз елі» деген мағынада) деп елдің бірлігі мадақталып келсе, бұл соңғы жырда «үш оқ» (үш жебе) және «боз оқ» (сынған жебе) жөнінде көбірек айтылады. Сөйтіп, оғыз елін «екі қанатқа» яғни екі топқа бөлініп кетуі шығармада тарихи шындық негізінде жырланған.

Қашанда өзара бақталастық, алауыздық бүкіл елдің құтын қашыратыны жырда аллегориялық әдіспен меңзеп айтылған.

Сөйтіп, «Қорқыт ата кітабына» негізгі сюжет болған қаһармандар: атакты жырау, ұлы күйші, оғыз-қыпшақ елінің данышпан-ақылгөйі Қорқыт атаның өзі, жойқын алыптардың ұлы ағасы, барлық бектердің бегі Салар Қазан (Қазанбек), күйеуі жорықта жүргенде ер кісілер-

ше қару алып асынып, жауға қарсы тайсалмай, қан майданға шыққан Қазанбектің әйелі Бөрте сұлу, оның ұлы Оразбек, әділдік үшін ажалға бас тіккен Бамсы-Бейрек деуге болады. Сонымен бірге, жан алғыш әзірейілге қарсы шыққан ер Домрул, жалғыз көзді дәуді айламен өлтіретін батыр Бисат, күш-қуаты өзінен кем түспейтін қалыңдық іздеген алып Қан-Тұралы, алпыс батпан салмағы бар шоқпарды ұстап соғысатын Директі жеңіп, өз әкесі Қазылық-қожаны жау тұтқынынан босатқан ер Жүгенек — Қорқыт дастанының басты қаһармандары саналады. Оғыз елінің шекарасын жаудан қорыған алып Бегіл мен оның ержүрек ұлы Әмрен, ағалы-інілі Егрек пен Секрек батырлар, ел басқарған Баяндыр хан, Дерсе хан, оның баласы Бұқаш батыр, т. б. жырда жарқын бейнесі жасалған.

Бұлардың ішіндегі ең басты қаһарман — Қазанбек. «Қорқыт ата кітабының» тең жартысынан астамы Қазанбектің ел қорғаған ерлігін, ел-жұртқа жасаған ізгілікті істерін жырлауға арналған. Қазанбек бұл шығарманың сюжетіне негіз болған тарихи адам. Сондай-ақ «Көроғлы» және «Жүсіп пен Ахмет» сияқты түрікмен халқының эпостарында да Қазанбектің есімі жиі-жиі айтылады. Қазанбектің тарихи болмысы жөніндегі кейбір деректер Абылғазының шежіре-кітаптарында да кездеседі.

Қорқыт дастанының халықтық сипаты шығарманың сюжетінен, идеялық бағыт-бағдарынан айқын көрініп тұр. Туған жерін, елін, өз Отанын сыртқы жаудан қорғау үшін ажалға бас тігіп, қан майданға шыққан алыптардың ерлігі, жауынгерлік патриотизмі зор шабытпен жырланады. Дастанда ел үшін жан пиде еткен ұлдарын күллі оғыз-қыпшақ жұрты мақтаныш тұтып, олардың ерлік істерін өлең-жырға қосып айтады. Автор ерлік әділдік, адамгершілік, ата-ананы құрмет тұту, уәдеде тұру сияқты ізгі қасиеттерді ту етіп көтерген. Шығарма қаһармандары қорқақтық пен опасыздыққа, әділетсіздік пен зұлымдыққа, әдепсіздік пен сарандыққа қарсы күреседі.

Сондай-ақ «Қорқыт ата кітабының» халықтық сипатын дастандағы қарапайым еңбек адамдарының зор шеберлікпен жасалған ғажайып бейнелерінен де көруге болады. Мәселен, оғыз-қыпшақ елі, әсіресе, қойшының ауыр еңбегін құрмет тұтқан. Жырда ол жөнінде зор міндетпен айтылады.

«Қорқыт ата
кітабының»
көркемдік
ерекшеліктері.

Тегінде «Қорқыт ата кітабындағы» он екі жырдың әрқайсысы кезінде өз алдына дербес жеке-жеке дастандар күйінде өмірге келген болса керек. Қорқыт ата есімімен байланысты бұл

жырлар кейінірек жинақталып, белгілі бір жүйеге келтірілген секілді. Өйткені «Қорқыт ата кітабына» енген жеке жырлар кейде бір-бірімен үйлеспей, өзара қабыспай жаатады. Қорқыт дастандарындағы он екі жырдың кейбіреулері бір қаһарман арқылы, бірдей оқиға бойынша өзара байланысты десек те, бірақ олар кітапта хронологиялық тәртіп бойынша орналаспаған. Мәселен, Қазанбек батыр жөніндегі жырлар циклын алайық. Бұл циклға екінші, төртінші және он бірінші жырлар енеді.

«Қорқыт ата кітабында» алып Қазанбек туралы хикая екінші жырдан басталады. Бұл екінші жырда Қазанбекұлы Оразбек ер жеткен жігіт, бек, тіпті үш жүз батырды басқарып, әкесі аң аулауға кеткенде ел күзетіп қалады. Ал, кітапта бұдан кейін келетін төртінші жырда Оразбек әлі кәмелетке де тола қоймаған, соғысып көрмеген, қылышты жөндеп ұстай алмайтын бала-жігіт. Он бірінші жырда Қазанбектің баласы әлі ақыл-есі кірмеген, жас нәресте ретінде суреттеледі.

Кітаптағы тағы бір осындай композициялық олқылық туралы айта кетейік. Сегізінші жырда Төбекөздің қолынан қаза тапқан кейбір қаһармандар бар. Сол алғашқы жырда өліп қалған қаһармандар кейінгі хикаяларда, дәлірек айтсақ, он бірінші жырда Қазанбекті тұтқыннан құтқарады.

Мұның бәрі «Қорқыт ата кітабындағы» он екі жырдың әрқайсысы алғашта жеке-жеке, дербес дастандар түрінде өмірге келгенін, кейінірек жинақталып, тұтас бір шығармаға айналғанын, сол бөлек-бөлек жырлардың басын қосу кезінде композициялық кемшіліктер орын алғанын дәлелдейді.

Егер біз «Қорқыт ата кітабындағы» жырларды оқиғалардың логикалық жүйесі бойынша ретке келтірсек, онда он екі жыр мынадай тәртіп бойынша орналасқан болар еді:

VIII, I, III, IV, XI, II, V, VI, VII, IX, X, XII.

Бұл дастанның композициялық ерекшелігі — мұндағы өлең шумақтары шығарманың прозалық текстіне сіңісіп кеткен. Түркі тіліндегі дастандарда қара сөздің өзі құдды жыр жолдары секілді ішкі ұйқаспен тапқалталып

айтылып, дыбыстардың өзара үйлесуі арқылы беріледі ғой. Сондықтан «Қорқыт ата кітабын» тұңғыш рет орыс тіліне аударған академик В. В. Бартольд контекстегі өлең жолдарын жеке дара бөліп көрсетпеген. Қорқыт хикаясындағы өлең мен қара сөзді бір-бірінен ажырату қиын екенін дәлелдейтін бір мысал келтірейік. «Тізе-сін бүгіп отырған инабатты әйел көрікті. Сақалынан ағарған баба көрікті. Сүйікті ағайын-туған көрікті. Үлкен шаңырақ үйдің қасына тігілген келіншек отау үйі көрікті». Міне, бұл не? Поэзия ма проза ма? Мұнда өлеңге тән элементтер — ұйқас та, аллитерация да, ассонанс та, сөздің интонациялық дербестігі де бар. Бірақ мұнда поэзия атаулыға тән ең басты қасиет — эмоция жоқ.

Ал, «Қорқыт ата кітабындағы» өлеңдерде сөздің ритмикалық құрылысы мен эмоциялық интонация бір-бірімен үйлесіп, тұтасып жатады.

Хан қызы йерімден тұрайынмы?
Иақанла боғазындан тұтуйынмы?
Қаба онджам алтына салайынмы?
Қара полат уз қылыджым алуа алайынмы?
Уз гедакдан башыңы қасайынмы?
Жан сулусын сана білдірайынмы?
Аладжа қаның йер йузұна декайынмы?
Хан қызы сабабі надур дегіл маңа
Қатты казаб ідарум шімді саңа

Мазмұны:

Хан қызы, мен орнымнан тұрайын ба?
Жағана жармасып, алқымнан алайын ба?
Сені таптап, табаным салайын ба?
Қолым қара болат қылышымды алайын ба?
Қыршыныңда басымды кесейін бе?
Өмірдің тәтті екенін сездірейін бе?
Алқызыл қаныңды жерге шашайын ба?
Хан қызы, себебі не, деші маған,
Қатал жаза қолданам енді саған.

«Қорқыт ата кітабында» өлеңнің буын саны құбылып, әртүрлі болып келеді. Тіпті бір өлеңнің өзінде — үш буыннан бастап, он алты буынға дейін бола береді:

Мара Қазан	4
Дуңлугу алтын бан ауың гатурмішмуз	13
Бізімдүр	3
Қырық инджа беллу қыз іла	6
Бойу ұзун Бұрла хатуны гатурмішмуз	15
Бізімдүр	3
Қырық йігіт іла оғлун Урузы гатурмішмуз	15
Бізімдүр	3
Таубла таубла шахбаз атларун	9
Қатар қатар дауаларун гатурмішмуз	12
Бізімдүр	3

Мазмұны:

Ей, Қазан!
Біз кеше алтын шатырлы үйіңді алып кеттік —
Ол біздікі.
Сұңғақ бойлы қырық қыз бен,
Ұзын бойлы Бөрте қатынды әкеттік —
Ол біздікі.
Қырық жігіт пен ұлың
Оразды әкеттік
Ол біздікі.
Үйір-үйір сәйгүлік аттарыңды
Қатар-қатар тізілген түйелеріңді әкеттік —
Ол біздікі.

«Қорқыт дастанында көркем сөздің мәнерлілігін күшейте түсу үшін ежелгі әдеби тәсілдердің бірі — қайталау — аллитерация кеңінен қолданылады. Әсіресе бұл жырда бастапқы дыбыстардың аллитерациясы (қайталануы) жиі ұшырайды.

Мысалы:

Сандан соңра бір йігіді
Севур варсам біла йатсам.

Мазмұны:

Сенен кейін бірде-бір жігітті,
Сүйе алмаймын мен енді

Сондай-ақ шығармада жеке сөздерді қайталау әдісіне құрылған аллитерация да аз емес:

Оғул о ұлғай оғул
Білмазмісін иалар олды.

Мазмұны:

О, ұлым менің, ұлым-ай
Сен не болғанын білмейсің ғой!

Өлең жолының басында белгілі бір әріптерді немесе бірдей сөздерді қайталау — анафора әдісін ежелгі ақындар зор шеберлікпен қолдана білген. Дыбыстық анафораға мысал келтірейік:

Қаршы йатан Қара тағлар эсен олса ел йайлар
Қаңлу қаңлу сулар эсен болса қанын ташар
Қара қоч атлар эсен олса құлун тоғар
Қайтабанда қызыл дава эсен олса торум верар.

Жолма-жол аудармасы:

Қарсы жатқан Қара таулар есен болса ел жайлар,
Қан құйылған сулар есен болса — жерге береке берер,
Алып аттар аман болса — құлын туылар,
Қаз тізілген қызыл түйелер аман болса — бота туылар.

Лексикалық анафораға мысал:

Ағ аллары ардына бағлу дйайымы
Ағ бойында қыл уркан тақыл дйайымы.

Жолма-жол аудармасы:

Аппақ қолдарың артыңа байлаулы дейін бе?
Ақ мойныңа қыл арқан салыпты дейін бе?

«Сонымен бірге бұл дастанда синтаксистік анафора және эпифора сияқты қайталау әдістері де кенінен қолданылған.

«Қорқыт ата кітабы» ғажайып эпитеттерге, теңеулерге, қанатты сөздерге, мақал-мәтелдерге мейлінше бай. Мәселен, Жүгенекті: «Жауға тау қыранындай қарсы шабатын» батыр, ал мінгені жел жетпейтін тұлпар — торы айғыр», сондай-ақ Жүгенек «бар жігіттің арқасы, бар ұлыстың үміті, Түркістанның тірегі, таулы құстың ұрпағы, Қарашықтың қабыланы» дейді.

Қорқыт жырындағы кейбір жеке сөздердің құрылысы Орхон жазуындағы Білге қағанның сөзіне өте-мөте ұқсас болып келеді. Ажал әкелген Әзірейілмен айқасқа шыққан Домрул алып былай дейді:

Менің көрер көзім көрместей болды,
Тұтар қолым тұтпастай болды.

Ал «Күлтегін» жырындағы Білге қаған да осылай сөйлейді:

Інім Күлтегін керек болты,
Өзім сақынтым,
Көрер көзім көрместей болты,
Өзім сақынтым.

«Қорқыт ата кітабының» тіліне келетін болсақ, мұнда оғыз тілімен қатар қыпшақ тілінің де ықпалы кәдімгідей сезіліп тұрады. Әсіресе кітапта қыпшақ тілінің әсері мал аттарын көрсетуде жиірек кездеседі. Мәселен, құлын, айғыр, бозайғыр, бұқа, құлан, қыран, т. б.

Қорқыт кітабында үй тұрмысы мен көшіп-қонуға, тағам атауларына қатысты сөздерде көбіне қазақ тілінің элементтері болып келеді: тұрақ, орда, юрт (жұрт), үлес, үй, юк (жүк), қойма, қоңсы, айран, қымыз, ет, т.б.,

Мұнда музыка өнеріне қатысты — қобыз, сарын, дауылпаз (Мәселен, Ораз дауылпаз ұрды), сайрамақ, түлен (тарту) сияқты сөздер кенінен қолданылған.

Әрине, қан майдан соғыс картинасы жасалған тұстарда қазақтың ежелгі әскери сөздерін (ұран, ер, алып, жарак, қосын, қалқан, т. б.) еркін пайдаланады.

Мұндай мысалдарды «Қорқыт ата кітабынан» көптеп келтіруге болар еді.

Дастандағы қазақ қауымының ежелгі тұрмыс-салтына, әдет-ғұрпына қатысты жеке сөздер ғана емес, сонымен бірге, ондағы теңеулер, өлең құрылысы, жалпы поэзия табиғаты шынында да қазақ өлеңдеріне мейлінше жақын екенін төмендегі мысалдан көруге болады:

Қайтабаның майнасын жүклу қадум,
Нар ма дүр майа ма да дүр аны білсам.
Қара ілүм қойнуну жүклу қадум,
Қоңмы дүр қойынмы дүр аны білсам.
Ала көзлү көріклү халалым жүклу қадум,
Әрқамы дүр қызымы дүр аны білсам.

Мазмұны:

Үйде түйем буаз күйінде қалып еді,
Нар туды ма, мая туды ма, соны білсем.
Қорамда қойым да буаз қалып еді,
Қоңшар ма, саулық туды ма, соны білсем,
Қара көзді сұлу жарым жүкті болып қалып еді,
Ұл туды ма, қыз туды ма, соны білсем.

Сондай-ақ жырдағы адам аттары мен кітаптың топонимиясы да бұл шығарманың ежелгі қазақ даласында туылғанына дәлел. Қорқыт хикаясында жиі ұшырайтын атаулар — Алатау, Қаратау, Қазығұрт, Қазылық тауы, Көкше теңіз (Балқаш көлі), Арқа белі сияқты жер-су аттары. Мұның бәрі жырдағы тарихи оқиғалар, тарихи адамдар байырғы қазақ даласында болғанын көрсетеді.

Оның үстіне, ой атасы Қорқыт айтқан мақал-мәтелдер, қанатты сөздер, ұтымды фразеологиялық тіркестер ғасырлар бойында онша өзгеріске ұшырамай, сол күйінде қазақ қауымы арасында ауызша да сақталып келген. Қорқыт дастанында ақыл-ойдың алыбы Қорқыт ата айтты деген қанатты сөздер, мақал-мәтелдерге айналып кеткен фразеологиялық сөз тіркестері, өсиет-нақыл сөздер көп. Бұлардың бәрі дерлік сан ғасырлар бойы қазақ қауымы арасында ауызша тарап, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып, бүгінгі күнге дейін рухани қазына ретінде сақ-

талып келеді. Қорқыт кітабынан бірнеше мысал келтірейік: жер қадірін ел біледі, ел қадірін ер біледі. Құлан құдыққа түссе, құрбақа құлағында ойнайды. Көп қорқықтады, терең батырады. Қыз анадан көрмейінше үлгі алмас, ұл атадан көрмейінше үгіт алмас. Ежелгі жау ел болмас, ескі мақта жіп болмас, т. б.

Сайып келгенде, «Қорқыт ата кітабының» сюжет құрылысы, эпикалы бейнелері, композициялық желісі, өлең құрылысы, көріктеу құралдары — қазақтың «Алпамыс», «Бозжігіт», «Қозы Көрпеш — Баян сұлу», тағы басқа толып жатқан жыр-дастандарына жақын тұр.

Қорқыт атаның
өсиет-нақыл
сөздері.

«Қорқыт ата кітабында» автордың ой-пікірін философиялық тұрғыдан тұжырымдайтын ғақлия сөздер, өсиет-нақылдар, қанатты сөз тіркестері жиі ұшырайды. Қорқыт ата есімімен байланысты мұндай үлгі-өнеге сөздер ел аузында да көп сақталған. Енді Қорқыт атаның өсиет-нақыл сөздерінен мысал келтірейік.

«Қорқыт ата сөйлейді: Ажал уақыты жетпейінше, ешкім, де өлмес. Өлген адам тірілмес, шыққан жан кері келмес. Ер жігітке қара таудай мал бітсе, жияр, көбейтер, талап етер, бірақ несібесінен артығын жемес. Гүрілдей-шұбыра сулар тасыса, теңіз толмас. Тәкаппарлықты тәңірі сүймес. Қөңілі пасық ерде дәулет болмас. Жат баланы қанша сақтасаң да ұл болмас. Ол ішіп-жер, киер де кетер, бірақ, көрдім демес. Қар қаншама қалың жауғанмен — жазға бармас. Гүлденіп өскен бәйшешек — күзге бармас. Тозған мақта бөз болмас, ежелгі жау ел (дос) болмас. Ат қиналмай жол шалмас. Қайыспас қара балтасыз жау алынбас. Мыңғырған мал жиғанмен, адам жомарт атанбас. Анадан өнеге көрмеген қыз жаман, атадан тағлым алмаған ұл жаман. Ондай бала ел басын құрап, үйінен дәм беруге де жарамайды. Ананың көңілі балада болар. Жақсы ана үшін бала — екі көздің сыңары. Ұлың өсіп жетілсе, ол от басының мерейі, бас-көзі. Атадан қалған малы болмаса, баланың күні қаран.

Ақылсыз балаға ата дәулетінен қайран жоқ. Уа, хан нем, сізді тәңірім сондай ісінің сәті түспегендерден сақтасын».

Қорқыт ата өзінің ел-жұртына тағы мынадай өсиет айтқан: «Жол қиындығын көрмеген, жабы мінген жігітке Кавказ арғымағын мінгізуден келер пайда жоқ. Қолы-

на өткір қылыш алып, соны жұмсай білмеген қорқаққа сермеп, күшінді сарп етпе. Батыр туған жігіттің садағының оғы да қылыштай кесіп түседі. Қонағы жоқ қараша үйден құлазыған тұз артық. Ат жемейтін ашы шөптің гүлденіп өспегені жақсы. Адам ішпес ашы судың жылға қуып ақпағаны жақсы. Атаның атын былғаған ақылсыз баланың әке омыртқасынан жаралып, ана құрсағында шырланып, тумағаны жақсы. Ата даңқын шығарып, өзінің тегін қуған балаға ешкім жетпейді. Өтірік сөз өрге баспайды. Өтірікші болғаннан жарық көріп, өмір сүрмеген көп артық. Сөзіне берік, шыншыл адамға бұл дүниеде отыз жылды үшке көбейтіп, өмір сүрген де аз. Хан нем, сізге сансыз ұзақ ғұмыр тілеймін. Тәңірі сізді жамандықтан сақтап, бақ-дәулетіңіз арта берсін».

Қорқыт бұдан басқа не айтқан екен соған келелік: «Хан нем сайдың шөбін жеген білер, түздің шөбін бөкен білер. Күн мен түннің келгенін бозторғай білер. Ұлдың кімнен туғанын ана білер. Иесінің иісін ат білер. Жүктің ауыр-жеңілін есек білер. Беліне қай жерден арқан түскенін тең білер. Қолына қобыз ұстаған ұзан елден елге, бектен бекке барады. Кімнің батыр, кімнің бақыл екенін жырау білер. Қобызын сарнатқан жырауға думан керек. Уа, хан нем, мынау жарық дүниеде тәңірім (сіз бен бізді) адастырып, жарты жолда қалдырмасын».

«Әйел төрт түрлі болады, — депті Қорқыт. — Оның бірі — ниеті қураған әйел, екіншісі — ынсапсыз әйел, үшіншісі — үйдің құты болған әйел, төртіншісі — кесір әйел. Әйел біткеннің ең жаманы осы.

От басының құты (тірегі) болған әйел даладан бір қонақ келсе, үйінде ері болмаса да, оған сусын беріп, бар дәмін алдына қояды, сыйлап аттандырып салады. Бұлар Айша ман Фатимадан бата алған әйелдер. Хан нем, мұндай әйелдер мыңдап өссе де көп емес, бәлкі аз. Сіздің ошағыңызға сондай әйел кез болсын.

Одан соңғысы — ынсапсыз, қанағатсыз әйел. Ондай әйел танертең төсегінен тұрып, беті-қолын жумастан тоғыз тоқаштың бәрін аударыстырып, ең тәуірін тандап жейді, аузын томпайтады, бір шелек айранды басына көтеріп, қарынды қампатады, содан соң маңдайын саба-лап, жылана бастайды да: «Қараң қалғыр, осы күйге мен қайдан душар болдым. Бір күн қарным тойып ас ішпедім, жүзіме күлкі келмеді, аяғыма ілген башмағым болмады, бетімнен перде түспеді. Ерім өліп басқа біреу-

ге тисем, бағым ашылар еді, сол үмітім өшпесін»,— дейді. Хан ием, ондай әйел мың болса да өсіп-өнбесін, сіздің ошағыңызға кез бола көрмесін.

Одан соңғысы салақ әйел дейміз. Ондай әйел төсегінен тұрған соң беті-қолын жуады, үйдің (шатырын) ол шеті мен бұл шетіне қарайды да, күбіні абыл-құбыл пісіп, көрпе-төсегін жинайды. Содан соң «шүү!»— деп ауыл кезіп, түс қайта үйіне оралады.

Келсе үйі ұрланған, қазан-аяғын ит жалаған, бие-бұзау сүйкеніп, үйдің қорада байлаулы қалған сиыры мәңірейді. Келе сала әйел көршілеріне барып, шаптыға бастайды: «Ау, қыздар-ау, Зылихам, Зүбайрам, Ругейдам, бикештерім. Уа, азамат туған жігіт-желендерім, Айна-Мәлік, Құтты-Мәлік қайда едіңдер? Ойбай-ау, үйім құлап қалыпты, түнде қайда жатамыз? Мені ерігіп жүр дедіңдер ме? Зәру жұмыс болған соң кетіп едім ғой. Үйіме неге көз қырын салмадыңдар? «Көрші ақысы— төңірі ақысы деген қайда?»— деп безек қағады. Хан ием, ондай әйел мың болса да өсіп-өнбесін, сіздің ошағыңызға кез болмасын.

Ең соңғысы — адам тілін алмайтын кесір (қырсық) әйел. Үйге түзден бір ұятты қонақ келіп, ері оған: «Орныцнан тұрып, нан әкел, желік, қонағың да жесін»— десе әйелі еріне: «Үйде піскен нан жоқ»,— дейді. «Барыңды бер»,— десе, әйелі: «Не сандалып отырсың, үйіңнің әлдеқашан қу молаға айналғанын білмейсің бе? Үйде үн жоқ, диірменге кеткен түйе қайтқан жоқ, оның не әкелері белгісіз. Дастарқанымды жемесе береіміз жоқ»,— деп бармағын көрсетеді, еріне сыртын беріп, дастарқанды кісі алдына лақтырып тастайды. Ондай әйелге мың сөз айтсаң, соның бәріне де жауап катады, бірақ ерінің айтқанын құлаққа ілмейді. Ондай әйелді Нұх пайғамбардың көз жасынан пайда болғандар дейміз. Хан ием, сізді алла осындай әйелдерден сақтасын, ондай әйел сіздің ошағыңызға кез болмасын¹.

Әрине, мұнда кейбір ескірген ұғымдар да бар. Дегенмен өзінің философиялық, тәрбиелік мән-мағынасын ешқашанда жоймайтын, қайта уақыт өткен сайын құлпырып, ажарлана түсетін өсиет-нақыл сөздер «Қорқыт ата кітабында» көп.

¹ «Қорқыт ата кітабы». «Жазушы» баспасы, 1986, 8—9-бет.

ОҒЫЗ-НАМЕ

(Оғыз қаған эпосы)

«Оғыз-наме» — түркі тектес халықтардың ежелгі шежіресін генеалогиялық аңыздар негізінде көркем тілмен баяндайтын эпостық шығарма. Соның өзінде, шығарманың сюжеттік желісі жеке ру-тайпалар шежіресіне негізделген емес. «Оғыз-наме» — әрі көркем, әрі тарихи туынды деуге болады.

«Оғыз-наме» көркем қара сөз, яғни проза түрінде жазылған шығарма екені даусыз. Әйтсе де оның әдеттегі прозалық шығармалардан өзіндік ерекшелігі бар. Мұнда қара сөздің өзі белгілі бір ырғаққа, сөздің ішкі ұйқасына бағынатын сияқты. Мұны кезінде шежірешілер әуезді жүйеге салып, түрлі-түрлі мақаммен жыр сияқты етіп оқитын болған. Сол себепті Оғыз батыр жайындағы хикая-аңызды кейде «Оғыз-жыры» немесе «Оғыз батыр дастаны» деп те атай береді. Халық арасында осы атаулары жиірек айтылады.

«Оғыз-намеде» негізінен Оғыз қағанның әскери жорықтары, батырдың қан майдан соғыстағы ерлік істері мадақталады. Шығарманың негізгі идеясы — елді ауыз бірлікке, ерлікке, адамгершілікке үндеу, халықты сыртқы жауға қарсы күреске шақыру.

Эпостық сарында жазылған «Оғыз-наме» хикаясының тарихи негіздерін дұрыс аңғару үшін оғыз тайпалары бірлестігі жайында бірер сөз айта кетейік. Оғыздар — ертедегі түркі тайпаларының бірі. Олар көбінесе дерлік Сырдарияның төменгі ағысы мен Қаратау бөктерін мекендеген. Ұзақ жылдар бойы көршілес тайпалармен соғысып, Арал теңізінің батысы мен Каспий теңізінің солтүстік жағалауын өздеріне қаратып алады. Кенгар-печенек бірлестіктеріне қарсы IX—X ғасырларда жүргізілген осы соғыстардың оқиғалары «Оғыз-наменің» сюжеттік желісіне негіз болған.

Сонымен, X ғасырда оғыздардың саяси бірлестігі — оғыз мемлекеті құрылғанда астанасы Сырдың төменгі ағысындағы Жаңакент немесе Жаңа Гузия деп аталатын қала болған.

Оғыз тайпалары бірлестігі 965 жылы Киев Русымен одақтасып алады да, екі жаққа бірдей қатер төндіріп тұрған қуатты Хазар қағандығына қарсы соғыс ашады. Ақыры хазарларды жеңіп, Каспий теңізінің солтүстік-шығыс жағалауын да жаулап алады. Арадан жиырма

жыл өткен соң оғыздар орыс князьдарымен біріге отырып, Еділ мен Кама өзендері бойындағы бұлғарларды да тас-талқан етіп жеңіп шығады.

Міне, бұл зор жеңістердің бәрі Оғыз мемлекетінің күш-қуатын, саяси беделін бұрынғыдан да арттыра түседі. Оғыздардың жаужүрек ерлігі туралы алуан түрлі аңыздар тарайды. «Оғыз-наме» — оғыздар жайындағы осындай аңыз-ертегілер желісіне құрылған көркем шығарма.

Қыпшақтардың қатты тегеуірініне төтеп бере алмаған оғыздар XI ғасырдың орта шетінде Дешті Қыпшақтан батысқа қарай ығысып кетеді. Бірақ олардың бәрі бірдей қоныс аударған жоқ еді. Қазақстан жерінде қалып қойған оғыздар бірте-бірте қыпшақ, қарлұқ, қаңлы, тағы басқа түркі тілдес тайпаларымен араласып, солардың этникалық құрамына біржола сіңісіп кеткені мәлім.

«Оғыз-наменің»
нұсқалары.
Зерттелуі.

Оғыз қаған немесе Оғыз хан туралы сан қилы аңыздар түркі халықтарының арасында ерте кезден-ақ кең тараған. Ежелгі аңыз-ертегілерде Оғыз —

түркі халықтарының теңдесі жоқ алып батыры, әскери қолбасшысы, өз елінің қамқоршысы ретінде бейнеленеді. Оғыз батыр және оның көптеген ұрпақтары туралы ауызша айтылып жүрген алуан түрлі ертегі-аңыздар бертін келе қағазға түсіріледі.

Тегінде Оғыз батыр жайындағы аңыздар ертеректе, IX—X ғасырларда-ақ қағазға түсірілген болса керек. Бірақ Оғыз жайындағы хикаяның осы алғашқы түпнұсқасы сақталмаған.

Бұл көркем туындының ауызша тараған нұсқалары негізінде кейінірек қайта жазылған екі түрлі нұсқасы бар. Бірі — ұйғыр әрпімен көшіріліп жазылған. «Оғыз-наме» жырының осы нұсқасы Париждің ұлттық кітапханасының қорында сақталып келеді. Ал, екіншісі — араб әрпімен жазылған. Оғыз батыр туралы аңыздардың араб әрпімен жазылған нұсқасының авторы — атақты тарихшы, белгілі әскери қолбасшы, Хиуаның ханы Әбілғазы бин Араб Мұхаммедхан (1603—1663 ж.).

Тарихшы-ғалым ретінде Әбілғазының жазып қалдырған екі еңбегі бар. Бірі — «Шежере-й терекіме» («Түрікмен шежіресі»), екіншісі — «Шежере-й түрік» («Түріктер шежіресі»). Бұл екі шығармасы да Оғыз хан жайында деуге болады. Бұлар Оғыз батырдың ерлік жорықтары, оның ұрпақтары атқарған игілікті істер,

оғыз тайпаларының шығу тегі, тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрпы, т. б. туралы сыр шертетін ежелгі эпостық сюжетке құрылған.

Әбілғазы жазған «Түрікмен шежіресінің» түпнұсқасы сол күйінде бізге жетпеген. Бұл шығарманың әр уақытта, әр жерде, әр түрлі хуснихатшылар тарапынан көшірілген жеті нұсқасы сақталған. Белгілі совет тюркологі А. Н. Кононов соның бәрін жинап, егжей-тегжейлі зерттеді, ғылыми негіздегі текстін әзірлеп, бір ізге түсірді, әрі оны орыс тіліне аударып шықты¹.

Әбілғазының «Түрікмен шежіресінде» жер бетінде адамзаттың пайда болуы, Оғыздың туылуы, патшалық етуі, оның Туран және Үндістанға, Иранға, Сирияға, Египетке жасаған жорықтары, Оғыз батырдың өз еліне оралып, үлкен той жасауы, Оғыз ханның үлкен ұлы Күн ханның таққа отыруы, оның өзіне қарасты жиырма төрт аймақты інілері мен балаларына бөліп беруі, Оғыз ұрпағының таңбасы мен тамғасы, т. б. туралы ғажайып хикаялар айтылады. Мұның бәрі бірдей аңыз емес. Шежіреде түркі елінің ежелгі тарихына тікелей қатысты нақты деректер де көп. Соның бәрін автор тарихшы ретінде ғана емес, көркем сөз зергері ретінде де шебер бейнелеп әңгімелеп береді.

Әбілғазы өз шығармасының жазылуы жайында айта келіп, «бұл кітапты біз «Түрікмен шежіресі» деп атадық. Бізге дейін түріктердің тарихын жазғандардың бәрі халыққа өзінің таланты мен өнерін көрсету үшін араб сөздерін араластырып, сондай-ақ парсы сөздерін қосып жазды, түркі тілін ұйқасты қара сөзге айналдырып жіберді. Біз ондай ешнәрсе істеген жоқпыз. Өйткені бұл кітапты оқитын яки тыңдайтын кісі, әрине, түрік болатыны хақ. Әрбір адамға түсінікті болу үшін түрікпен түрікше сөйлесу керек қой» деп жазады².

Ал, «Оғыз-наменің» ұйғыр әрпімен жазылып, Париж ұлттық кітапханасында сақталып келген нұсқасын тілдік тұрғыдан зерттеп, оған ғылыми түсініктеме берген ғалым — түркі тілдерінің көрнекті маманы А. М. Щербак болды. Ол «Оғыз-наменің» транскрипцияланған текстін дайындады, оны орыс тіліне жолма-жол аударма жасады.

Әрине, Оғыз батыр жайындағы аңыздардың жоғары-

¹ А. Н. Кононов. Родословная туркмен. Сочинение Абдул-газы хана Хивинского. М., — Л., 1958.

² Бұл да сонда 36-бет.

да біз айтқан екі нұсқасы сюжеті жағынан бір-біріне жақын. Дегенмен әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері де бар. Мәселен, Оғыз қағанның билік пен байлықты өз балаларына бөліп беру эпизоды екі нұсқада екі түрлі суреттеледі. Ұйғыр әрпімен жазылған нұсқасында алтын садақ пен күміс жебелердің бар екенін Ұлы Түрік түс көріп біледі. Ал, «Түрікмен шежіресінде» садақ пен жебені нөкерлер құмға көміп тастаған болып шығады.

Әбілғазы «Түрікмен шежіресін» жазу үстінде атақты Рашид ад-Диннің «Жами ат-тауарих» («Шежірелер жинағы») атты еңбегіндегі кейбір мәліметтерді пайдаланған. Сонымен бірге, тарихшы-ғалым біздің заманымызға дейін сақталмаған, яғни бүгінгі ғылымға белгісіз бірқатар шежірелермен кезінде жақсы таныс болған сияқты. «Түрікмен шежіресі» оғыздар жайындағы нақты тарихи деректерге мейлінше бай екені даусыз.

«Оғыз-наменің» біз атап кеткен екі нұсқасынан басқа да бір қатар варианттары бар. Мәселен, Оғыз жөніндегі деректер атақты тарихшы Хондамирдің (1475—1535 ж.) «Хуласат ал-ахбар» («Тарихи мәліметтер жинағы») атты еңбегінде де бар. Ал, енді Стамбул нұсқасында «Оғыз-наме» аңызы «Қорқыт ата кітабымен» біріктіріліп берілген. Шынында да «Оғыз-наме» мен «Қорқыт ата кітабының» кейбір тұстары өзара үндесіп жатады. «Оғыз-наме» аңызының бұлардан басқа да көптеген нұсқалары бар. Әйтсе де соның бәрі біз жоғарыда атап айтқан екі нұсқаның біріне — не ұйғыр әрпімен көшірілген Париж нұсқасына немесе араб әрпімен көшірілген Әбілғазы нұсқасына әкеліп саяды.

«Оғыз-наменің» ұйғыр әрпімен көшірілген нұсқасы тарихи шежіреден гөрі көркем шығармаға жақын. Сондықтан біз енді негізінен «Оғыз-наменің» ұйғыр әрпімен көшірілген нұсқасын әдеби-тарихи тұрғыдан танып-білуге әрекет жасаймыз.

Міне, «Оғыз-наменің» осы біз айтып отырған нұсқасы тілі көркем, көріктеу құралдары сан түрлі, композициялық құрылысы ширақ жасалған, бейнелі, қанатты сөздерге бай болып келеді. «Оғыз-наме» күні бүгінге дейін әдеби туынды ретінде толық зерттелген емес. Рас, араб әдебиетшісі Риза Нура «Оғыз-наменің» поэтикалық формасы, эпикалық стилі, тіл байлығы, көріктеу құралдары, композициясы жайында құнды пікірлер айтқан еді. Бірақ «Оғыз-намені» бүгінгі түркі тілдес халықтардың әдебиетінің ежелгі тарихы тұрғысынан ешкім

егжей-тегжейлі зерттеген емес. Ал, «Оғыз-намені» өзге тілдерге аударма жасау ХІХ-ғасырдың бас кезінде-ақ қолға алынған болатын. Солардың бірі — «Оғыз-наменің» Дитц жасаған неміс тіліндегі аудармасы еді. Одан кейінірек, бертін келе бұл шығарманы орыс тіліне жолма-жол аударып, оған ғылыми түсініктеме жазған В. В. Радлов болды.

Композициялық
құрылысы.
Мазмұны.

«Оғыз-наме» аңызының Париж ұлттық кітапханасында сақталған нұсқасы көлемі жағынан онша үлкен емес. Қолжазба небәрі 21 парақ немесе 42 бет болып келеді. Әрбір бетке 9 жолдан ғана жазылған. Мұның өзі кездейсоқ жәйіт емес, «Оғыз-наме» өзінің композициялық құрылысы жағынан «Күлтегін» жырына өте-мөте ұқсас деуге болады. Бұл екі шығарманың авторлары сол дәуірдің өзіндік әдеби дәстүрін берік ұстаған сөз зергерлері болса керек. Шамасы кезінде көркем шығармада суреттелетін белгілі бір оқиғаны рет-ретімен жүйелеп, мазмұндап айтып шығудың берік калыптасқан өзіндік дәстүрі, әдеби қағидасы болған сияқты.

Күлтегін жыры осындай әдеби дәстүр негізінде жазылғанын, оның бірнеше цикл-хикаядан тұратынын жоғарыда айттық. Оғыз батыр жөніндегі прозалық хикая да композициялық құрылысы жағынан Күлтегін жырына ұқсас. «Оғыз-наме» — қырықтан астам цикл-хикаядан тұрады. Әрбір циклда Оғыз қаған туралы белгілі бір оқиғалар ғана баяндалады. Сондай-ақ әрбір циклдың өзі үш элементті қамтиды, олар 1. Оқиғаның басталуы. 2. Оқиға желісінің ұлғайып, өрістеуі. 3. Оқиғаның түйіні, қорытынды.

Бірінші циклда Ай-қаған атты анадан ғажайып сұлу бір ұл бала туылғаны туралы айтылады:

Көне күндерден бір күн
Ай-қағанның көзу иариб бодалді,
Еркак оғұл тоғұрды.
Ошул оғұлнұң өнлүгі чірағы көк ерді,
Ағызы аташ кізіл ерді.
Көзләрі ал, сачлары, қашлары
Қара ерділар ерді.

Мазмұны:

Ертеде күндердің бір күні
Ай қағанның көзі жайнап,
Бір ұл бала тапты.
Сол баланың жүзі көгілдір,

Аузы — оттай қызыл еді,
Көзі — ал қызыл, шашы, қасы
Қап-қара болатын,¹

Екінші циклда сол баланың қырық күнде өсіп, ер жете бастағаны әңгіме болады:

Қырық күндүн соң бедуклады,
Жүрді, ойнады
Адағы уд алағы дағ,
Беллары бөрі беллары дағ,
Иағыры кіш иағыры дағ,
Көгузу адуғ көгузу дағ ерді.
Бөланінун камагі түт түлуклур ерді,
Жілкілар кутайа турур ерді,
Атларға міна турур ерді,
Қилк ау аулайа турур ерді.
Күнлардан соң, кечалардан соң иігіт болды

Мазмұны:

Қырық күннен соң өсті —
жүрді, ойнады.
Аяғы — өгіздің аяғындай,
Белі — қасқырдың беліндей,
Иықтары — бұлғынның иығындай
Төсі — аюдың төсіндей еді.
Денесінің бәрін түк басқан еді.
Жылқы бағатын еді,
Атқа мініетін еді.
Қиік аулап жүретін,
Талай күн, талай түннен соң жігіт болды.

Үшінші, төртінші циклда Оғыз батырдың аң аулауға шыққаны, марал, аю, қаршыға атып алғаны, соның бәрін жеп қойған жалғыз мүйізді үрейлі жыртқышпен арпалысып, ақыры жеңіп шыққаны — қазақ ертегілеріндегідей сарынмен қызықты етіп баяндалады.

Бұдан кейінгі бірнеше цикл-хикая Оғыз батырдың үйленгенін, одан үш бала туылғанын баяндауға арналған:

Көне кунларда бір күн
Оғуз қаған бир нерда теңріні
Жалбарғуда ерді.
Қарағүлк келди.
Көктен бир көк йаруқ тушті.
Күндүн айан, айдун куғулуғуғрақ ерді.
Оғуз Қаған йуруді, көрді кім
Ошбу жарукнуң арасında бір киз бар ерді.

¹ А. М. Шербак. Оғуз — наме. Мухаббат — наме. М., 1959, с. 22.
Бұдан кейінгі беттердегі мысалдарды да осы кітаптағы транскрипциясы бойынша алдық. — Н. Қ.

Жалғыз ол турур ерді.
Жақшы көруклуг бір киз ерді
Анун башında аташлуг жаруклуг бір мені бар ерді.
Алтун кизук дағ ерді.
Ошул киз андағ көрулуг ерді:
Кім кулса көк тәңрі кула турур,
Жығласа — көк тәңрі жығлайа турур.
Оғыз қаған аны көрдукта өзі қалмады,
Кетті, сеуді, алды...

Мазмұны:

Күндерде бір күн
Оғыз қаған Көк тәңіріге жата жалбарынады.
(Сол сәтте) қараңғылық түсті.
Аспаннан бір көк нұр түсті.
Күннен де, нұғылалы айдан да сәулелі екен.
Оғыз қаған (оған) жақын барып көрді:
Сол жарық сәулелің ішінде
Бір қыз отыр (екен).
Ғажайып сұлу қыз екен.
Жүзінде оттай алаулаған,
Бейне бір Алтын (Темір) қазық шок жұлдызындай
Жарқырап тұрған мені бар екен.
Ол қыздың сұлулығы сондай.
Егер ол күлсе — көк аспан қарқылдап күледі.
Егер ол жыласа — көк аспан күнрене жылайды
Оғыз қаған оны көрді де, есінен танды.
(Ақыры) барды, сүйді, үйленді.

Арада талай күн, талай түн өткен соң сол әйелден үш ұл бала туылады:

Біріншісіге — Күн ат қойділар,
Ікіншісіге — Ай ат қойділар,
Үчүнчүсіге — Жұлдыз ат қойділар.

Мазмұны:

Біріншісіне — Күн деп ат қойды,
Екіншісіне — Ай деп ат қойды,
Үшіншісіне — Жұлдыз деп ат қойды.

Бұдан соң Оғыз қағанның аң аулап жүріп тағы бір тендесі жоқ сұлуды көргені, қызға ғашық болып, оған да үйленгені, одан үш ұл бала туылғаны, есімдерін «Көк» (Аспан) «Тау» және «Теңіз» деп қойғаны тартымды етіп баяндалады.

Міне, содан кейін ғана жырдың негізгі оқиғалары басталады. Оғыз қаған үлкен той жасап, сонда өз халқына үндеу тастайды: «Дүниенің төрт бұрышы түгел маған бағынуы тиіс. Бізге өз еркімен бағынғандар — са-

лық төлесін. Бағынбағандар — жауымыз болады. Оларға қарсы қисапсыз көп әскер жіберіп, құртамыз. Біздің ұранымыз, жолбасшымыз — көк қасқыр болсын!» дейді қаған.

Алтын қаған басқаратын ел Оғыз қағанға елші жіберіп, көптеген алтын мен күміс, қисапсыз қазына әкеліп беріпті. Ал, енді Үрім қаған басқаратын ел Оғыз қағанның жарлығына құлақ аспапты. Оғыз қаған дереу Үрүмге қарсы соғысқа аттанады. Жолда әскер шаршап, тынығады. Таңсәріде Оғыз батыр жатқан шатырға бір жарық сәуле түседі:

Сол жарық сәуледен көк шашты,
Көк жалды арлан қасқыр шыға келді де,
Оғыз қағанға тіл қатты:
«О, Оғыз! Сен Үрүмге аттанып барасын,
О, Оғыз! Мен сені бастап жүрейін» деді.
...Бірнеше күннен соң
Көк жалды арлан бөрі
Тоқтады.
Оғыз қаған да әскерімен тоқтады.
Мұнда Итиль деген өзен болатын.
Сол Итильдің жағасында,
Соғыс басталды.
Қаратау маңайында
(Екі) әскер арасында
Көп шайқас болды.
Көптің көңілі —
Қайғы-қасіретке толды.
Шайқастың аяусыз болғаны сондай:
Итиль өзенінің суы қып-қызыл қан болды.
Оғыз қаған басты (жеңді)
Үрүм қаған қашты.

Бұдан кейін жырда Оғыз батырмен соғыспақ болған Урус бек (Орыс бек) туралы, оның баласы Саклаб қаланы өз еркімен бергені жайында, Еділ өзенінен Оғыз батырдың әскерін сал жасап өткізген Қыпшақ бектің тапқырлығы хақында, Қағарлұқ пен Қалач бектер жөнінде айтылады.

Джурджит қағанмен болған соғыста Оғыз батырдың жеңіп шыққаны, оның үнді еліне, Тибет пен Сирияға жорықтары Масар қағанды бағындырғаны мейлінше тартымды сюжет негізінде суреттеледі.

Оғыз батырдың жанында жүрген Ұлы Түрік деген бір данышпан адам бар екен. Сол қария түсінде бір алтын садақ пен үш күміс жебе көріпті. Алтын садақ күннің шығыс жағынан батысына қарай, ал үш күміс жебе түн тарапқа (яғни солтүстікке) қарай жатыр екен. Ол

өз түсін Оғыз қағанға айтып, «жаулап алған жерлер інді ұлдарыңа бөліп бер» дейді. Оғыз қаған бұл кеңесті мақұл көріп, алты ұлын шақыртып алып әмір ете сөйлейді:

«Көңілім менің аң аулауды көксейді,
Қарттықтан бірақ ерлігім оған жетпейді,
Сендер — Күн, Ай және Жұлдыздар,
Таңсәрі жаққа, шапаққа жақын барыңдар.
Ал, сендер — Көк, Тау және Теңіздер
...үнек жаққа бағыт алыңдар»
Үшеуі күн шығысқа қарай кетті,
Үшеуі түн тарапқа бет түзеді.
Күн, Ай және Жұлдыз көп киік, көп құс аулап,
Жолда келе жатып алтын садақ тауып алыпты,
Алыпты да әкесіне әкеліп беріпті.
Оғыз қаған масайрап күліпті де,
Жайды (садақты) үшке қақ бөліпті де айтыпты:
«Ей, ағалары, мына садақ сендердікі болсын,
Садақ секілді (сендер де) жебелеріңді әманда
Көкке жеткізе ататын болыңдар».
Көк, Тау және Теңіз,
Бек киік, көп құс аулап келе жатып,
Жолда үш күміс жебе тауып алыпты,
Алыпты да әкесіне әкеліп беріпті.
Оғыз қаған масайрап, күліпті де,
Үшеуіне үш жебені үлестіріп беріпті,
Беріпті де айтыпты:
«Е, інілері, мына жебелер сендердікі болсын.
Бұл жебелерді атқан садақ (екенін ұмытпаңдар),
Сендер осы үш жебе секілді болыңдар».

Сосын Оғыз қаған бүкіл ел-жұртты жинап, үлкен кеңес құрып, той жасапты, өз иелігіндегі жердің бәрін балаларына бөліп беріпті. Сонда Оғыз қаған айтыпты:

«Ей, ұлдарым менің,
Мен басымнан көп нәрсе өткіздім,
Талай-талай шайқасты көрдім.
Садақ тартып, көп оқ аттым,
Дұшпандарымды жылаттым,
Достарымды күлдірдім.
Көк Төңірі алдындағы парызымды өтедім.
Ел-жұртымды сендерге табыс етем».

Сөйтіп, «Оғыз-наменің» негізгі идеясы — бүкіл түркі елін бірлікке шақыру, достық пен адамгершілікке үндеу, сыртқы жауға қарсы күреске шақыру болып табылады.

«Оғыз-наменің»
діни-мифологиялық
көріністер.

«Оғыз-наме» аңызында діни-мифологиялық элементтер едәуір орын алған. Алғашқы қауымдық құрылыста өмір сүрген адамдар өзін қоршаған табиғаттың дүлей күші жайында сан қилы аңыздар шығар-

ғаны мәлім. Сол рулық-тайпалық қоғамда адамдар тобының шығу тегін белгілі бір табиғат құбылыстарына немесе кейбір жануарларға тікелей байланысты деп қараған. Мәселен, алғашқы түрік қағандарының бірі «Ашпін өзінің арғы ата-бабасы қасқыр тұқымынан тараған деп білген»¹.

Оғыз батырдың жер қайысқан қалың қолын жоғарыда айтылғандай көкжал бөрі (қытайша «були», а түрікше «бөрі» деп аталады) бастап жүреді.

Ұйықтап жатқан батырдың шатырына көктен нұрсәуле түседі. Сол сәуле ішінен бір көкжал қасқыр шыға келеді. Қасқырға табанда тіл бітіп, Оғыз қағанға айтыпты:

О, Оғыз! Мен сені бастап барайын.
О, Оғыз! Сен Үрүмге аттанып барасың.

Талай-талай қанды шайқастардан кейін бір күні көкжал қасқыр тағы да Оғыз батырдың көзіне түседі:

Сол көкжал бөрі Оғыз қағанға айтыпты:
«Енді, сен Оғыз қаған, әскеріммен аттан.
Халқың мен бектеріңді ертіп,
Осында алып кел.
Мен саған жол көрсетемін.

Ислам діні тарағанға дейін Көк Тәңіріне, Жер-су Тәңіріне және Ұмай анаға сыйынатын ежелгі түріктер адамның жаралуын да аспан денелерімен байланыстырып қарағаны ертегі-аңыздардан жақсы мәлім. Мұндай көріністерді, әсіресе, қазақтың қиял-ғажайып ертегілерінен жиі ұшыратуға болады.

«Оғыз-намеде» де осындай элементтер бар:

Аспаннан бір көк нұр түсті.
Күннен де шұғылалы, айдан да сәулелі екен.
Оғыз қаған (оған) жақын барып көрді:
Сол жарық сәуленің ішінде
Бір қыз отыр (екен).
Жүзінде оттай алаулаған,
Бейне бір Алтын (Темір) қазық шоқ жұлдызындай
Жарқырап тұрған нұрлы меңі бар екен.

Әрине, «Оғыз-наменің» оқиға желісі бастан-аяқ ертегі-аңыздар емес. Әйтсе де «Оғыз-намені» ақиқат пен аңызға бірдей негізделген шығарма деуге болады. Мұндағы мәліметтерді әдетте ғалымдар мынадай топтарға

бөліп қарастырады: 1. Оғыз-түрікмен эпосына негізделген деректер. Бұған Оғыз батыр мен оның ұрпақтары жасаған әскери жорықтар туралы аңыздар енеді. 2. Тарихи тұрғыдан реалдық негізі бар, бірақ бізге аңыз күйінде жеткен мәліметтер. Бұл негізінен оғыз тайпаларының түрлі тарихи кезеңдерде қоныс іздеп, көшіп-қонуы жайындағы, оғыз елінің ішкі қоғамдық-әлеуметтік өмірі туралы деректер. 3. Оғыз елінің көрші тайпалармен және тайпалық бірлестіктермен қарым-қатынасы жайындағы аңыздар.

«Оғыз-наме» аса маңызды тарихи шығарма ғана емес. Сонымен бірге, ол ғажайып әдеби ескерткіш болып табылады. Мұнда түркі халықтарының көптеген аңыз-әңгімелері, өлең-жырлары, қанатты сөздері, мақал-мәтелдері өзінің көркемдік көрінісін тапқан деуге болады.

Бұл ежелгі дәуірдің әдеби мұрасынан алғашқы қауымдық құрылыс пен әуелгі орта ғасырда орын алған тарихи оқиғалардың ізін айқын аңғаруға болады. Мұнда тіпті жеке адамдардың есімдері, нақтылы жер-су аттары, түрлі ру-тайпалар атаулары, т. б. бар.

«Оғыз-намедегі» жеке адам есімдері, этникалық және географиялық атаулар туралы көптеген ғылыми еңбектер жазылған. Мәселен, атақты тарихшы-ғалым Н. Я. Бичурин нақты деректер келтіре отырып, Оғыз — есімі тарихтан жақсы мәлім Туманның үлкен ұлы Мөде деп біледі. Ал, Мөде белгілі адам. Ол билік үшін өз әкесін, өгей шешесін, інісін өлтіреді. Мөде біздің заманымызда бұрынғы 209 жылы ғұндардың билеушісі — шаньюн атағын алады. Ғұндар кезінде оңтүстік Қазақстан мен Жетісу жерін мекендегені мәлім. Мөде тұсында ғұндар күдіретті державаға айналады. Көп жерлерді жаулап алады. Хань империясы ғұндарға жыл сайын салық төлеп тұратын болады. Біздің заманымыздың бұрынғы 174 жылы Мөде қайтыс болады.

Сөйтіп, Оғыз қаған — ғұндардың әміршісі Мөденің әдеби бейнесі деген болжам бар.

Ал, енді шығысты зерттеуші белгілі неміс ғалымы Иозеф Маркварт Оғыз туралы мүлдем басқаша пікір айтады. Ол Оғыз бейнесінен Шыңғысханның тұлғасын көреді. «Мұнда Шыңғысханды (яғни Оғыз қағанды) түркі халықтарының жауы емес, қайта досы етіп, әдейі бұрмалап көрсеткен» деп жазады.

Белгілі орыс ғалымы Г. Н. Потанин: Оғыз қаған белгілі бір тарихи бейне емес, эпостық қаһарман деген пікір

¹ Л. Н. Гумилов, Древние тюрки. М., 1967, с. 82.

айтады. Сондай-ақ Оғыз қағанды Александр Македонский немесе қазақтың алғашқы хандарының бірі Жәнібек деп болжам жасаған ғалымдар да бар.

Оғыз қағанды белгілі бір тарихи адам бейнесіне телу, яғни оның тарихтағы нақты прототипін іздеп табу мүмкін емес. Әрине, Оғыздың әдеби бейнесі арқылы белгілі бір тарихи адамдардың реалдық іс-әрекеті көрінген болуы ықтимал. Өйткені «Оғыз-наме» белгілі бір тарихи оқиғалардың желісі, сұрлеуі, ізі бойынша жазылғаны анық.

Оғыз қағанның анасы — Ай қаған бейнесін ғалымдар көбінесе дерлік от басының камқоршысы Ұмай-ана бейнесімен байланысты түрде алып қарастырады.

Ал, «Оғыз-намедегі» Қыпшақ бек, Қағарлық бек, Қаңлы — түркілердің белгілі ру-тайпаларының жинақталған бейнелері болуы да мүмкін.

Орыс бек — Киев княздарының бірі болса керек деген болжам бар. Ежелгі орыс жылнамаларының бірінде Киев Русінің печенектерге қарсы күресі туралы айта келіп, Орыс бектің есімін шежіреші ауызға алады.

«Оғыз-намеде» кездесетін нақтылы географиялық атаулар да аз емес. Мәселен, Шағам — Шам (Дамаск), Сінду — Индия, Итилмуран — Еділ өзені, Тераң муран — Терең өзен. Терең өзен — Днепр өзені деген болжам айтылып жүр.

Сөйтіп, «Оғыз-наме» — түркі тектес халықтардың ежелгі шежіресін генеалогиялық аңыздар негізінде көркем тілмен баяндайтын эпостық шығарма болып табылады. Әйтсе де шығарманың негізгі сюжеттік желісі жеке ру-тайпалар тарихы емес. «Оғыз-наме» — түркі халықтары тарихының белгілі бір дәуірін бейнелейтін туындылар қатарына да жатпайды. Соның өзінде Оғыз батыр туралы аңыздан түркі халықтарының сан ғасырлық көне тарихының ізін аңғаруға болады.

Шығарманың тілі. Көркемдеу әдістері. «Оғыз-наме» — Орта Азия түріктерінің тілінде жазылған ескерткіштер тобына жатады. Дегенмен мұнда оғыз-қыпшақ диалектілері басымырақ екенін аңғару қиын емес. Оғыз тілі кезінде кең тараған түркі тілдерінің бірі болғаны мәлім. Қазір оғыз тілі өлі тілдер тобына қосылады. Кезінде бұл тіл қыпшақ тіліне едәуір ықпал жасаған болатын. М. Қашғари өзінің атакты сөздігінде оғыз және қыпшақ тілдерінің бір-біріне ықпалы туралы айта келіп, «Ж» дыбысы басым оғыз

және қыпшақ говорларының өзара жақындығын ерекше атап көрсетеді.

Сөйтіп, «Оғыз-наменің» ұйғыр әрпімен көшірілген нұсқасы да атакты шежіреші Әбілғазы жазып, кейінірек араб әрпімен көшірілген нұсқасы да кезінде түркі тілдес тайпалардың бәріне де түсінікті болған орта азиялық түркі тілінде жазылғаны мәлім. Бұл шығарманың екі нұсқасының тілі де өзінің грамматикалық құрылысы және сөздік құрамы жағынан мейлінше қарапайым болып келеді. Мұнда араб және парсы тілдерінен ауысқан кірме сөздер мейлінше аз. Сөйлемнің синтаксистік құрылысы ауызекі сөйлеу нормасына жақын.

А. Н. Кононов «Оғыз-наме» тілін шағатай тілінің кейінірек қалыптасқан бір түрі деп бағалайды. Сондай-ақ ол бұл шығармада араб-парсы лексикалық элементтерінің онша көп еместігін ерекше атап көрсетеді.

Оғыз немесе Оғуз қаған туралы эпосты Құлмат Өмірәлиев қазақ тілі мен әдебиеті тұрғысынан жан-жақты зерттеген¹.

Біріншіден, күні бүгінге дейін советтік түркологияда «Оғыз-наме» деп аталып келген әдеби мұраны зерттеуші «Оғуз қаған» эпосы деп өзгертіп алған. Шынында да «наме» сөзі парсы тілінде «хат», «өтініш», «дастан», «трактат», «кітап» деген мағына беретіні мәлім. Сол себепті «наме» сөзі көбінесе жазба түрінде өмірге келген, авторы белгілі шығармалардың тақырыбына қосылып, оған анықтамалық мағына береді. Мәселен, «Шаһ-наме» — «Шаһ туралы кітап», «Мұхаббат-наме» — «Махаббат дастаны», «Бабур-наме» — «Бабыр кітабы» т.б. Ал енді «Оғыз-наме» эпосы әуелде ауызша жасалып, кейінірек барып қана жазуға түсірілген шығарма екені мәлім. Бұл көне заман мұрасын шетелдік түрколог — ғалымдар «Оғыз қаған туралы аңыз» деп атайды. Тегінде осы атау Оғыз қаған жайындағы эпостың табиғатына жақын тұрған сияқты. Ғалым эпостың басты қаһармандарының атын көне түркі тілінің нормасына сәйкес — «Оғуз қаған» деп алған. Бұл сөз қазір орыс тілінде — «огуз», араб және парсы тілдерінде — «гузз», қазақша — «оғыз», азербайжан тілінде — «оғуз» деп жазылып жүр. Көне түркі тілінде «оғуз» сөзі — уыз, уыздас,

¹ Құлмат Өмірәлиев. «Оғуз қаған» эпосының тілі. «Ғылым» баспасы, 1988 жыл.

сүттес, емшектес, яғни бір емшектен сүт емген деген мағына берген. Ежелгі ғұндардың кейінгі ұрпақтары бергін келе «оғуз» деген жиынтық атпен де мәлім болған.

Екіншіден, жоғарыда айтылғандай зерттеуші «Оғыз қағанды» — жазба ескерткіш деп емес, әуелде ауызша туған, әйтседе көне дәуір тарихының көмескі ізі сақталған фольклорлық мұра деп қарастырады. Автор бұл эпостың сюжетіне, идеясына, көріктеу құралдарына тән белгілерді негізінен фольклорлық шығармалардың ерекшеліктері тұрғысынан сөз етеді. Әрі бұл әдеби мұраның бізге жазба ескерткіш күйінде жеткенін мықтап ескеріп отырған.

«Оғыз-наме» эпосы өзінің формасы мен мазмұны жағынан ертегіге де, батырлар жырына да жатпайды. Мұның өзі тарихи негізі бар фольклорлық шығарма дегеніміз жөн сияқты.

Бұдан жеті жүз жылдай бұрын қағазға түсірілген ежелгі эпостың көне ұйғыр әрпімен жазылған жалғыз нұсқасының жалпы көлемі 21 парақ, яғни 42 беттен тұрады. Қолжазбаның әрбір бетінде 9 жол жазу бар.

К. Өмірәлиев өз зерттеуінде Оғыз батыр жайындағы эпосты ежелгі қолжазбаның осы «тоғыз жолдық» біртұтас шартты жөргегінен шығарып, оны эпостың сюжеті мен композициясына сәйкес келетіндей етіп он жеті желіге бөліп берген. Сонымен бірге, ол әрбір сюжеттік желіге шартты түрде тақырып қойып отырған. Мұның өзі эпосты неғұрлым тереңірек танып-білуге мүмкіндік туғызады.

Әрбір желіге берілген бұл шартты тақырыптар эпостың табиғатына сәйкес келетіндей етіп, шығарманың өз текстінен алыныпты. Бұл желілердің тақырыптарына қарап-ақ эпостағы оқиғаның басталуын, өрбуін, шиеленісуін, кульминациясын, түйінін аңғаруға болады. Мәселен, осындай бірнеше тақырыпты оқып көрелік: «Оғуз қағанның тууы мен балалық шағы баяны», «Оғуз қағанның жігіт болуы және ерлік көрсету үшін аттану баяны», «Оғуз қағанның үйлену баяны», «Ай, Күн, Иүлдіз, Тағ, Көк, Теңіз деген балаларының тууы баяны», «Оғұздың қаған болуы және үлкен той жасауы, төрт тараптағы елдерге елшілер жіберуінің баяны», «Оғуз қағанның Урум қағанымен соғысы баяны», «Урум қағанды жеңуі және елін қарту баяны», «Оғуз қағанның Етіл суынан өтуі. Етіл суынан өту амалын тапқан

Орду бекке Оғуз қағанның «Қылшак» деп ат беруі баяны», «Оғуз қағанның Көк бөрі бастап Сынду, Таңғұт, Шағам жұрттарына аттануы және сол жұрттарды жеңуі баяны», т. б.

Әрине, өте көне заманда ауызша туып, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып отырған «Оғыз-наме» эпосына әрбір дәуір (соның ішінде, эпосты жазуға түсірген XIII ғасырда) өзіндік тілдік нормасы бойынша өз редакциясын жүргізіп отырған. Соның өзінде, Оғыз қаған туралы эпостың негізгі өзекті жүйесі бізге өзгеріссіз жеткен деуге болады.

«Оғыз-наме» эпосының тағы бір құнды жағын ерекше атап көрсеткен жөн сияқты. Мәселен, «Оғыз-намеде» айтылатын аңыз-шежірелер Рашид ад-Дин (1247—1318 ж.), «Қадырғали Жалаири (1530—1605 ж.), Әбілғазы Баһадурхан (1603—1663 ж.) сияқты белгілі тарихшылардың шежіре — кітаптарында да кездеседі. Біздің ойымызша, «Оғыз-наме» эпосы мен осы тарихи шежірелерді бір-бірімен салыстыра отырып, текстологиялық талдау жасау қажет. Сол арқылы көркемдік шындық пен тарихи шындықтың арақатынасын айқындай түскен жөн.

Бір қызығы — Оғыз батырдың тууына, өсуіне, ерлік көрсетуіне, т. б. байланысты болып келетін көркемдік сипаттаулар қазақтың батырлық жырларында да жиі ұшырайды. Бұл туралы ғылыми әдебиетте кең көлемде жазылған.¹

«Оғыз-наме» эпосы өзінің сюжетті баяндау тәсілі жағынан қазақтың батырлық эпосы мен қиял-ғажайып ертегілеріне ұқсас болып келетін тұстары да бар. Мәселен, Ер Төстік жер астына түскенде оған жәрдем беріп, қолдап-қуаттап жүретін Желаяқ, Таукөтерер, Сакқулак сияқты «жол серіктері» болады.

Мұндай «жол серік» біз әңгіме етіп отырған «Оғыз-наме» эпосында көкжал бөрі яғни арлан қасқыр бейнесінде көрінеді. Көкжал бөрі қиын-қыстау сәттерде Оғыз қағанның әскерін бастап, оған көмектесіп жүреді. Сонымен бірге, тарихи негізі бар «Оғыз қаған» эпосының батырлық ертегілер мен батырлық эпостарға ұқсамайтын белгілері де көп.

Шығармада Оғыз батырдың өзінен бастап, оның ұр-

¹ Оғыз-наме. Мұхаббат-наме (Аударғандар: Ә. Дербісәлин, М. Жармұхамедов, Ө. Күмісбаев). «Ғылым» баспасы, 1986, 3—34 бет.

пактары мен айналасындағы адамдардың толық қанды көркем образы жасалған. Автор эпитет, теңеу, метафора, гипербола сияқты көріктеу әдістерін зор шеберлікпен қолданады. Әсіресе, шығармада аллегориялық тәсіл, яғни пернелеп айту басым болып келеді.

«Оғыз-наме» авторы сөйлемдегі сөз тіркестерін әдеттегі синтаксистік қалыптан өзгешелеу ораммен, айшықтап, ажарлап құрады. Соның нәтижесінде, прозаның өзінде поэзияға тән ішкі ұйқас, ырғақ бар. Мұның өзі «Оғыз-намені» белгілі бір екпінмен, мақамға салып оқуды талап етеді.

Автор қыздың сұлулығын суреттегенде эпостық шығармаларға тән көріктеу құралдарын нағыз сөз зергерлеріне тән шеберлікпен қолданады:

Көзі оның аспаннан да мөлдір көк,
Шаптары оның толқынындай өзеннің,
Тістері оның бейне маржан секілді.

Бұл қыздың сұлулығы сондай, оны көргенде аппақ сүттің өзі табанда қымызға айналып кетеді» екен.

Ал, Оғыз батырдың аяғын тепсе темір үзетін өгіздің аяғына, белін қасқырдың беліне, ныктарын бұлғынның жауырынына, көкірегін аюдың төсіне теңейді. Мұндай мысалдарды шығармадан көптеп көруге болар еді.

Сондай-ақ «Оғыз-наме» авторы тұрақты сөз тіркестерін, мақал-мәтелдерді қолдануға шебер. Көркемдеу әдістері жағынан «Оғыз-наме» батырлар жырына ұқсас болып келеді. Мұнда қан майдан соғыс картинасы жасалған. Батырдың мінетін атына, ұстайтын қару-жарағына байланысты айтылатын теңеулер қазақ эпостарын еріксіз еске түсіреді.

Қорыта айтқанда, «Оғыз-наме» — генеалогиялық аңыздар негізінде жазылған, қазіргі түркі тілдес халықтардың ежелгі тарихынан едәуір мағлұмат беретін, көркемдік дәрежесі биік, эпостық туынды.

ӘБУ-НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИ

(870—950 жылдар)

Әбу Насыр әл-Фараби — дүние жүзілік мәдениет пен білімнің Аристотельден кейінгі екінші ұстазы (арабша: «Муаллими соний») атанған данышпан, философ, энциклопедист ғалым, әдебиетші, ақын.

Ол Арыс өзенінің Сырдарияға құя беріс сағасындағы

ежелгі Отырар (оны қыпшақтар Қарашоқы деп те атаған) қаласында туылған. Ежелгі түркілердің орталық қаласы Отырарды кезінде негізінен Қыпшақ, Қанлы, Қонырат тайпалары мекен еткені тарихтан жақсы мәлім. Отырар — бір жағы көшпелі мал шаруашылығын кәсіп еткен, екінші жағы отырықшы-егіншілікпен айналысатын түрлі түркі ру-тайпаларын өзара байланыстырып тұрған буын іспеттес қала болған. Бұл шаһарды арабтар Фараб деп атаған. Сол бойынша, ұлы ұстаз Әл-Фараби атанып кеткен.

Әл-Фарабидің толық аты-жөні: Мұхаммед ибн Мұхаммед ибн узлағ Тархани — деп жазылатын болған. Мұндағы «тархан» сөзі екі нәрсені аңғартады: біріншіден, әл-Фарабидің түркі тектес ру-тайпалардан шыққанын білдіреді. Екіншіден, оның ата-бабасы дәулетті, қыпшақтар арасында есімі белгілі кісілер болғанын көрсетеді. Өйткені қыпшақтардың атактылары ғана дәстүр бойынша «тархан» деп аталатын болған.

Ежелден-ақ Отырар қаласын мекен еткен түркі тектес тайпалардың барлығы дерлік бертін келе қазақ халқының этникалық құрамына енгені көне тарихтан жақсы мәлім. Алайда «Әл-Фарабиді қазақ етіп көрсетуге тырысу да жасанды әрекет болады. Ол заманда ұлт болып бірігу процесі аяқталудан әлі тіпті алыс еді. Сол сияқты оны өзбек деп кесіп айту да әділеттік бола қояр ма екен. Фактілер негізіне сүйене отырып, Әл-Фараби кейін қазақ халқының құрамына қосылған түркі тайпасынан шыққан және ол советтік шығыс халықтарының мәдениетіне жақын қатынасы бар қайраткер болды дей аламыз»¹.

Жастайынан асқан зерек, ғылым-өнерге мейлінше құштар болып өскен әл-Фараби алғашқы білімін туған жері Отырарда қыпшақ тілінде алады. Ол өсе келе өз заманының аса маңызды ғылым мен мәдениет орталықтары: Бағдад, Қорасан, Дамаскі, Каир, т. б. шаһарларда болды. Сол қалаларда оқыды, еңбек етті. Шығыстың осы шаһарларында ол өз дәуірінің ең көрнекті ғалымдарымен, көркем сөз зергерлерімен танысады. Олардан тәлім-тәрбие алады.

Әл-Фараби өзінің түркі тілімен қатар, араб, парсы, грек, латын, санскрит тілдерін жетік білген жан. Ғылы-

¹ Кітапта: Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. Алматы, 1975, XXVII бет.

ми шығармаларын, өлең-жырларын өз дәуірінің рухани-ғылыми тілі саналған араб тілінде жазды.

Ғұлама-ғалым ретінде әл-Фараби атсалыспаған, зерттеу жүргізбеген ғылым саласы жоқ деуге болады. Ол философия, логика, математика, астрономия, медицина, музыка, тіл білімі, әдебиет теориясы, т. б. ғылым салалары бойынша қыруар көп ғылыми еңбектер жазды. Алайда оның көптеген шығармалары ел арасында қолжазба күйінде тарап, бірте-бірте жоғалып қала берген. Фараби еңбектерінің кейбір тізімдері ғана сақталған. Соның өзінде ұлы ғалым еңбектерінің саны жөнінде нақтылы деректер жоқ. Мәселен, Фараби шығармаларының санын неміс ғалымы Ш. Штейшнейдер 117 еңбек десе, түрік ғалымы А. Атеш 160, ал совет ғалымы Б. Ғафуров 200 трактат деп көрсетеді. Ұлы ғалымның ұшан-теңіз еңбектерінен біздің заманымызға дейін сақталып, бүгінгі ұрпақтың қолына тигені қырыққа жуық шығарма деуге болады¹. Әйтсе де осы қырық шақты еңбегінің өзі-ақ әл-Фарабидің энциклопедист-ғалым, дарынды әдебиетші, ұшқыр ойлы ақын болғанын толық дәлелдейді.

Әрине, Әбу Насыр әл-Фараби ең алдымен кезінде «Шығыстың Аристотелі» атанған есімі әлемге мәшһүр философ болды. Ол көне заманның Платон, Аристотель, Гален сияқты ақыл-ой алыптарының шығармалары туралы көптеген трактаттар мен түсіндірмелер жазды. Сөйтіп, Фараби Шығыс пен Батыстың ғылыми қауымын грек философиясымен, логика ғылымымен, ежелгі мәдениетімен таныстыруда зор роль атқарды.

Фарабидің «Ақылдың мәні туралы трактат», «Данышпандықтың інжу маржаны», «Ғылымдардың шығуы», «Философияны оқу үшін алдымен не білу керек», «Аристотель еңбектеріне түсіндірме» («Поэтика», «Риторика», «Софистика» т. б.) сияқты зерттеулері оның есімін әлемге философ ретінде танытты.

Әл-Фарабидің әлеуметтік-қоғамдық және этикалық көзқарастарын танытатын туындылары да аз емес. Бұл тұрғыдан алып қарағанда, әсіресе, «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары», «Бақыт жолын сілтеу», «Азаматтық саясат», «Мемлекеттік қайраткерлердің нақыл сөздері», «Бақытқа жету жайында» деген сияқты еңбектерінің мәні ерекше зор.

Ұлы ғалым нағыз гуманист ретінде адам ақыл-ойы-

¹ А. Ирисов. Форобий адіб. Тошкент, 1975, 10-бет.

ның жан-жақты дамып, табиғат пен қоғам сырын толық ашуы мүмкін екеніне кәміл сенеді, адамзат қоғамындағы барлық проблемаларды шешуге қабілетті ең басты күш — ақыл-парасат деп біледі.

Әл-Фараби өзінің «Қайырымды» қала тұрғындарының көзқарастары» атты кітабында бірқатар қоғамдық, әлеуметтік, этикалық мәселелерді сөз етеді. Мұндағы «қала» деп отырғаны — мемлекет. Ғалым бұл шығармасында мемлекеттің пайда болуы, ондағы теңсіздіктің өмірге келуі, идеал қала халқының моральдық бейнесі, мұндай қала әкімдеріне қажетті адамгершілік қасиеттер, әрбір адамның бақытқа жетуі үшін бүкіл қоғам болып, бірігіп тіршілік етуі керектігі, т. б. мәселелер жайындағы өз пікірін ортаға салады. Алайда Фараби өз дәуірінің перзенті еді. Сондықтан ол халық бақытты өмір сүруі үшін елді жақсы әкім басқаруы керек деп түсінді. Ал, жақсы әкім — әділ, инабатты, мейірімді, жан-жақты білімді, жақсылыққа жаны құмар, жамандықтан жиіркенетін, батыл, жомарт, өнер мен әдебиетті сүйетін адам болуы тиіс. Фараби мемлекет басқаратын адамға осындай биік талаптар қояды.

Сонымен, Фараби болашақ қоғамда адамдардың еркін-азат өмір сүретін, қоғам мүшелерінің бәрі тең, бірін-бірі құрметтейтін, бақытты қоғам ретінде суреттейді. Бүкілхалықтық бақытқа жетудің бірден-бір жолы ғылымды, білімді игеруде деп білді. Утопист ретінде ол феодализм жағдайында қайырымды мемлекет, барша халықтың бақыты туралы армандады. Ал, енді Фараби ұлы гуманист ретінде феодалдық соғыстарға, ел-жұртты тонауға, тақ пен тәж үшін болған қан төгістерге, әділетсіздікке қарсы шықты, адамның еңбекке, білімге, бейбіт өмірге деген правосын қорғауға әрекет жасады.

Әл-Фарабидің философия, логика, тіл білімі, музыка т. б. ғылым салалары бойынша жазылған еңбектерін оқып білудің өзі ұлы ғалымның әдебиет теориясы мәселесіне арналған трактаттарын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

* * *

Әбу Насыр әл-Фараби әдебиет теориясымен де жан-жақты шұғылданған ғалым. Әдебиет теориясы бойынша бірқатар келелі еңбектер жазғанын ғалым шығармаларының сақталып қалған тізімдерінен білеміз. Мәселен,

орта ғасырда өмір сүрген араб ғалымы Ибн Аби Усай-бианың (1203—1270) айтуы бойынша, әл-Фарабидің өлең құрылысын зерттеуге арналған «Қалом фи аш-шеър ва ал-қавофий» («Өлең және ұйқас туралы сөз») деген шығармасы болған. Әл-Фараби дәуірінде және одан кейінірек өмір сүрген бірқатар әдебиетшілер бұл еңбекті поэзия табиғатын зерттеуде теңдесі жоқ туынды деп жоғары бағалағаны мәлім. Өкінішке орай, ұлы ғалымның бұл шығармасы әзірше табылған жоқ.

Сондай-ақ Фараби еңбектерінің тізімінде оның «Өлең ырғағы туралы», «Ырғақ пен өлең туралы сөз» және «Поэзия өнерінің негіздері туралы трактат» деп аталатын зерттеулері болғаны көрсетіледі.

Соңғы жылдары Әл-Фарабидің бұрын ғылымға белгісіз болып келген аса құнды бір шығармасы Братислава (Чехословакия) университетінің кітапханасынан табылды. Арабша жазылған бұл ғылыми еңбек «Китаб аш-шеър» («Өлең кітабы») деп аталады. Бұл шығарманы араб тілінен өзбек тіліне аударып, оған алғы сөз, ғылыми түсініктер жазып, жеке кітап етіп шығарған белгілі өзбек ғалымы А. Ирисов болды¹.

Әл-Фарабидің «Өлең кітабы» көлем жағынан шағын ғана туынды, оны тіпті кітап емес, мақала деп атаған жөн шығар. Мүмкін мұның өзі алғашта көлемді шығарма күйінде жазылған болуы да ықтимал. Кейінірек белгілі бір себептер әсерімен кітап көлемі әдейі қысқартылып, бізге тек тезис күйінде жеткен болуы да ғажап емес.

Фарабидің бұл зерттеуі жеке кітап күйінде сақталмаған. Ұлы ғалымның он екі бөлімнен тұратын логика саласындағы кітабының ішіне қосылып, сонымен бірге түптелген екен.

Фараби өзінің «Өлең кітабын» мынадай сөздермен бастайды: «Біз поэзиясымен хабардар болған көптеген халықтарға қарағанда арабтар өз поэзиясында бәйіттің соңғы жағына көбірек мән береді. Сол үшін де араб бәйіттері белгілі бір өлшемдегі шектелген сөздермен толықтырылады әрі көркемделеді, мұның өзі оларда сирек қолданылатын яки көпшілікке мәшһүр болған сөздерді пайдалану арқылы іске асады. Жоғарыда аталған бәйіттердегі сөздерден туындайтын мән-мағына осы әңгіме болып отырған нәрсе мен оқиғаларға ұқсайтын еліктеу болуы керек.

¹ *Абу Насыр Фарабий. Шеър санъати. Тошкент. 1979.*

Мұндай жағдайда қолданылатын сөз тіркестері ырғақты, белгілі бір бөлшектерге жіктелген болуы керек, тіпті ондағы әрбір ритм, ырғақ, буын, бунақ саны да шектеліп тұруы шарт.

Өлеңнің әрбір ритмінде қолданылатын сөз бөлшектері тәртібінің де өзіне лайықты шекарасы болады.

Өлең шумағының әрбір буын, бунағындағы ритм тәртібі мен өзге шумақтағы тәртіп өзара үндесіп жатуы керек. Міне, осы жоғарыда айтылған шарттардың орындалуы нәтижесінде, өлеңнің әрбір құрамдас бөлігі оқылған кезде өзара бір мезгілде оқылады. Әрі біркелкі болып шығады. Әрбір ырғақта қолданылатын бәйіт сөздерінің де белгілі бір тәртібі, шекарасы бар. Мұнда бәйіт сөздерінің соңғы жағы да шектелген: Не дыбыстар дәл өзіндегідей яки оны дауыстап оқығанда тең келетін сөздер болуы керек.

Бәйіттегі сөздер де әңгіме не туралы айтылып жатқан болса, соған ұқсас етіп, бейнелі түрде айтылуы тиіс. Сонымен бірге бәйіттердің бір-біріне үндес болуы да талап етіледі.

...Алайда грек шайыры Хомердің (Гомер — Н. К.) етістік қолдануына қарасақ, ол өз жырларында өлең жолдарындағы соңғы сөздердің сәйкес келуіне мән бермейді...»¹.

Фараби осы еңбегінде «бәйіт сөздерінің соңғы жағы да шектелген» деген пікір айтқан. Оның мәнісі: өлеңнің соңы бірінші тармақта қалай келген болса, екіншісінде де солай келуі керек деп түсіну қажет. Бұл арада Фараби өзара ұйқасатын сөздер туралы әңгіме қозғап отырған сияқты. Өйткені мұндай жағдайда тармақ соңындағы әріптер, дыбыстар ұдайы бірдей болып келеді, әсіресе соңғы буындар солай болады.

Сонымен бірге, Фараби «бәйіттегі сөздер де әңгіме не туралы айтылып жатқан болса, соған ұқсас етіп бейнелі түрде айтылуы тиіс» дейді. Орта ғасыр философиясы табиғатағы әрбір құбылыстың әсері қоғамдық өмірде де сол күйінде қайталанып, өз көрінісін тауып отырады деп түсінген. Сондықтан табиғат пен қоғамдық өмірдегі құбылыстарды жырлаушы ақынды олар «Табиғатқа еліктеуші» деп атаған. Алайда бұл арада Фараби көркем сөз өнеріндегі ұқсату-теңеу жөнінде айтып отыр. Демек, сол өмірдегі әрбір оқиға тек теңеу жолымен,

¹ Бұл да сонда, 13—14-беттер.

образ арқылы ғана оқырманға жетеді деген пікірді мензеп айтып отыр.

Әбу Насыр әл-Фараби өзінің «Өлең кітабында» поэзияның бірқатар теориялық мәселелеріне — өлеңнің композициялық құрылысына, шумағына, өлшеміне, ұйқасына, т. б. шолу жасай келіп, жырдың барлық компоненттері ақынның айтайын деп отырған ой жүйесіне лайық, орынды болу керек деген түйін жасайды. Жақсы өлеңде қашанда басы артық, оғаш тұрған шумақ, тармақ болмайтынын ескертеді.

«Өлең кітабында» автордың айтпақ болған басты пікірі — өлеңнің ішкі мән-мағынасы мен сыртқы тұлғасы өзара қабысып, логикалық тұрғыдан үндесіп тұруы тиіс. Поэзиялық туындының әрбір буыны, бунағы, ұйқасы, үні, өлшемі т. б. бір-бірімен үндесіп, дәлме-дәл келіп жатқанда ғана ол оқырманның ойынан шығады. Дарынды шайыр құдды шебер ұста секілді. Қарапайым сөздердің өзінен-ақ таңғажайып өрнектер жасайды.

Фарабидің әдеби мұрасын игеруде оның кейінгі кезде табылған «Өлең кітабын» жан-жақты зерттеп, оқып үйренудің мәні зор.

Әл-Фарабиді өлең табиғатын терең зерттеуші ғұлама-ғалым ретінде танытатын шығармаларының бірі — «Өлең өнерінің қағидалары туралы трактат» болып табылады¹. Мұны Лондондағы үнді диуаны (Хиндиан офис) кітапханасынан белгілі Шығыстанушы-ғалым Артур Арберри 1937 жылы тапқан болатын. Бұл зерттеу Аристотельдің «Поэтика» атты еңбегінің ықпалымен жазылғаны мәлім. Әрине, «Поэтикада» сөз болатын көне грек әдебиетінің жанрларымен, терминдерімен, өлең өлшемдерімен т. б. жақсы таныс болмаған адамға Фараби трактатын бірден түсініп оқу қиын. Сол үшін біз өлең өнерінің қағидаларына арналған зерттеудің кейбір тұстарына өзімізше түсінік бере кетуді жөн көрдік.

Әл-Фараби өзінің «Өлең өнерінің қағидалары туралы трактат» деген еңбегінде ұстазы Аристотельдің «Поэтика» атты зерттеуіне сілтеме жасай отырып, өлең жазудағы ақындық шеберлік пен өнер жайында ғылыми ой-пікірлер айтады.

Фараби поэтикада екі түрлі құбылыс бар деп біледі. Олардың бірі — софистика, ал екіншісі — еліктеу. Ғалым бұл екеуі төркіндес емес, қайта олар бір-біріне

¹ Сөзстан (Екінші кітап). Алматы, 1980, 8—14-беттер.

қайшы келетін ұғымдар, екеуінің мүддесі де екі түрлі екенін ерекше атап көрсетеді: «Софист тыңдаушы сана-сында болмыстан тыс, оған қайшы қайдағы бір елес туғызады, сондықтан ол бар нәрсе жоқ, жоқ нәрсе бар деп ойлайды, ал оған қарама-қарсы еліктеуші тыңдаушысына үйлесімге орай ой түйге жетелейді. Оған сезім шарапатын тигізеді».

Фарабидің ақындық ой қорыту, өлең өлшемі мен мазмұны жайындағы пікірлерін айқынырақ аңғару үшін трактатты одан әрі оқи түсейік: «Ақындық түйіндеуді өлшеміне, яки мазмұнына қарай топтау мүмкін. Өлшеміне қарай топтау әуенділікке немесе екпінге, тұжырымдау қай тілде екеніне байланысты, сонымен қатар музыканың деңгейіне де қатысты. Мазмұнына қарай ғылыми тұжырымдау, тап басып болжау, поэзияны талдаушының, поэтикалық мәнді зерттеушінің, әр түрлі халық поэзиясы мен оның әрбір мектебін білетіндердің харекетіне кіреді»¹.

Міне, Фараби осы жәйіттерді айта келіп, ежелгі араб және парсы өлең-жырларын зерттеушілер бұл халықтардың поэзиясын сатира, поэтика, айтыс, комедия, газель, жұмбақ, тағы басқаларға бөлетінін ескертеді. Сонымен бірге, Фараби өзі өмір сүріп отырған дәуірде және көне заманда көптеген халықтардың шайырлары фабула мен өлшем арасына шек қоймағанына оқырман назарын аударады. Поэзиядағы мұндай жағдайдан тек ежелгі гректер ғана тыс тұр деп көрсетеді. Өйткені гректер әрбір ақындық тақырыпқа ерекше өлшем қолданған.

Сөйтіп, әл-Фараби грек поэзиясын төмендегідей топқа бөліп сипаттайды, олар: трагедия, дифирамбы, комедия, ямб, драма, эпос, диаграмма, сатира, поэма, риторика, амфигеноссоэ (космогония), акустика.

Әрине, бұл айтылған өлең формалары бүгінгі әдебиетке әбден орныққан әдеби жанрларға айналғаны мәлім. Алайда Фарабидің айтуы бойынша, кезінде мұның бәрі өлеңнің түр-тұлғасы қызметін атқарған.

Фараби грек поэзиясына тән осы өлең түрлерінің әрқайсына өзінше анықтама береді. «Трагедия дегеніміз — арнайы өлшемі бар, бәріне тыңдаушыға һәм айтушыға да ләззат беретін поэзия түрі. Онда еліктеуге тұрарлық, үлгі алар орайлы оқиға бар: онда билеушілер мен шаһар манаптары марапатталады. Орындаушылар

¹ Сөзстан (Екінші кітап). Алматы, 1980, 11—14-беттер.

әдетте оны патшазадалар алдында келістіріп айтып береді. Егер патша өлсе, олар трагедияның орнына кейбір әуен қосып, марқұмды жоқтайды.

Дифирамбы — трагедиядан екі есе артық өлшемі бар поэзия түрі. Онда да жалпы бекзаттар жайлы, марапаттарлық мінез, адамзатқа тән ізгі жайлар айтылады. Дифирамбыда да көбінесе қайсыбір патшаларды мақтауға талпынады, бірақ негізінен жалпы ізгі істер тілге тиек етіледі.

Комедия болса ерекше өзіндік өлшемі бар поэзия түрі. Оған кейіпсіз, келенсіз жайлар арқау болып, жеке адам мінез-құлқының көлеңкелі көріністері шенеледі. Кейде адам мен хайуанға тән құлықтың, сонымен қатар сыртқы ұсқынсыз тұрпаттың нышандары келемежделеді.

Ямб — ерекше өлшемі бар жыр түрі. Онда жалпыға мәлім жағымды, жағымсыз жайлар айтылады, ең бастысы, ол көпшілікке кеңінен аян болуы тиіс: мәселен, мақалдар. Жырдың бұл түрі тайталас бәсеке мен соғыста, ашу мен беймазалық үстінде қолданылады.

Драма — алдыңғы түр сияқты, оған жеке есімдерге қатысты мақалдар мен қанатты сөздер кіреді.

Эпос — мейлінше көркем немесе әдеттен тыс эмоциялық күшімен ләззат беретін поэзия түрі.

Диалог — заң шығарушылар қолданатын поэзия түрі. Онда адамдар жанын күтіп тұрған бақи бақытсыздық бейнеленеді (егер олар бейәдеп хәм шектен шыққан болса).

Эпика мен риторика — ежелгі басқару мен заң формаларын жырлайтын поэзия түрі. Бұнда патшалардың парасаты мен ерлігі, жорықтар мен бастан кешкен қызықты жайттары айтылады.

Сатира дегеніміз — музыканттар ойлап тапқан поэзия түрі. Осы өлшемді олар әндеріне пайдаланып, сол арқылы жабайы хайуандарға әдеттегісіне ұқсамайтын сан алуан қимыл жасатады.

Поэма да — сұлулық пен тұрпайылықты, жүйелік пен бей-берекеттікті жырлайтын поэзия түрі. Осы орайда, әр поэзияның түрі өзі жырлайтын затқа — сұлулық пен әдемілікке, келістілік пен ұсқынсыздыққа сәйкес келеді.

Амфигеноссос — жаратылыс ғылымдарын баяндайтын оқымыстылар ойлап тапқан поэзия түрі. Поэзияның барлық түрінен өлең өнеріне дәл келетін, ең сәттісі осы.

Акустика — шәкіртті музыка өнеріне үйрететін поэ-

зия түрі: оның пайдалылығы осымен шектеледі, өзгеге онша қажеті жоқ¹.

«Өлең өнерінің қағидалары туралы трактат» атты осы шығармасында Фараби ақындарды үш топқа бөліп қарастырады, әрі әрбір топқа өзінше сипаттама береді. Бірінші топқа Фараби табиғи дарыны мол, тамаша теңеулер табуға мейлінше бейім, бірақ өлең өнерінің сын-сипатымен, яғни теориясымен онша таныс емес ақындарды жатқызады. Ал, енді екінші топтағылары — өлең өнерімен толық таныс ақындар, олар өлең жазу қағидасына да, бейнелеу құралдарын қолдануға да шебер болып келеді. Үшінші топтағылар — жоғарыда аталған екі ақындық топқа еліктеушілер деуге болады. Бұлардың әлі өзіндік жазу мәнері толық қалыптасқан емес.

Сонымен Фараби біз әңгіме етіп отырған шығармасында ежелгі дәуірдегі араб, парсы және грек поэзиясының тарихы, тақырыбы, композициялық құрылысы, өлшемі, шумағы, ырғағы, тармағы, буыны, бунағы, ұйқасы, түр-тұлғасы, т. б. мәселелерін әдебиетші-ғалым ретінде жан-жақты зерттейді.

* * *

Әбу Насыр әл-Фараби — өз дәуірінің көрнекті ақындарының бірі. Бұл жөнінде әл-Фараби замандастары және одан кейінірек өмір сүрген Шығыстың көрнекті ақындары, әдебиетшілері және тарихшылары көптеген мәліметтер жазып қалдырған. Мәселен, белгілі араб тарихшылары Ибн Абн Усайба (1203—1270) және Ибн Халликон (1211—1282) өздерінің еңбектерінде әл-Фарабидің араб, парсы тіліндегі жазылған жырларынан үзінділер келтірген.

Мұндай өлеңдерінің бірқатары бертінде жарық көрген әдеби жинақтарға енгізілген. Сол жырлардың бірінде мынадай жыр жолдары бар (Біз баспахана мүмкіндігін ескеріп, парсы сөздерін қазіргі қазақ тілінде қолданылып жүрген әріптермен транскрипция жасадық):

Әсрари уәжуд хам уә напұхтә биманд,
Уан гауһари бәс шәрифә насұфтә биманд.
Хәр кәс бәдәлиһи ақил чизий гүфтәд
Ан нұктәки әсіл бұд нағұфтә биманд.

Мазмұны: «Барлық ой-сырларым шикі күйінде, түйінделмей, пісіп-жетілмей қалып барады. Бұл қымбат гау-

¹ Сөзстан (Екінші кітап). Алматы, 1980, 11—12-беттер.

һар өнделмеген (тесілмеген) күйінде, кәдемізге жаратылмай қала берді. Жүрек сыры жайында әркім өз ақыл-парасаты жеткенше бірдеме айтқан болды. Әйтсе де айтылуға тиіс ең басты пікір — айтылмай, нүкте қойылмай қалып барады».

Тағы бір өлең жолын мысалға келтірейік:

Ей, ан ки шума пийру жөван дийдарид,
Әзрәк пушони ин кухән деварид.
Тифли зи шумо дар бори ма махбустаст
Ура бәхалис химмати бигумарид.¹

Мазмұны: «Ей, көзге көрінген қарттар мен жастар! Мына өмір қорғанының көк киімділері! Сіздердің бір балаңыз бізде сырқат болып жатыр. Сіздер оның науқасынан сауығып кетуіне жәрдем беріңіздер, демеу болыңыздар».

Кезінде араб тарихшылары Ибн Халликон жазып қалдырған Фараби бәйіттерінің бірнеше шумағын жол-ма-жол аударып беруді жөн көрдік:

Бауырым, сен теріс жолға түскен жандарға ерме,
Олардан аулақ жүр, қашанда әділдік жағында бол.
Бұл дүние — біз мәңгі тұратын мекен-жай емес,
Әлемде ешкім өлімді жеңе алмады.

Адамдар әлде құмға түскен із бе екен?
Біз соншалықты дәрменсіз болғанымыз ба?
Бір рет самал соқса-ақ бәріміз,
Мына өмірден ұшты-күйді жоғалып кетеміз бе?

Адамға бір сәттік қысқа ғұмыр берілген,
Сол қас қағымдай сәттің өзін көп көріп,
Адамдар бірін-бірі жегідей жейді,
Бірін-бірі азапқа салып қинайды.

Түкке тұрғысыз атак-даңққа таласып,
Қашанға дейін бір-бірімізді азаптай береміз?
Одан гөрі көк-тәңірісіне жалбарынып,
Өліп кеткеніміз жақсы емес пе?

Сөйтіп, ақыл-парасат пен оқу-ағарту ісінің жалынды күрескері болған Фараби зорлық-зомбылық атаулыға барынша қарсы шықты. Осы идеяны өз жырларына арқау етті. Ақынның гуманистік тұрғыдан айтылған ой-пікірлері бүгінгі оқырманды да таңдандырып, сүйсіндіреді.

Фараби табиғатты танып білу мәселесіне материалистік тұрғыдан қарады. Ғұлама-ғалым, өнер мен білім қамқоршысы, озат ойлы азамат десек те Фараби өз за-

манының перзенті еді. Ол діннің қара түнегі қаптап тұрған орта ғасырлық Шығыста өмір сүріп, еңбек етті. Діни идеология үстемдік еткен дәуірде жазылған Фарабидің өлең-жырларына мұның бәрі әсер етпеуі мүмкін емес еді. Мәселен, Фарабидің араб тілінде жазылған бір өлеңінің мазмұны мынадай болып келеді: «Ей, барлық нәрселердің себепшісі! Мына әлемдегінің бәрі сенің нұрыңнан жаралған. Сен өз құдіретіңнен қабат-қабат аспанды жараттың, сол аспандар ортасында Жер мен теңіздерді жараттың. Міне, осы Жер мен теңіздер күллі әлемнің кіндігі, орталығы. Тәңірім, сен осылардың бәрінің иесісің. Ал, мен сенен пана іздеп келген бір күнәкәр пендемін. Мендей күнәкәріңнен кемшілік кеткен болса, ғафу ет, кешір! Сен өз құдіретіңмен табиғат пен элементтердің (унсур) былғанышты кір-қоқыстарынан менің жан-тәнімді тазала».

Фарабидің пайымдауы бойынша, ондай кезде адамдардың табиғатын жамандық элементтері билеп алады. Мұндайда адамдар бұзылып, адамгершілікке мүлдем жат, жиіркенішті мінез-құлық көрсетеді. Бұл өлеңінде ақын «мені сондай кір-қоқыс элементтерден тазарта гөр» деп құдайға жалбарынып отыр.

Орта ғасырда өмір сүрген арабтың мәшһүр шайырлары мен тарихшыларының еңбектерінде әл-Фараби көп өлең жазған деген пікір айтылады. Белгілі шығыстанушы Е. Э. Бертельс те осындай қорытынды жасайды¹. Бірақ оның жырлары сақталмаған. Бізге Фарабидің бірнеше өлеңі ғана мәлім.

Әл-Фараби өлеңдерінің негізгі тақырыбы — өмірдің мән-мағынасы жайлы толғау, оқу мен білімді мадақтау, адамгершілікке шақыру.

Ақынның мына бір жырынан Фараби поэзиясының бағыт-бағдарын, тынысын айқын сезінуге болады.

Қашықтасың туган жер — қалың елім,
Не бір жүйрік болдырып жарау деген.
Шаршадым мен
Қанатым талды менің
Шаңыт жолға сарылып қарауменнен.

Кері оралмай жылдарым жатыр ағып,
Қасіреттің жасына көз жуынар.
О, жаратқан, көп неткен ақымағың,
Құм сықалды тез ысып, тез суынар.

¹ М. Иброхимий адабиёти Эрон, Боку, 1922, 9-бет.

¹ Е. Э. Бертельс. Избранные труды. М., 1960, с. 113.

Зиялы аз бір тутам тіршілікте,
Әкімдікке күллісі жүгіреді.
Көкірекпен сезініп, күрсініп көп,
Жаным менің түршігіп, түңіледі.

Қайтейін мен көкжиек көңілімді.
Келер күнге үмітпен жол ашамын.
Қос шөлмекпен өткіздім өмірімді,
Соны медет етеді болашағым.

Бір шөлмекте көк сия толып тұрса,
Екіншіде — шарап бар жайы мәлім.
Даналықты сиямен толықтырсам,
Шарабымен шерімнен айығамын¹.

Әл-Фараби тағы бір өлеңінде бұл ғұмырдың мәңгі еместігін айта келіп, жастық жүректің жалынын осы өмірдің игілікті істерін атқаруға жұмсау керектігін аңғартады:

Бауырым, қанша сүйгенмен,
Өтеді өмір күйбеңмен.
Шындыққа бас тік алаулап,
Пенделіктен бол аулақ.

Жататын дәйім жаңғырып,
Бұл ғұмыр емес мәңгілік.
Бейопа мына заманда,
Бақұл боп кетер адам да.
Жұрт кілең күнін көп қызық,
Жібепер зая өткізіп.

Қағаздың түсіп бетіне,
Сызықтай бейне тартылған
Тап болып, жігер сарқылған,
Кездейсоқ өмір өтіне.
Қайыспай тұрса нар тұлға

Сонда да беріп кетеміз,
Жүректің отын молында
Арманды аңсап өтеміз
Біз ұлы мұрат жолында.

Төмендегі өлең жолдары әл-Фарабидің ақындық тұғырының да биік болғандығын толық дәлелдейді:

Тамылжып бал тыныштық айналамнан,
Тылсым түнге құшағын жайған далам.
Мен жатырмын ұйқысыз жапа-жалғыз,
Жанымды ой жарығы аймалаған.

Аққан жұлдыз құласа кейде егер,
Сенің нұрлы бейнең боп кеудеме енер.
Әлдеқайда ғайыптан ынтызар ғып,
Өміріме бір ғажап сәуле берер.

¹ Аударған А. Нысаналин.

Үнің жетер жаңғырып жырақтан ең,
Сезініп мен демінді гүл атқанмен,
Оның өзі бір-ақ сәт... содан кейін,
Мұңды әуенді жалғаймын бірақ та мен...

* * *

Тіршілікте құрыштай бол төзімді,
Сан мәртебе алдаса да өзіңді.
Тағдырыңды еш уақытта жазғырма,
Тіпті кейде болса әзәзіл азғырған.

Өрге жүзген өнегелі ісімен,
Таңда адал дос өз теңіңнің ішінен.
Жүргендер көп достық атын малданып,
Алайда тек қалма оған алданып.

Әрине, әл-Фараби өмір сүрген дәуірде үлкен ғалымдардың өлең де жазуы өзінше бір әдетке айналып кеткен салт, дәстүр болған. Мәселен, Фарабидің замандасы, ұлы ғалым, медицина ғылымының негізін қалаушылардың бірі Әбу Әли ибн Сина, энциклопедист-ғалым Бируни, ұлы математик әл-Хорезми т. б. кезінде азды-көпті өлең-жыр жазумен де айналысқан. Бірақ орта ғасырдың әдебиет зерттеушілері мен тарихшылары поэзия мәселесін сөз еткенде көбінесе дерлік әл-Фарабидің есімін қайталап отырады. Өкінішке орай, Фарабидің поэзиялық мұрасы біздің дәуірімізге дейін толық сақталмады. Әйтсе де саусақпен санарлықтай азғана жыр жолдарының өзінен оның зор шабытты, кең тынысты, терең ойлы, нәзік сезімді, дарынды ақын болғанын аңғару қиын емес.

ОРТА ҒАСЫР ҒАЛЫМДАРЫНЫҢ ӘЛ-ФАРАБИ ТУРАЛЫ ОЙ-ПІКІРЛЕРІ

Әбу Насыр әл-Фараби туралы сол кездегі көптеген авторлар өздерінің ой-пікірлерін жазып қалдырған. Ұлы ойшыл Әбу Әли ибн Сина (980—1037), тарихшы-ғалымдардан Захируддин әл-Байхакий (1169 жылы қайтыс болған), Жамолуддин ибн әл-Кифтий (1172—1248), Ибн Әби Усайба (1203—1270), Ибн Халликон (1211—1282) сияқты атақты ғалымдар өз шығармаларында ұлы философ Әбу Насыр әл-Фараби жөнінде кейбір мәліметтер беріп кеткен. Белгілі шығыстанушы-ғалым А. Ирисов солардың бірқатарын араб тілінен өзбекшеге аударып жариялаған екен¹. Біз соны өзбек тілінен қа-

¹ А. Ирисов. Форобий адіб. Тошкент, 1975, 35—45-беттер.

зақшаға тәржіма жасап, оқушыларға ұсынуды жөн көріп отырмыз.

Әбу Әли
ибн Сина:

Мен мантик (логика), жаратылыстану және ризият (математика, геометрия) ғылымдарын жақсылап меңгердім.

Сосын теологияны оқып үйренуге кіріскенімде Аристотельдің «Метафизика» кітабын оқыдым. Бірақ онда не жазылғанын оқып түсіне алмадым. Бұл кітапты жазған кісінің мақсаты маған құпия болып қала берді. Тіпті оны қырық рет қайталап оқып шықтым. Бұл кітапты тіпті жаттап та алдым. Бірақ соның өзінде, мен оны түсіне алмадым. Ақыры одан үмітімді үзіп, бұл түсінуге болмайтын кітап екен деген қорытындыға келген едім.

Бір күні бесін намазы кезінде кітап сатушыларға бардым. Онда бір делдал мұқабалы бір кітапты қолына ұстап алып, мақтап тұр екен. Ол мені қасына шақырып, маған кітапты көрсетті. Сонда мен бұл ғылымды білудің пайдасы жоқ деген оймен әлгіні жақтырмай, алмайтынымды айттым. Делдал маған: «бұл кітапты ал, бағасы арзан — үш дирхам, кітаптың иесі ақшаға мұқтаж» — деді. Осылайша кітапты мен сатып алдым. Қарасам, ол Әбу Насыр әл-Фарабидің «Метафизика» кітабының мақсаты жайында жазылған шығармасы екен. Үйге келген бойда оны оқуға кірістім. «Метафизика» ойымда жатталып қалғаны себепті сол сәтте-ақ кітаптың мазмұнын түсініп алдым. Бұған қатты қуанып кеттім. Мұндай кітаптың табылғанына шүкіршілік жасап, ертеңіне-ақ кедейлерге біраз нәрсе садақа бердім.

Захируддин
әл-Байхакӣ:

Шейх Әбу Насыр әл-Фарабидің аты Мұхаммед ибн Тархан болып, шыққан тегі Түркістанның Фараб деген жерінен екен. Бұл кісі «Муаллим ас-Санӣ» — «Екінші ұстаз» деген лақап есім алған. Ислам ғалымдары арасында одан бұрын мұншалықты ақылы алғыр адам болмаған еді.

Әбу Насырдың көп трактаттары болған. Мен Рай шаһары бастығының кітапханасынан бұл кісінің шығармаларын көрдім. Сол жерде мен Әбу Насырдың небір шығармаларын көрдім, тіпті ондай кітаптар жайында ешқашан естімеген де екенмін. Тағы бір айта кететін жәйт, көрген кітаптарымның көпшілігі Әбу Насырдың өз қолымен жазылған яки оның шәкірті Әбу Закария Яхия ибн Адидің қолымен көшірілген еді.

...Ғұлама Әбу Насыр әл-Фараби айтқан екен:

Кімде-кім хикмат (философия, даналық) білімін оқып үйренуге кіріспек болса, ол ең алдымен жас болуы, ниеті дұрыс, әдепті, қайырымды адам болуы керек. Ондай кісі адамдарға мейірімді, таза, адал болуы, азғын қылықтардан: күнә, қиянат, зұлымдық пен аярылықтан таза болуы тиіс. Білім жолына түскен жан күнделікті күйбең тіршілікті ойламауы қажет. Хикмат білімін оқып үйренуге кіріспек болған адам білімді де, ғалымдарды да құрмет тұтатын кісі болуы шарт. Ондай кісі ғылым адамдарынан басқа ешбір нәрсені қадірлейтін болмауы керек.

Білімді кәсіп, өнер етіп алмауы керек, әрі оны малдүние табу құралы етіп жібермеуі қажет.

Кімде-кім мұны керісінше істейтін болса, онда ол көзбояушы саналады.

Жалған ақша таза ақша есептелмейтіні сияқты, жалған сөз ешқашан мәнді сөз болмайды.

Егер мінез-кұлқы біз айтқандай емес, теріс мінезді кісі болса, ол ешқашанда ғалымдар қатарына қосылмайды.

Ағаштың өсіп-жетілгенін бұтақтағы жемісіне қарай бағалайды ғой. Сондай-ақ адамның басына қонған бақыттың тұрақты болуы жақсы мінез-кұлыққа байланысты.

Кімде-кім өзін өз дәрежесінен жоғары көтермек болса, ондай адамның өсу жолына тосқауыл қойылады.

Жамолуддин
ибн әл-Кифтий:

Әбу Насыр әл-Фараби Мауараннахрдағы түрік шаһарларының бірі болған Фарабан шыққан философ. Бұл кісі мұсылмандардан шығып, әлемге танылған данышпан саналады. Ол Иракқа барып, Бағдад шаһарында тұрып қалады. Әбу Насыр бұл қалада хикмат білімін үйренеді. Осы жерде Әбу Насыр сол дәуірде теңдесі жоқ адам болып шығады. Логикаға қатысты кітаптарды зерттеу және оларға түсініктеме жазуда көп іс тындырды. Логиканың қиын тұстарын айқындай түсті, көпшілікке түсініксіз болған жасырын сырларын ашты әрі бұл ғылымнан пайдалану әдістерін жеңілдетті. Ол өз шығармаларында логикадан пайдалану үшін түсінікті сөз тіркестерін, астарлы меңзеу сөздер қолданып отырды. Тіпті ол логиканы түсіндіру, үйрету және талдау жасаудағы әл-Қиндий, тағы басқалар жіберген олқылықтарды да атап көрсетті.

...Әбу Насырдың бұдан басқа «Ихсо ал-улум ва ат-

таариф» — «Ғылымды меңгеру және оның мақсатын түсіндіру» туралы жазылған құнды кітабы бар. Мұндай шығарма жазуда осы кезге дейін Әбу Насырдан ешкім озып кеткен емес. Тіпті бұл секілді ой-пікірлерді оған дейін әлі ешкім айта алмаған, ол кісі шыққан биікке ешкім көтеріле алмаған еді. Дамып келе жатқан ғылымдардың барлық салалары да оның салған дұрыс жолынан пайдаланды деуге болады.

Әбу Насырдың Афлотун (Платон) және Аристотель философиясындағы идеяларға арналған кітабы оның философия саласындағы аса көрнекті ғалым екенін әрі философия пәнін терең меңгергенін дәлелдеді. ...Мен философияны үйренушілер үшін одан («Фараби кітабынан» — Н. К.) пайдалырақ бірер кітап бар деп ойлаймын. Бұл шығарма барлық ғылым салаларына ортақ әрі осы еңбек арқылы басқа ғылым салаларының өзіне тән мағыналарын түсінуге болады. Бұрын логикадағы категориялардың мағыналарын, олардың неден құрылғанын түсіну мүмкін емес еді, қалайша сол мән-мағына барша ғылымға ең алғашқы негіз, іргетас болып қалануы мүмкін екендігі дәл осы Фараби шығармасында ғана түсіндірілген болатын...

Ибн Әби Усайбиа: Фараби шынайы философ, терең білімді данышпан еді, философияға қатысты пәндерді толық игерген болатын. Ол ризият (математика, геометрия) ғылымдарына жетік, білгір, ірі ғұлама, мал-дүниемен ісі жоқ, қарапайым адам еді. Ол тағамға шыдамды, қанағаты мол жан болатын. Ол өзінің мінез-құлқы жағынан ежелгі дәуір философтарына ұқсайтын.

Әбу Насыр тәуіпшіліктен де едәуір хабардар еді. Тәуіпшіліктің теориялық жағын жақсы білетін. Бірақ тәуіптік тәжірибені іс жүзінде қолдану және оның ұсақ-түйек емін жасау ісін айтарлықтай терең меңгермеген болатын.

...Әл-Фараби Дамаскіге алғаш барған кезінде бір бауға қарауыл еді, сол бау ішінде отырып ұдайы хикмат — философия ғылымымен айналысатын. Әбу Насыр бұл жерде ежелгі дәуір ғалымдарының көзқарастары — шығармалары мен оларға жазылған түсініктерді бас алмай оқып отыратын. Ол өзі жарлы кісі еді, тіпті түні бойы ұйықтамай, шығарма жазумен айналысатын, кедейлігі сондай, қарауылдығы үшін беретін шамның нұрынан пайдаланатын еді.

Біраз уақыт Әбу Насыр осылай өмір сүрді. Кейін оның есімі төңірекке мәлім болып, беделі артады, жазған шығармалары да мәшһүр болып кетеді. Сөйтіп, оның шәкірттері де көбейеді. Соның нәтижесінде ол өз заманының бірден-бір, аса ірі ғалымы дәрежесіне ие болды.

Ел билеуші әмір Сайф ад-Даула (Абул Хасан ибн Абдуллох ибн Хамдан ат-Тағлабий) Фарабимен әңгімелесуді ұнататын болған, әмір оның біліміне таңданып, оған көп ізет-құрмет көрсетеді. Сол арқылы әмірдің Әбу Насыр қатысатын жиындарының да даңқ-дәрежесі артады, бұған әміршінің өзі де рақаттанады.

...Кейбір шейхтардың айтуына қарағанда, Әбу Насыр әл-Фараби «338 (949) жыл Мысырға (Египетке) сапарлап барған, кейін Дамаскіге қайтып келіп, осы жерде 339 (950) жылы ражаб (сентябрь) айында, Сайф ад-Даула Али ибн Хамдан әмірлігінде, осы елде ар-Розий халиф болып тұрған кезде қайтыс болды.

Әйтсе де Сайф ад-Даула өзінің жоғары мәртебелі он бес әкім кісілерімен бірге Әбу Насырдың жаназасында болды. Елдің айтуынша, Әбу Насыр өте қанағатшыл адам болғаны үшін әмірші Сайф ад-Дауланың ерекше құрметіне бөленген екен. Алайда соған қарамастан Фараби күніне төрт дирхам күміс ақшадан басқа ешқандай сый-сияпаттан пайдаланбайды екен. Сол төрт дирхамды тіршілікке зәрлі болған нәрселерге ғана жұмсайтын болған. Ол «тұрмыс-тіршілігім не болады» деп қайғырмайды екен. Тіпті баспана етерлік үй-жайды да, өзіне келетін бірен-саран пайданы да ойламай өтіпті.

...Елдің айтуына қарағанда, Әбу Насыр қозы жүрегі мен райхан шәрбатын өзіне тамақ еткен екен. Әбу Насыр алғашқы кезде қазы болып істеген дейді. Ғылым дүниесіне тереңірек бойлаған соң бұл жұмысты тастап, бар жан-тәнімен білімін асыра түсуге кірісіп кетіпті, мал-дүниеге ешқашан қызықпаған екен.

Ол қарауылдау үшін кешкісін бауға барады екен де, шырақты жағып, кітап оқуға кіріседі екен.

Музыка саласында да ол білімді болыпты. Бұл салада да оның зерттеулері шарықтау шегіне жетіп, бәрінен кемелденіпті, музыка өнерінде одан озып кету мүмкін емес екен.

Жұрттың айтуына қарағанда, ол ғажайып бір музыка аспабын жасапты, міне, сол аспаптан адамның жан жү-

регін елжіретіп жіберетін сиқырлы бір ғажап әуен естіледі дейді.

Ибн Халликон: Әбу Насыр Фараби логика, музыка және бұл екі пәннен басқа да бірнеше ғылым салаларына қатысты шығармалардың авторы болған. Сондай-ақ ол мұсылмандардың ең ірі философы саналады, ешкім ғылымда бұл кісінің дәрежесіне дейін көтерілген емес. Әбу Әли ибн Сина да оның кітаптарынан көп нәрсе үйренген. Әбу Әли ибн Синаның сөзіне қарағанда, ол Фараби шығармаларын оқып ләззат алған екен. Бұл кісінің шыққан тегі түрік болған, ол сол өз елінде туылып, сонда өскен. Кейін өз елінен шығып, басқа өлкелерге саяхат жасайды, ақыры Бағдад шаһарына барады. Сол кезде ол түрік тілімен қатар араб тілін, тағы басқа бірнеше тілді білген. Әбу Насыр Бағдадта араб тілін үйренуге кірісіп, бұл тілді жан-жақты, әрі терең біліп шығады. Соңынан осы тіл арқылы ол хикмат — философия ғылымын меңгеру жолына түседі.

...Адамдардың айтуынша, Аристотельдің «Жан туралы» кітабының Әбу Насыр оқып шыққан нұсқасы табылған. Міне, сол кітапқа Фараби өз қолымен, «мен осы кітапты жүз рет оқыдым» деп жазып қойыпты. Бұл ғалым жайында пікір айтқандардың сөзіне қарағанда, Әбу Насыр, сол философ Аристотельдің «Физика» деген шығармасын қырық рет оқыдым, бірақ оны тағы қайталап оқуым керек деген екен.

...Бір жолы Әбу Насыр әл-Фарабиден:

— Философия саласында кім мықты, Сіз бе, әлде Аристотель ме?— деп сұрапты:

Сонда әл-Фараби:

— Егер мен сол кісінің өзінен білім алу бақытына ие болғанымда, онда мен оның ең мықты шәкірттерінің бірі болар едім,— деп жауап беріпті.

...Білімге құштар жандар Әбу Насырға тыным бермей, бірі келіп, бірі кетіп жатады. Ол жазған шығармалар бөлек-салақ күйінде шашылып жатады екен. Еңбектерін ол үлкен дәптерге емес, жеке парақ қағаздарға жазып тастай берген. Сол үшін көпшілік шығармаларының жеке тараулары мен бөлімдері ғана сақталып қалған.

* * *

Совет және шетел ғалымдары әл-Фараби творчествосын көптен бері зерттеп келеді. Ғұлама мұрасын зерт-

теуді алғаш қолға алған совет ғалымдарының бірі академик В. В. Бартольд болды.

Қазақстанда әл-Фарабидің еңбектерін зерттеу ісі негізінен 1960 жылдардан кең өріс алды деуге болады. Бүгінгі таңда Қазақ ССР Ғылым академиясы Фарабитанудың еліміздегі ғылыми орталығына айналып отыр.

Соңғы жылдары ұлы ғалымның философия, тарих, әдебиет, тіл білімі, жаратылыстану ғылымдары саласындағы еңбектері орыс, қазақ, өзбек, т. б. тілдерге көптеп аударыла бастады. Әл-Фарабидің сан салалы творчествосын жан-жақты зерттеп, оны ғылыми баспалар арқылы жариялау ісіне А. Машанов, А. Қасымжанов, А. Көбесов сияқты қазақ ғалымдары да көп үлес қосты.

Қазақ ССР Ғылым академиясы 1975 жылы «әл-Фараби және шығыс елдерінің мәдениеті мен ғылымының дамуы» атты халықаралық ғылыми конференция өткізді. Бұл мәжілісте шығып сөйлеген аса көрнекті совет ғалымдары, сондай-ақ Орта Азия мен Таяу Шығыс елдерінен келген есімі мәшһүр ғылым қайраткерлері әл-Фараби еңбектерін мейлінше жоғары бағалай келіп, ұлы ойшылдың ғылыми идеялары бүгінгі таңдағы прогрестік көзқарастармен барынша ұштасып жатқандығын ерекше атап көрсетті.

Қазақстанда әл-Фараби туралы сан алуан ғылыми мақалалар, көлемді зерттеулер, көркем шығармалар басылып шықты. Айталық, Қазақстанда соңғы сексен жыл ішінде орыс, қазақ және ССРО халықтары тілдерінде әл-Фараби туралы 700-дей, ал соның ішінде тек қазақ тілінде 300-ден астам әл-Фараби туралы ғылыми еңбектер жарияланды¹.

¹ К. Жарықбаев. Әл-Фараби (Библиографиялық көрсеткіш). Алматы, 1977, 7-бет.

X-XII **ҒАСЫРЛАРДАҒЫ** **ӘДЕБИЕТ**

Орта ғасыр, дәлірек айтсақ, X—XII ғасырлар — Орта Азия мен Қазақстан халықтарының ана тілі мен әдебиетінің өркендеп-өсуіндегі жаңа басқыш болды. Өйткені бұл кезде араб халифатының билігі жойылып, ел басқару ісін жергілікті жерлердегі феодалдар мен ақсүйектер өз қолдарына алған еді. Енді араб тілі бұрынғыдай міндетті мемлекеттік тіл болудан қалды.

Сонымен, X—XII ғасырларда түркі әдеби тілі жан-жақты дамып, жетіле түсті. Мұның өзі түркі халықтарының, соның ішінде, қазақ, өзбек, ұйғыр, қырғыз т. б. халықтардың этникалық құрамының қалыптаса бастауы мен олардың әлеуметтік-қоғамдық өмірдегі ролінің біртіндеп арта түсуіне байланысты болды.

Сөйтіп, «қыпшақ, оғыз, қарлұқ және ұйғыр тайпалары мен халықтарының тілдері негізінде X—XII ғасырларда араб графикасындағы түрік жазуы қалыптасты. Әдебиеттің көптеген ескерткіштері аралас қарлұқ-ұйғыр және қыпшақ-оғыз тілдерінде жазылды»¹.

Орта ғасырдағы ең танымал әдеби туындылар — «Құтадғу білігі», «Хиба́т ул-хакайық» және «Диуани лұғат ат-түрік» сөздігі жергілікті Қарахан мемлекетіндегі тайпалар мен халықтардың бәріне түсінікті, ортақ тіл болып табылатын түркі тілінде жазылды.

Ал енді бұл шығармалардың идеялық бағыт-бағдарын, көркемдік қасиеттерін, түркі тілдес халықтардың әдебиеті мен мәдениеті тарихынан алатын орнын дұ-

¹ Қазақ ССР тарихы. Алматы, 1983, 2-том, 113-бет.

рыс түсіну үшін алдымен сол кездегі тарихи-әлеуметтік жағдайды жақсы білу керек.

**Тарихи
әлеуметтік
жағдай.**

Қазақстан территориясын мекен еткен түрлі тайпалар мен тайпалық бірлестіктердің қоғамдық, экономикалық және мәдени өмірінде X—XII ғасырларда елеулі өзгерістер болды. Мұнда өндіргіш күштер мен феодалдық қатынастар өз тарихи дамуының бұрынғыдан биігірек басқышына көтерілді. Негізінен мал шаруашылығымен айналысатын көшпелі және жартылай көшпелі халықтың едәуір бөлігі отырықшы ел болды. Қазақстанның оңтүстік аймақтарында суармалы егіншілік кең өріс ала бастады. Қалалар мен қолөнер өндірісі өркендей түсті.

Ұлан-ғайыр өлкедегі мұндай жанданудың сыр-себептері не деген орынды сұрақ туады. Бұл сауалға жауап беру үшін біз әлгіме етіп отырған дәуірден ертерек кездегі кейбір тарихи оқиғаларға назар аударуымыз керек.

Орта Азия мен Қазақстанның көп жерлерін араб басқыншылары VIII—IX ғасырларда жаулап алғаны мәлім. Арабтар жергілікті халықтардың мал-мүлкін тонады, өздерін құлдыққа салды, қалалары мен елді мекендерін қиратты. Сондай-ақ олар жергілікті халықтың сан ғасырлық тарихы бар рухани қазынасын — тілін, жазуын, мәдениетін, әдебиетін, ежелден қалыптасқан наным-сенімін, әдет-ғұрпын, салт-санасын, т. б. мүлдем жойып жіберуге барынша әрекет жасады. Олар зорлықпен елдің бәрін ислам дініне енгізіп, араб тілін міндетті мемлекеттік тілге айналдырды. Барлық жерде оқу-білім тек араб тілінде ғана жүргізілді. Ежелгі түркі жазуларын қолдануға қатал тыйым салынды.

Бұған наразы болған халық арабтарға қарсы және мұсылмандыққа қарсы жер-жерде көтерілістер жасады. Мұндай көтерілістер мен бүліктер бірте-бірте өрши түсті. Дәл сол кезде жергілікті феодал-ақсүйектер халықтың араб басқыншыларының үстемдігіне қарсы азаттық күресін өз мүдделеріне пайдаланып қалу үшін жан салды. Олар араб халифаларының билігін жойып, әкімшілік правосын түгелдей өз қолдарына алуға ұмтылды. Ақыры солай істеді де. Өкімет билігі жергілікті феодал-шонжарлардың қолына көшті. Соның нәтижесінде Жетісу жері мен шығыс Түркістанда (Қашғарда) X ғасырдың орта шенінде Қарахан мемлекеті пайда болды.

Қарахан әулетінің негізін салушы Сатұқ Боғра-хан (915—955 жылдар) еді. Феодалдық құрылымы біршама

дамыған Қарахан мемлекетінің тарихы да Боғра-ханның таққа отырған кезінен басталады. Кейінірек Қарахан мемлекетінің жері кеңейіп, Жетісу, Шығыс Түркістан, Шу, Талас, Сырдария алқаптарымен қоса Мауараннахрдың едәуір бөлігін де қамтыды.

Қарахан мемлекетіндегі халықтың басым көпшілігі қаңлы, қарлұқ, шігіл және яғма сияқты түркі тайпалары болды. Мемлекет астанасы алғашта Қашқар қаласы, кейінірек Баласағұн шаһары, сосын барып Үзген қаласы болды.

Ал, енді XI ғасырдың бас кезінде қазақ жерінде Қыпшақ мемлекеттік бірлестігі құрылып, ол бірте-бірте нығайып келе жатты. Қыпшақтар аз уақыт ішінде Сырдарияның орта және төменгі бойындағы оғыз тайпалары мекендеген жерлерді жаулап алды. Сосын барып, Арал мен Каспий маңындағы далаларды өзіне қаратты. Сөйтіп, қыпшақтар Хорезм мемлекетімен шекаралас болды. Олармен сауда байланысын жасады.

Қыпшақ мемлекеттік бірлестігі XI ғасырдың соңында шығысында Ертістен бастап, батысында Еділге дейінгі ұланғайыр даласын алып жатты. Қыпшақтар бірте-бірте оңтүстік орыс далаларына барып, сол кезде половецтер деп атанып кетті. «Қыпшақ даласын Шығыс елдерінде «Дешті — Қыпшақ» десе, орыс жылнамаларында «Половецтер даласы» деп атайды.

«Қазақтардың этногенезінде XII ғасырдың аяғында — XIII ғасырдың басында халықтың құралуы жолында көп ілгері басқан шығыс қыпшақ тайпалары елеулі роль атқарды»¹.

Қыпшақтар бұл кезде Орта Азиямен, Русьпен және Қама Бұлғариясымен өзара қарым-қатынас жасап, олармен экономикалық, мәдени байланыста болды².

Ғылым мен
мәдениет.

X—XII ғасырларда Орта Азия мен Қазақстан халықтарының мәдени өмірінде айтарлықтай жаңалықтар болды. Қала тұрмысы өрлей түсті. Қолөнер кәсібі, зергерлік, сәулетшілік өнері т. б. едәуір дамыды. Қарашоқ, Қарнак, Қойлық, Екіөгіз, Ашнас, Баршыныкент сияқты жаңа қалалар пайда болды.

Сол кездегі Қазақстан қалаларының ең ірісі Отырар мейлінше өрлеп тұрды. Отырар — көшпелі және отырық-

¹ Қазақ ССР тарихы. Алматы, 1983, 2-том, 59-бет.

² Л. Н. Гумилев, Древняя Русь и Великая степь. М., Изд. «Мысль», 1989.

шы түркі тайпаларын өзара байланыстырып тұрған экономикалық орталық қана емес, сонымен қатар, ол аса ірі сауда, қолөнер әрі ғылым мен мәдениет ошағы да болды. Мұнда көптеген білім ордалары, медреселер, аса бай кітапхана, т. б. болды.

Жетісу өңірінің мәдени өмірінде кезінде ерекше роль атқарған қала Тараз еді. Бұл қалада және оның маңындағы ондаған қоныстарда ғажайып архитектуралық ансамбльдер мен монументті ғимараттар салынды.

Кезінде транзитті сауда орталығы ретінде машһур болған Испиджаб (Сайрам), Шығыс пен Батысты байланыстыратын керуен жолдарының қиылысқан жеріне орналасқан Сығанақ қалалары халықтың мәдени тұрғыдан дамуында ерекше маңызды роль атқарды.

Бұлардан басқа да Құлан, Мерке, Аспара, Баласағұн сияқты көптеген ірі-ірі ғылым мен мәдениет ошақтары болды.

Сәулетшілік (архитектура) өнері де едәуір дамыды. Архитектуралық құрылыстарда күйдірілген қыш, ақбалшық, мәрмәр тас, т. б. кенінен қолданылып, ғимарат қабырғалары мен күмбездеріне түрлі ою-өрнектер, нақыштар, кілем өрнегі салынатын болды. Қарахан мемлекеті дәуірінде салынған сәулетшілік өнерінің озық үлгілері — Айша бибі күмбезі, Бабаша Хатун мавзолейі, Аяққамыр және Алаша хан күмбездері, т. б. бұл сөзімізге толық дәлел.

Сондай-ақ X—XII ғасырларда Қазақстанда қышқұмыра жасау кәсіпшілігі, мөлдір шыны және түрлі түсті шынылардан, сүйек пен мүйізден сан түрлі тұрмыстық бұйымдар жасап шығару ісі өркен жайды. Әсіресе, бұл кезде зергерлік өнері жақсы дамыған еді. Дешті қыпшақтың он саусағынан өнері тамған зергерлеріне бедерлеу, нақыштау, мәнерлі күйма, оюлау және алтын жалату сияқты зергерлік өнердің сан алуан тәсілдері мәлім болады.

Бұл кезде Орта Азия мен Қазақстанда Әбу Насыр әл-Фараби, Әбу Әли ибн Сина, Әбу Райхан Бируни сияқты есімдері әлемге машһур энциклопедист ғалымдар болды. Бұлар философия, логика, медицина, астрономия, математика, тарих, тіл білімі, әдебиеттану, т. б. ғылым салаларының дамуына қыруар мол үлес қосты. Солардың ішінде, әсіресе, әл-Фараби тұлғасы оқшауланып тұрды.

Махмұд Қашғари, Жүсіп Баласағұн, Ахмед Йүгіне-

ки, Ахмет Яссауи сияқты көркем сөз зергерлері мен тілші-ғалымдар түркі тіліндегі көркем әдебиеттің шарықтап, өсіп-өркендеуіне мол үлес қосты.

Діни наным-сенімдер

Көшпелі түріктер арасында ислам дінін зорлап тарату VIII-ғасырда-ақ басталғаны мәлім. Ал соған қарамастан қазақ жерін мекен еткен тайпалар мен халықтар арасында Көкті (Тәңір), күнді, отты күдай тұтып, табиғат құбылыстарына сыйыну X—XII ғасырларда да кеңінен орын алып келді. Көшпелі түріктер арасында исламды бұл кезде интенсивті түрде насихаттап жатса да халықтың едәуір бөлігі шамандық дінді ұстады. Өлген адамды жерлеу исламға дейінгі ескі әдет-ғұрып бойынша жүргізіліп отырды. Бұл кезде қыпшақтар ата-баба аруағына сыйынып, тас мүсіндерге табынатын еді. «Кумандар немесе половецтер жұлдыздарға табынады, аспан әлеміне сенеді және астрологияны оқып-үйренуге бейім тұрады» — деп жазды араб саяхатшысы Әбул Фида. Тағы бір араб ғалымы Ибн әл-Асир: қыпшақтар күнді қадір тұтады, әрі «күн шығып келе жатқанда соған сыйынады» деп жазды¹.

Сөйтіп, орта ғасырда ұлан-ғайыр Қазақстан жеріндегі халықтың бір бөлігі исламды қабылдаса да, көшпелі түріктер арасында мұсылман діні жаппай тарай қойған жоқ. Әйтсе де ислам дінінің халық арасында кеңінен тарауы бәрінен де гөрі феодал-ақсүйектерге мейлінше тиімді еді. Олар арабтар әкелген жаңа дінді халықты бұрынғыдан да қатал түрде қанай түсу үшін идеологиялық құрал ретінде пайдаланып қалғысы келді.

Бірақ Түрік қағанаты дәуіріндегі мәжусілік наным-сенімдер қыпшақтар арасында көпке дейін сақталып қала берді. Соның нәтижесінде, ислам діні ежелгі мәжусілік наным-сенімдермен қоса-қабат тарап отырды.

Ислам дінінің көбірек тараған жері Орта Азия мен Қазақстанның оңтүстік аймақтары болды. Мұнда X—XII ғасырларда мұсылман дінінің суфизм немесе сопылық деп аталатын мистикалық ағымы тараған еді.

МАХМУД ҚАШҒАРИ

«Диуани лұғат ат-түрк»

(«Түркі сөздерінің жинағы».)

Махмұд Қашғари — он бірінші ғасырда өмір сүріп, еңбек еткен ұлы филолог, ауыз әдебиеті үлгілерін жинап, зерттеуші ғалым, белгілі саяхатшы. Ол «Диуани лұғат ат-түрк» атты еңбек жазып, өз заманындағы түркі тілдерінің тұңғыш ғылыми грамматикасын жасады.

Әйтсе де «Диуани лұғат ат-түрк» тек түркіше-арабша түсіндірме сөздік ғана емес, сонымен бірге, ол түркі тілдерін зерттеуде теңдесі жоқ ғылыми еңбек. Біз үшін ең маңыздысы — автор түсіндірме сөздікке ежелгі ауыз әдебиеті үлгілерінен, өзі өмір сүрген орта ғасырдағы поэзиялық шығармалардан аса құнды материалдар — түрлі тақырыптағы өлең-жырлар, ертегі-аңыздар, мақал-мәтелдер, қанатты сөздер т. б. көркем сөз үлгілерін енгізген. Әдеби шығармалар мен халықтық фольклордан алынған үзінділерді Махмұд Қашғари осы сөздіктегі әрбір сөздің мән-мағынасын оқушысына тереңірек түсіндіру үшін мысал ретінде алып отырған.

Сөйтіп, алғашқы қауым адамдарының өмірін, тұрмыс-тіршілігін, еңбегін, сана-сезімін бейнелейтін ауыз әдебиетінің ғажайып үлгілері бізге Махмұд Қашғаридің еңбегі арқылы жетті. Сондай-ақ орта ғасырдағы көбіне дидактикалық сарында болып келетін жазба әдебиет үлгілерін де біз ұлы ғалымның осы кітабынан табамыз.

Махмұд ибн-ул Хұсайын ибн Мұхаммад Қашғари орта ғасырдағы мәдениет орталықтарының бірі болған Баласағұн шаһарында туылған. Балалық шағы осы маңайдағы Үбіл және Әзін деп аталатын қыстақтарда өткен. Оның қай жылы туылып, қашан қайтыс болғаны анық-қанық мәлім емес. Әйтсе де жанама деректерге қарап, оны он бірінші ғасырдың бас кезінде туылып, сол ғасырдың соңында дүние салған деп есептейді. Ұлы ғалымның «Қашғари» деп аталып кетуінің себебі, оның бабасы Баласағұнға бір кезде Қашқардан көшіп келген.

Болашақ ғалым алғашта Баласағұн, Қашқар қалаларында, ал кейінірек, өсе келе Самарқан, Бұхара, Нишапур, Мерв және Бағдад шаһарларында оқиды. Ол, әсіресе, араб философиясымен, сондай-ақ араб-парсы тілдеріндегі шығыстың классикалық поэзиясымен көбірек айналысады.

¹ В. Г. Тизенгаузен. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Спб., 1884 г., том I, с. 34.

Махмұд Қашғаридың ерекше зейін қойып, ұзақ жылдар бойы зерттеген мәселесі — түркі тектес түрлі ру-тайпалардың тіл ерекшеліктері, әдет-ғұрып, салт-санасы, ауыз әдебиет үлгілері, өткендегі тарихы, т. б. болды. Осындай ғылыми мақсатпен ол Қашқардан бастап, бір жағы — Жетісу, Мауараннахр, Хорезм, ал екінші жағы Римге дейін ұланғайыр жерді мекен еткен көптеген түркі текті рулар мен тайпалар жерін аралап, олардың тұрмыс-салты, тілі, ауыз және жазба әдебиеті т. б. бойынша қыруар мол материал жинайды.

Бұл жөнінде Махмұд Қашғаридің өзі де жазып кеткен: «Мен түріктер, түрікмендер, оғыздар, шігілдер, яғмалар, қырғыздардың шаһарларын, қыстақ пен жайлауларын көп жылдар кезіп (аралап) шықтым, лұғаттарын (сөздерін) жинадым, түрлі сөз қасиеттерін үйреніп, анықтап шықтым. Мен бұл істерді тіл білмегенім үшін емес, қайта бұл тілдердегі әрбір кіші-гірім айырмашылықтарды да анықтау үшін істедім. Әйтпесе мен тілде олардың ең білгір адамдарынанмын, ең үлкен маманаларынан, көрегендерінен, байырғы тайпаларынан шыққан, соғыс істерінде мықты найзагерлерінен едім. Оларға ден қойғаным сондай, түріктер, түрікмендер, оғыздар, шігілдер, яғмалар және қырғыз тайпаларының тілдері түгелдей көңіліме қонып, жатталып қалды. Солардың бәрін мұқият бір негізде жүйеге салдым»¹.

Орта ғасырдың ең көрнекті ғалымдарының бірі Махмұд Қашғари тіл білімі мен әдебиетке қатысты көлемді де, күрделі екі ғылыми еңбек жазғаны мәлім. Бірі — «Жавохирун-нахв фи луғотит турк» («Түркі тілдерінің синтаксисі, қағидалары») деп аталады. Өкінішке орай, Махмұд Қашғаридің бұл еңбегі бізге жетпеген. Бұл кітаптың тағдыры бізге әзірше белгісіз күйінде қалып отыр. Ал, екінші еңбегі — «Диуани лұғат ат-түрк» («Түркі сөздерінің жинағы») екені мәлім. Бұл еңбек 1074 жылы жазылған.

«Диуани лұғат ат-түрк» — қазіргі түркі халықтарының бәріне ортақ мұра. Бұл сөздікте орта ғасырдағы түркі ру-тайпаларының бәріне бірдей ортақ алты мыңнан астам төл сөз бен жеке тайпаларға ғана қатысты диалект сөздер бар. Бұл лексикалық жинаққа енген

сөздер, мақалдар, өлең жолдары, т. б. түркі тілдерінің сол кездегі сөз тудыру, сөйлем құру жүйелерін, әдеби тіл мен көріктеу құралдарының өмірге келу жолдарын анықтай түсуге мүмкіндік береді.

«Диуани лұғат ат-түрк» — тіл білімінің ең басты салалары бойынша теориялық тұрғыдан құнды түйіндер жасаған ғылыми еңбек. Көне түркі әдебиет ескерткіштерінің тілін үйренуге бұл зерттеу көп көмек көрсетіп келеді. Мәселен, осы «Диуани лұғат ат-түрк» табылғаннан кейін ғана «Құтты білік» дастанын оқу, аудару және транскрипция жасау кезінде бұрын жіберілген қателіктер түзетілді.

Махмұд Қашғаридің бұл сөздігі шын мәнінде энциклопедиялық туынды деуге болады. Мұна тек тіл мен әдебиетке ғана емес, сондай-ақ сол кездегі ру-тайпалар мен халықтардың қоғамдық-экономикалық жағдайына, көне тарихы мен әдет-ғұрпына, салт-санасы мен наным-сеніміне т. б. қатысты аса бағалы деректер берілген.

Махмұд Қашғари еңбегінің осы бір өзіндік ерекшелігі, энциклопедиялық мән-мағынасы жайында айта келіп, белгілі совет түркологі А. Н. Қононов бұлай деп жазды: «Мұнда XI ғасырдағы түріктердің өмірі туралы: олардың материалдық мәдениетінің бұйымдары, тұрмыс жайлары туралы..., этнонимдері мен топонимдері, ру-тайпалары туралы туыстық және жекжаттық терминдері туралы, түркі қызмет адамдарының титулдары мен аттары, тағам-сусындардың аттары туралы, үй жануарлары мен жабайы жануарлар және құстар, мал шаруашылығы терминдері туралы, өсімдіктер мен дәнді дақылдары туралы, астрономиялық терминдер, халықтық календарь, айлардың және аптадағы күндердің аттары туралы, географиялық терминология мен номенклатура туралы, қалалар туралы, аурулар мен дәрілердің аттары, анатомиялық терминология туралы, металдар мен минералдар туралы, әскери, спорт және әкімшілік терминологиясы туралы, түрлі тарихи және мифтік қаһармандардың есімдері туралы, діни және этникалық терминология туралы, балалардың ойындары мен ермектері және тағы басқалар туралы көп жағдайда бірден-бір деректеме болып табылады»¹.

¹ М. Қашғарий. Девону луғотит турк. Тошкент, 1960, I-том, 44-бет. Біз кітаптағы өлең жолдарын сөздіктің осы басылымынан алып отырмыз. — Н. К.

¹ А. Н. Қононов. Махмуд Кашгарский и его «Диуану лугат ат-турк». «Советская тюркология», 1972, № 1, с. 12.

«Диуани лұғат
ат-түрктің»
басылмалары,
зерттелуі.

«Диуани лұғат ат-түрктің» көшірме қолжазбасы ХХ ғасырдың бас кезінде табылды. Бұл еңбектің автор қолымен жазылған түпнұсқасы сақталмаған. Махмұд Қашғари кітабы жазылғаннан кейін, араға екі жүз жылдай уақыт салып барып, автордың өз қолжазбасынан көшірілген бір нұсқасы қазір Стамбулдың Фатих кітапханасында сақтаулы тұр. Оны көшірген хуснихатшының аты — Әбу Бәкір бин Абдулфотхат.

«Диуани лұғат ат-түрк» 1915—1917 жылдары Стамбул қаласындағы Ахмет Рифат баспасынан үш томдық кітап түрінде жарық көреді. Міне, Махмұд Қашғари еңбегін жан-жақты зерттеу, басқа тілдерге аудару ісі осы кезден бастап шындап қолға алынды деуге болады.

Белгілі шығыстанушы неміс ғалымы Броккельман бұл шығарманы неміс тіліне аударып, 1928 жылы Лейпциг қаласында бастырып шығарды. Броккельман бұл еңбекті аудару кезінде шығармадағы жеке сөйлемдердің бәрін алфавит тәртібіне келтірді.

Неміс ғалымы Фриц Хаммел осы сөздікте ұшырасатын мақал-мәтелдерді неміс тіліне аударып, өз алдына жеке кітапша етіп бастырды.

Көрнекті түрік филологы Басым Аталай оны осман түріктерінің тіліне тәржіма жасап, 1939—1941 жылы Анкарада үш томдық кітап етіп шығарды.

Махмұд Қашғаридің бұл еңбегін зерттеуге, оны басқа тілдерге аударуға, оған тілдік және әдебиет тұрғысынан түсініктер жазуға совет ғалымдары қыруар үлес қосты. Мәселен, тілші-ғалым С. Муталлибов «Диуани лұғат ат-түрктің» өзбек тіліне аударып, оны 1960—1963 жылдары Ташкенттегі «Фан» баспасынан үш кітап етіп шығарды. Ал, көрнекті совет лингвист ғалымдарынан Н. А. Баскаков, А. Н. Кононов, А. К. Боровков, С. Муталлибов, В. Решетов, т. б. осы сөздікке қатысты көптеген құнды зерттеулер жүргізді. Махмұд Қашғари сөздігіндегі өлең-жырлар мен мақал-мәтелдерді белгілі ақын Фариза Оңғарсынова қазақ тіліне аударды¹.

¹ Махмұд Қашғари. Жаз бен қыстың айтысы (аударған Ф. Оңғарсынова). «Жалын» баспасы, 1985.

«Диуани лұғат
ат-түрктің»
әдеби мәні.

Махмұд Қашқари сөздігінің әдеби мәні зор. Бұл кітапты белгілі бір мағынада «көне түркі әдебиет ескерткіштерінің қысқаша хрестоматиясы» деуге болар еді. Өйткені мұнда автор өмір сүрген дәуірде ғана емес, одан сан ғасырлар бұрын өмірге келген халықтық өлең-жырлардың, мақал-мәтелдердің, қанатты сөздердің, көркем теңеулердің, фразеологиялық тіркестердің, т. б. гажайып үлгілері бар.

«Диуани лұғат ат-түркке» екі жүзден астам өлең, үш жүзге тарта мақал-мәтелдер, толып жатқан қанатты сөздер, көркем теңеулер, т. б. енген. Бұл жөнінде Махмұд Қашғари: «Мен бұл кітапты арнайы әліппе тәртібі бойынша парасатты-ғибрат сөздер, саяхат (ақ өлең) ұйқасымен жазылған прозалық шығарма), мақалдар, өлеңдер, ражаз (ерлік жырлары) және наср (проза) деп аталатын әдеби үзінділермен көркемдедім» — деп жазады.

Әрине, «Диуани лұғат ат-түрктің» өлең-жырлардың қайсысы қай кезде жазылғанын дәлме-дәл анықтап білу қиын. Әйтсе де сол әдеби шығармалардан алынған шағын үзінділердің мазмұнына, тілі мен жазу стиліне қарап қай дәуірдің әдеби туындылары екенін шамалап айтуға болады. Көптеген өлең-жырлардың өте-мөте ертеде, тіпті алғашқы қауым кезінде өмірге келгенін аңғару қиын емес. Мұндай көне жырларда, мақал-мәтелдерде түрлі тайпалардың өте ерте замандағы өмірі, алғашқы қауымдағы адамдардың тұрмыс-тіршілігі, олардың Көк тәңірісі мен Күнге табынуы, табиғат құбылыстарынан зәресі қалмай қорқуы бейнеленеді.

Алғашқы қауымдағы адамдардың мейлінше қарапайым тұрмыс-тіршілігінен туған мұндай ауыз әдебиеті үлгілерінде ислам діні қағидаларының ешқандай көрінісі, белгісі жоқ деуге болады. Өйткені бұл әлі түркі тектес халықтар арасына ислам дінінің тарай қоймаған кезі еді. Сондай-ақ бұл өлең-жырларда араб тілі элементтері де кездеспейді. Мұндай шығармалар Махмұд Қашғари дәуірінен талай-талай ғасырлар бұрын туындап, кейінірек ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып, ауызша сақталып келгеніне ешқандай күмән жоқ.

«Диуани лұғат ат-түркте» мысал ретінде келтірілген батырлық-ерлік күрес жырлары, сондай-ақ алып Ер Тұңғаны жоқтап айтылған өлең жолдары бар. Бұл

жырлар адамзаттын алгашкы қауымында пайда болғанын мазмұнына қарап-ақ аңғару мүмкін.

Әрине, Махмұд Қашғари сөздігіндегі өлең-жырлардың бәрі бірдей өте ежелгі замандағы ауыз әдебиеті үлгілері емес. Жинақтағы бірқатар өлеңдер кейінірек, яғни автор өмір сүрген орта ғасырда туындаған жазба әдебиет үлгілері екені даусыз. Мұндай өлеңдерде қоғамдық-таптық қайшылықтар бұрынғыдан гөрі айқынырақ көрінеді.

Махмұд Қашғари жинап, өз еңбегіне енгізген жырлардың басым көпшілігі қарапайым еңбек адамдарының көркем туындылары болып, солардың мұнын мұндап, жоғын жоқтаса, енді бірқатар өлеңдер қанаушы шонжарларға қатысты, солардың сойылын соғатын шығармалар болып келеді.

Еңбекші халықтың әдеби туындыларында феодал-клерикал топтардың зұлымдығына қарсы наразылық білдіру, сондай-ақ аристократ-шонжарларды сынау мотиві басым болып жатады. Мәселен, мына бір өлеңде кедей, киерге киімі жок, жұпыны адамның қыста суықтан дірдек қаққан мүшкіл хәлі былайша суреттеледі (Біз көне түркі текстерін транскрипция жасап, өлең-жырдың мазмұнын қарасөзбен аударма жасалған күйінде жақша ішінде беріп отырмыз):

Болчік балік йуғрулур,
Жіғай йауз йігірлур,
Эріңгакларі оғрілур,
Озғуч біла эврішур.

(Қыста барлық жақ лай, балшық болады. Кедей, жұпыны адамдар қатты қиналады. Суықтан олардың бармақтары тоңып қалады. Қыстан қысылып, әрең жан сақтайды).

«Диуани лұғат ат-түрктегі» кейінгі дәуірде жазылған әдебиет үлгілері көбінесе дерлік дидактикалық сарында болып келеді. Мұндай өлең-жырлар оқушысын оқу-білімге, өнерге, әдептілікке үндейді. Адамгершілік, мораль этика мәселелерін сөз етеді.

Махмұд Қашғаридің «Диуани лұғат ат-түрк» жинағындағы өлең-жырлар мазмұны бойынша түрлі мәселелерге арналған. Енді соларды жеке-жеке тақырыптар бойынша қарастырып көрейік.

Сөздіктегі
табиғат туралы
өлең-жырлар.

Алгашқы қауымда тіршілік еткен адамның ерекше назар аударған нәрсесі — табиғат құбылыстары болды. Мұның өзі түсінікті де. Өйткені адам әлі өзін қоршаған табиғатқа толық тәуелді еді. Сондықтан да ол жанға жайлы, арқар-киігі асыр салған көктем көріністерін мақтады, ал қаһарлы, мейірімсіз қыс аязына ызаланып, оған арнап өзінше өлең шығарды. Мәселен, ежелгі дәуір адамдарына көктем көріністері қалай әсер еткенін, олардың табиғатқа жас баладай қызығып, тамсанып қарайтынын төмендегідей өлең жолдарынан сезуге болады:

Қар, боз кәмүғ әрушді,
Тағләр сууі әкішді,
Көкшің бүліт өрүшді,
Кәйғұк болуб оқрішүр.

(Қар, мұз еріді, тау суы аға бастады. Көгілдір бұлт көтерілді, ол суда жүзген қайықтай аспанда жүзіп бара жатты).

Үрді бүліт інғану,
Акті әкін мунғрәшу,
Қалді бүдүн таңлашу,
Көкрәр тәкі мәңгрәшүр.

(Бұлттар ойнай бастады. Сарқырап сел ақты. Бұған жұрттың бәрі абыржып қалды. Найзағай ойнап, күннің күркіреген үрейлі даусы естілді).

Қақләр кәмүғ көләрді,
Тағләр баши іләрді,
Ажүн тәні йілірді,
Туту чәчәк жәркәшүр.

(Сай-салаға су толды, тіпті тау басы сағымданып көрінбей қалды, бәрінің тынысы кеңіп жадырады, өсімдіктер мен ағаштар жуынды. Барлық нәрсе безеніп, нұрланып кетті).

Тумән чәчә тізілді,
Бүкүнден ол назілді,
Өкүш иатіб узәлді,
Иерде құба әзрішүр.

(Түрлі түсті бәйшешек қаз-қатар өсіп шықты, бұтақтарын жайды. Ұзақ уақыт топырақ астында қалып тұншыққан гүлдер бас көтеріп жайраң қақты).

Құлан түгәл кумутті,
Арқар, соқәк иумутті,
Йайлағ табә эмтті
Тізгік торуб сәкрішүр.

(Көктем құландарды, киіктерді дүрліктіріп жіберді Арқар, киік асыр салды. Олар топ-топ болып, жайлауда секіріп ойнады).

Әгіл сууі ака туруп,
Қайа түбі қақа туруп,
Бәлік тілім бақа туруп
Көлүң тақі кушәрур

(Еділ суы ағып жатыр. Ол қатты тау тастарына соғылып сылдырайды. Тасыған сулардан пайда болған көлшіктерде балық, бақалар көбейіп жатыр).

«Диуани лұғат ат-түрктегі» ауыз әдебиетінің үлгілері табиғат көріністерін бейнелейтін пейзаж лирикасы мен жыл маусымының ауысуына арналған өлең-жырлар болып келеді. Табиғат лирикасы да, жыл маусымын суреттейтін өлеңдер де, ежелгі заман адамдарының өзін қоршаған, өзі тіршілік ететін ортадағы табиғат құбылыстары жөніндегі түсінігін, сол жөніндегі наным-сенімін аңғартады.

Көне заман адамдары күннің жылынуын немесе суықтың түсуін, қар мен жаңбырдың жаууын жақсы немесе жаман рухтардың келуіне байланысты деп қарағаны мәлім. Бұл дуалистік көзқарасты олардың жыл мерзімдері жөніндегі өлең-жырларынан да аңғаруға болады.

Табиғаттың дүлей күшіне толық бағынышты ерте заман адамдарын жылдың бір мерзімі қуанышқа бөлесе, екінші мерзімі оларды ауыр ойға батырып, қайғы-қасіретке салады. Мәселен, мұны жаз бен қыстың айтысынан байқауға болады. Бір қызығы—ежелгі адамдар қысты да, жазды да, көктемді де, күзді де өздерінің өлең-жырларында бейне бір тіршілік иесіне, тіпті тірі адамның өзіне ұқсатып суреттейді. Олар қыс пен жазды бір-біріне қарсы қойып, оларды өзара тартыстырып, айтыстырады.

Қыс пен жаздың өзара айтысынан бірнеше мысал келтірейік.

Қыш йан білә төкушті,
Кінір көзунуг бақшті,
Тутушқалі йақшті,
Утғалімәт оғрәшур.

(Қыс пен жаз тоғысты, бір-біріне жаман көзбен қарады. Олар бірін-бірі жеңуге тырысып бақты).

Жаз айтады:

Қыш йағіру сууләну,
Эр ат мәнін йаурунур.
Ікләр неме сауруур,
Ат йін тақі тағршур.

(Қыс жазға қарсы бақырып-шақырып сөйлей бастады. Мен адамдарды да, қара малдарды да семіртіп, мүшелерін нығайттым. Менің тұсымда ауру-сырқат азаяды. Адамдардың еттері қатады, өздері күш-қуатқа енеді.).

Қыс айтады:

Ол қар кәмүг кішін інәр,
Ашліг, таріг, аннін унар,
Йаулақ йағы мәндә тінәр,
Сән келібән тебрашур.

(Қар тек қыста ғана жауады. Арпа, бидай, тағы басқа егіндер қардан нәр алып өнеді. Жаман адамдар, дұшпандар мен келгенде тынышталады, сен келген бойда-ақ олар әрекетке кірісіп, тықырши бастайды).

Қыс айтады:

Сәнде көпәр чазанләр,
Көзүг сінгәк йіланлар,
Дук мінг куйу туманлар,
Көзрук тікіб йугрушар.

(Шаян секілді зиянды жәндіктер, шыбындар, жылан-дар, масалар бәрі сенің тұсында пайда болады, барлық жерді қаптап ызғиды).

Йай қыш білә қаршті,
Эрдам насін көршті,
Чәрік тутуб көрушті,
Оқтағалі отрушур.

(Жаз бен қыс қарсыласты. Олардың әрқайсысы өз артықшылықтарын көрсете бастады. Олар бір-біріне оқ ататындай әсер жинап айқасты).

Жаз айтады:

Илкі йарім отланур,
Отлаб аннін этланур,
Бәкләр саміз атланур,
Сауунуб угур асрішур.

(Мен келгенде жылқылар жерден өздері шөп жейді. Шұрайлы шөптер жеп семіреді, бектер семіз аттарға мінеді, қуаныштан бірін-бірі қытықтап ойнайды).

Бұл айтыста адамдарға берер ырзығы да, қуаныш-шаттығы да мол жаз «жеңіп» шығады. Қыс қаһарынан тайып «жеңіледі». Таудағы қар, мұз, еріп кең жазпра дала қайтадан көкмайса, жасыл-қызыл гүл кілемге орнады. Ұзаққа созылған суық қыста үнсіз қалған алуан түрлі құстар қайта сайрайды, жан-жануарлар ең далада асыр салып, нағыз у-шу, қым-қиғаш қызу өмір бастала-

ды. Жаз маусымының бұл «жеңісі» — адамдардың жеңісіне айналады.

Сөздіктегі
аңшылық жайын-
дағы өлеңдер.

Алғашқы қауым адамдарының тіршілік көзі — аңшылық болғаны жақсы мәлім. Бертін келе мал шаруашылығы мен егіншілік те адамдардың күн көріс кәсібіне айналды. Өндіріс құралдары жетілген сайын еңбектің де түрі, өнімділігі арта түсті.

Әрине, мұның бәрі халықтың ауыз әдебиетінен тиісті көрінісін тапты. «Диуани лұғат ат-түрктен» ауыз әдебиетінің ғажайып үлгілері ішінде аңшылық, еңбек тақырыбына арналған өлең-жырлар көп. Мұндай өлеңдерде тайпа мүшелерінің бірігіп аң аулауға шыққаны, егін салғаны, мал баққаны жырланады.

Еңбек тақырыбына арналған өлеңдер — еңбек процесінің жемісі, көрінісі болып табылады. Еңбекті мадақтаған өлеңдер мен еңбекті бейнелейтін түрлі ойын-сауықтар қай заманда болса да жұмыстың ауыртпалығын азды-көпті жеңілдетуге, адамдарды бірігіп өнімді еңбек етуге шақырады, жастарды еңбекке баулиды. «Ойын — еңбек перзенті» екені мәлім¹. Сондықтан біз алғашқы қауым адамдарының аңшылық жөніндегі өлеңдерін оқи отырып, олардың еңбек жөніндегі көзқарасын, ой-пікірін, сол кездегі аңшылық өнерінің дәрежесін байқаймыз.

Адамдардың күнкөрісі, тұрмыс-тіршілігі ол кезде аңшылық еңбегіне тікелей байланысты еді. Сондықтан тайпа мүшелері аң аулау маусымына салтанатты түрде дайындалатын болған. Аңшылық маусым бастар алдында қызу той-думан жасап, ойын-сауық өткізген.

Мұндай жиындарда айтылатын өлеңдер негізінен аңшылық жайында болып келген. Мәселен, мына бір өлең жолдарынан енді аң аулауға шығайын деп тұрған адамдардың сауық-сайран құрып жатқанын көреміз:

Өттүз ішіб кікрәлім,
Иуқар кобуб сәкрәлім,
Арсланлайу көкрәлім
Қатті сәкіңч савіналім.

(Әрқайсысымыз үш мәртеден ішейік, ең зор қуанышымызды білдіріп, аяққа тұрып, секіріп ойнайық, арыстандай ақырайық, қайғы бізден қашқанын, қайғымыз қалмағанын білдіретіндей етіп қуанайық).

¹ Г. В. Плеханов. Искусство и общественная жизнь. М., 1953, с. 69.

Міне, осындай салтанатты әзірліктен соң ғана адамдар тікелей аң аулауға кіріседі:

Игілітларің ішлату
Иағач наміш іргату,
Құлан, кейік аулату
Базарім кіліб ауналім,

(Жас жігіттерді іске қосайық, олар ағаштарды сілкілеп жеміс терсін, сосын оларға құлан, киік аула деп бұйырайық. Бұл қуанышты күндерді мерекелеп, қуанышпен өткізейік).

Осылайша аңшылық қыза түседі:

Чәғрі беріб күшлату,
Тайған ізіб тішлату,
Тілікі тоңғұз ташлату,
Эрдам біла оқлалім.

(Жігіттерге саятшы-құстарды беріп, құс аулауға жіберейік. Түлкі мен жабайы шошқаларды таспен ұрып, соңынан тазы иттерімізді салып тістетейік. Өзіміздің алдағы істерімізге сеніммен қарап, мақтанайық).

Жастарды аң аулап, асау үйретуге баулу керектігін осындай қызу той-думанға өлеңмен айтып, еске салады:

Тосун мунуб секіртсүн,
Әсілігіні эмуртсүн
Ітқа кейік қайтартсүн,
Иатміш сәні ұналім.

(Жігіттеріміз асау аттарды мініп үйретсін. Иттерді қайта-қайта салып, киік ауласын. Біз аңның қолға түсетініне сеніп, оның етін жеуден үміт үзбейік.)

Сонымен, Махмұд Қашғаридің «Диуани лұғат ат-түрк» атты түркі сөздерінің жинағы арқылы бізге жеткен алғашқы қауым адамдарының еңбек жөніндегі өлең-жырлары — сол дәуір адамдарының аңшылық, егіншілік және мал өсіру саласындағы өмірін, еңбек процесін, тайпа мүшелерінің қауымдасқан тұрмыс-тіршілігін бейнелейді.

Ерлікті
мадақтау.

Әрбір қадамы қатерге толы ежелгі дәуір адамдары жүрек жұтқан ерлікті, батырлықты ерекше қастерлеп, жырға қосқан. Жан түршігерлік үрейлі аңдармен арпалыста немесе түрлі тайпалар арасындағы соғыста ерекше ерлігімен, қыруар күш-қуатымен, әскери айла-тәсілімен көзге түскен батырларды көкке көтере мадақтайтын өлең жолдары «Диуани лұғат ат-түркте» жиі ұшырайды. Мәселен, осындай қаһармандық жырлардың бірінде

тау басында тұрған батыр жақындап келе жатқан жау тобын көріп былай дейді:

Көзі кікріб уғиш тердім,
Иәгі қару керіш көрдім,
Тоқуш ічра ұруш бердім,
Эран көрүб бәші тігді.

(Таудан төмен қарап айғайлап, ру-тайпаларымды жинадым. Жауға қарсы садағымды оқтадым. Майданға шығып, өзім шайқас бастадым. Мені көріп жау батырларының бастары салбырап қалды).

Сосын қан майдан соғыс басталады:

Өзін өкуніб уріладі,
Иірақ йерниңг қаріладі,
Атіг кемішіб уріладі,
Оуут болуб түбу агді.

(Алғашта кеудесін қағып, айғай салып лап берді. Аттарының тізгінін босатып, қаруларын қолға алды. Бірақ соңынан ұялып, төбеге қарай қашты).

Соғыс картинасы жалғаса түседі:

Эран ізіб сөка түрді,
Бәші бойнін сөка түрді,
Оуут болуб бука түрді,
Ұзу камә табан йігді.

(Ол маған батырларын жіберді. Олар алдымен тізе бүкті, бас көтере алмай қалды, өкініштен мойындары салбырап кеткен еді. Шабуылды тоқтатыңыз деп жалбарынды).

Эбанг көлсам ұзу баріб,
Тұтар әрдім соусін таріб,
Бұлун қіліб бәші йәріб,
Илүг барча мәнга йігді.

(Егер қаласам шабуылды жалғастырып, өзін ұстар едім, әскерін таратып, өзін тұтқын етіп, басын жарар едім. Бірақ ол жанын сақтап қалу үшін көп тарту берді).

Ізу беріб бошуттум,
Тоуар йулуғ ташуттум,
Эран әссін ашуттум,
Иүкін барча өзі жігді.

(Азаттық беріп босаттым. Бірақ өзін құтқару үшін тарту еткен нәрселерін өзіне тасыттым).

Сөйтіп, мұндай қаһармандық өлең-жырларда батырдың күш-қуаты, ерлігі, соғыс өнеріне жетік екендігі, қан майдандағы шайқас эпизоды жырланады. Қаһармандар

мадакталады. Жастарды батыр болып өсуге шақырады.

М. Кашғари сөздігіндегі ерлікті көкке көтере мадақтайтын мұндай шағын үзінділер әр заманда өмірге келген әртүрлі батырлық жырлардан, үлкен эпостық шығармалардан теріп алынған болса керек.

Халық батырының сом тұлғасын жасау — барлық халықтар эпосына тән құбылыс. Сөздікте мысал ретінде келтірілген шағын өлең жолдары қазақтың көнеден келе жатқан дәстүрлі дастандары — батырлық жырларындағы сюжетті баяндау сарының, батырларды таныстыру тәсілін, жекпе-жекке шақыру мәнерін, қазалы үйге ат шаптырып келу дәстүрін, т. б. еріксіз еске түсіреді. Мәселен, «Қобланды батыр», «Қамбар батыр», «Алпамыс батыр» және «Ер Тарғын» жырларында халықтың ерлік героикасы, махаббат пен достық, туған жерге деген сүйіспеншілік осылайша жырланады.

«Диуани лұғат ат-түркте» орта ғасырлардағы түркі халықтарының шет ел басқыншыларына қарсы жүргізген ерлік күресінен елес беретін өлең жолдары да аз емес. Сыртқы жауға қарсы күрес — қазақтың батырлық жырларының басты тақырыбы деуге болады. Басқыншылардан қорғайтын батырдың туылуын батырлар жырында бүкіл халық болып, зарыға күтеді. Туған халқының тәуелсіздігі үшін қан майданға тайсалмай шыққан мұндай батырлардың отаншылдығы мен адалдығы эпостық зұлымдық пен қиянатқа қарсы қойылады.

**М. Кашғари
жинаған тұрмыс-
салт жырлары.**

«Диуани лұғат ат-түрікте» тұрмыс-салт жырларынан келтірілген үзінді өлеңдер көбірек кездеседі. Мұның өзі түсінікті де. Халық өмірінің айнасы саналатын тұрмыс-салт жырлары — түркі тілдес халықтар фольклорының ең көне жанрларының бірі деуге болады. Әсіресе, төрт түлік мал туралы өлеңдері мен наурыз жырлары — барлық өлең тобының ішіндегі ең қадым замандардан сақталып келе жатқан түрлеріне жатады. Мұндай жырлардан өте ерте замандағы адамдардың тұрмыс-тіршілігін, еңбегін, кәсібін, әдет-ғұрпын, салт-санасын, тотемдік түсініктерін танып білеміз.

Ежелгі түркілердің наным-сенімінен туған — бәдік, бақсылар сарыны, бата-тілек, бесік жыры, той бастар, жар-жар, сыңсу, жоқтау, естірту, т. б. жырлар қазақ фольклорынан да кең орын алған. Қазақта ауыр қайғылы хабарды естірту көбінесе жұмбақтап, тұспалдап айтылатын болған.

«Диуани лұғат ат-түрkte» тұрмыс-салт жырларының барлық түрлері де бар деуге болады. Әсіресе, жоқтау, жұбату өлеңдері көбірек кездеседі. Бүкіл ел болып қадірлейтін батырды, аяулы азаматты жоқтап айтқан өлеңдер өзінің құрылысы, сарыны, мазмұны жағынан басқалардан гөрі қазақ фольклорлық жырларына жақын тұрған сияқты. Мәселен, қазақтың мұндай жоқтау өлеңдерінде де жау оғынан қазаға ұшыраған қаһармандардың тірі кезінде еліне көрсеткен істері, шексіз батырлығы, жасаған әскери жорықтары жырланады.

Міне, Махмұд Қашғари жинағындағы осындай жоқтау-өлеңдердің бірі — Алып Ер Тұңға өлгенде айтылған жоқтау. Бұл өзінің мән-мағынасы, терең ойлылығы, сезімге әсер етуі жағынан өзгелерден оқшауланып тұрады. Осы жоқтаудан бірнеше шумақ өлеңді оқып көрейік:

Алб Эртұңға өлдімү,
Әсіз ажуи қалдімү,
Ұзлақ өчін алдімү,
Әмді нурақ йіртілуи.

(Алып Ер Тұңға өлді ме? Мына дүние одан құтылды ма, замана одан өшін алды ма? Бүгін ел-жұртында оған жан-жүректерімен қайғырып жатыр).

Иағы отін очургән,
Төйдін аны кочургән,
Ішләр түзүб кечіргән
Тегді өкі өлдүрү.

(Ол дұшпан отын өшіруші еді. Ұрыс кезінде әскер сапын тәртіпке салатын. Ал, өзі дұшпан қосынының қатарын бұзатын, қиын істерді атқаратын. Оған замана оғы тиді).

Беклер атін эргүруб,
Қазғу аны түргүруб,
Мандізі йүзі сарғаріб,
Қорқұм энгар туртулур.

(Бектер бұл өлімге аттарын шаптырып келді. Қасирет-қайғыдан, тіпті бектердің жүзі запыранмен боянғандай сарғайып кетті).

Өлішіб эран бөрлайу,
Йіртін йақа ұрлайу,
Сікіріб оні йурлайу,
Сілтаб көзі өртулур.

(Адамдар бөрідей шулады. Жағаларын жыртып

жылады. Әуенге салып та боздады. Көздері жасқа толып, түк көрмей қалды).

Алып Ер Тұңғаны осылай жоқтай келіп, тағдыр дәлдеп оқ атса, одан ешкім құтыла алмайды деген түйін жасайды. Жоқтау соңында тірі қалғандарды ерлікке шақырады.

**Жинақтағы
мақал-мәтелдер.**

«Диуани лұғат ат-түрkte» бұдан мың жылдай бұрын халық арасына кең тараған мақал-мәтелдер, афоризмдер жиі ұшырайды.

Халықтың мұндай даналық сөздері адамдардың сан ғасырлық өмір тәжірибесінен туатыны мәлім. Мақал мен мәтелге айналып кеткен ғибрат сөздер — өмірдің қыры мен сырына әбден қанығып барып жасалған қорытынды пікірлер секілді болып келеді.

Енді «Диуани лұғат ат-түрkte» кездесетін осындай мақал-мәтелдерден бірнеше мысал келтірейік:

Алп чірәнда, білқа тірақта
(Батыр — майданда, ғалым — әңгімеде сыналар).

Күз келігі йазуи балкурур
(Күздің келетіні жаздан-ақ белгілі).

Күт білгісі — біліг
(Бақыт белгісі — білім мен ақыл).

Ардам баші — тіл
(Әдептің басы — тіл).

Арсылан қарыса сынған енін күзетур
(Арыстан қартайса тышқан інін күзетер).

Қылну білсе қызыл кизер,
Нарану білсе пашыл кизер.

(Қылымси білсе — қызыл киер,
Жарамсақтана білсе — жасыл киер).

Мұндай мақал-мәтелдер бүгінгі қазақ әдеби тілінде дәл осы күйінде, ал кейде, сәл ғана өзгерген түрінде кешінен қолданылады. Сонымен, қазіргі қазақ тілінде айтылып жүрген мақал-мәтелдердің біркатары сонау көне заманның куәгері болып табылады. «Диуани лұғат ат-түрkteгі» осындай мақал-мәтелдерге қарап, бұдан он ғасырдай бұрын айтылған даналық ойлар бүгінгі күнге дейін өзінің алғашқы мән-мағынасын жоғалтпағанын көреміз.

Мысалы:

Кеңесті іс келісе береді,
Кеңессіз іс кері кетеді.

Қус қанатымен,
Ер атымен.

Көрікті тоның өзіңе болсын,
Шырын асың өзгеге болсын.

Алтыншы — арыстан,
Берінші — тышқан.

Кісі аласы ішінде,
Жылқы аласы сыртында.

Ұлық болсаң, кішік бол,
Інген ымыранса, бота боздайды.

Арнасыз ат жүрмес,
Арқасыз алып жеңбес.

Махмұд Қашғари еңбегінде бұлардан басқа да толып жатқан мақал-мәтелдер оқушысын әділдікке, арнамысты жоғары ұстауға, махабатқа адал болуға, мейірімділікке, ізгілікке үндейді.

Сөйтіп, бізге осы «Диуани лұғат ат-түрк» арқылы көне заманның куәгеріндей болып кеткен өлең-жырлар, мақал-мәтелдер, нақыл сөздер «халық көңіліндегі қайғы-қасірет пен қуаныштың серігі, оның білім қазынасы, діни және философиялық кітабы екені» даусыз¹.

Ал, енді «Диуани лұғат ат-түрктені» әдебиет үлгілерінің көркемдік сипатына келетін болсақ, түркі тайпаларының әртүрлі поэтикалық жанрларда көркем туындылар жасағанын көреміз. Мәселен, Махмұд Қашғари жинағындағы еңбек, ерлік, сүйіспеншілік, т. б. мәселелерге арналған өлеңдер барлығы дерлік лирикалық жанрдағы шығармалар болып келеді.

«Диуани лұғат ат-түрктені» эпикалық жанрдағы көлемді жырлардан келтірілген үзінділер де бар. Мәселен, «Аңшылық» және «Қыс пен жаздың айтысы» нақ осындай көлемді эпикалық туындылардан алынған үзінділер болса керек.

Сондай-ақ мұнда дидактикалық сарындағы поэзияның алғашқы нұсқалары да ұшырасып қалады. Бұл жырларда негізінен мораль-тәрбие мәселелері сөз болады. Мұның бәрі халықтық фольклор мен жазба әдебиет жанрларының көп екенін ғана емес, сонымен бірге, кейбір поэтикалық формалардың түп-тамыры тереңде, алғашқы қауымдар қойнауында жатқанын дәлелдейді.

Махмұд Қашғаридің осы еңбегіндегі өлең-жыр үзінділері фольклор мен жазба әдебиеттің үлгілері болып,

бармақ және аруз өлшемімен жазылған¹. Сондай-ақ бұл жинақтағы поэзиялық туындылар өзінің құрылысы жағынан, буын саны, бунағы, ұйқасы тұрғысынан қазіргі қазақ өлең-жырларына тіпті жақын болып келеді.

Сөйтіп, «Диуани лұғат ат-түрктені» әдеби ескерткіштерді жан-жақты зерттей келіп, мынадай түйін жасаймыз. Халық ауыз әдебиеті өзінің тақырыптық жағынан да, идеялық тұрғысынан да сол кездің өзінде-ақ мейлінше дамып жетілгені даусыз. Ең бастысы — бұл өлең-жырлар қоғамдық-әлеуметтік өмірдің сан түрлі, маңызды мәселелерін қамтып, олар жөнінде нақты пікірлер айтады.

Қорыта айтқанда, Махмұд Қашғаридің теңдесі жоқ бұл шығармасы біздің еліміздегі түркі тілдес халықтардың бәріне бірдей ортақ асыл қазына, тілдік, әдеби, тарихи, этнографиялық, т. б. тұрғыдан мейлінше бай мұра болып табылады.

ЖҮСІП БАЛАСАҒҰН

«Құтадғу біліг»

(«Құтты білік»)

Жүсіп Хас Хажиб Баласағұн — XI ғасырдың аса көрнекті ақыны, есімі күллі шығыс елдеріне мәшһүр болған данышпан-ойшыл, энциклопедист-ғалымы, белгілі қоғам қайраткері.

Жүсіп Баласағұн өз замандастарына және өзінен көп жылдар кейін өмір сүрген ұрпақтарға орта ғасырдың атакты ғалымы, дәлірек айтсақ, табиғаттану, риезиет (математика), фәләкият (астрономия), тарих, араб-парсы тіл білімі, т. б. толып жатқан ғылым салаларын жете меңгерген ғұлама-ғалым ретінде жақсы мәлім болған.

Әйтсе де Жүсіптің есімін әлемдік әдебиет тарихына мәңгілікке өшпестей етіп жазып қалдырған бірден-бір әдеби мұрасы — «Құтадғу біліг» («Құтты білік») дастаны. Бұл дастан қазіргі түркі тілдес халықтардың орта ғасырдағы тарихы, қоғамдық саяси-өмірі, ғылымы, әдебиеті мен мәдени дәрежесі, әдет-ғұрпы, наным-сенімі, т. б. жөнінде аса қызықты, әрі қыруар мол деректер беретін көркем туынды.

¹ П. Лафарг. Очерки истории культуры. М., 1926, с. 51

¹ Стеблева И. В. Развитие тюркских поэтических форм в XI веке. М., 1971, с. 5.

Ақынның өмірі. Жүсіп Баласағұнның өмірі туралы мәлімет мүлдем аз сақталған. «Құтты білік» дастанының авторы жөнінде бірен-саран деректер осы шығармаға бірі қара сөзбен, екіншісі өлеңмен жазылған алғы сөздерінде бар. Бірақ бұл алғы сөздерді Жүсіптің өзі емес, кейінірек дастанды көшірушілердің бірі жазған болса керек.

Жүсіп Баласағұн өз өмірі мен ақындық қызметі жайындағы кейбір деректерді «Құтты білік» дастанының соңғы үш тарауында қысқаша түрде, үстірт қана әңгіме етеді. Міне, ақынның осы өзі жазған мәліметтерге қарағанда, Жүсіп Баласағұн орта ғасырда Қарахан әулеті билік жүргізген мемлекеттің бір кездегі астанасы Баласағұн шаһарында туылған. Академик В. В. Бартольдтың пайымдауынша, Баласағұн қаласы Жетісу өңірінде, Шу өзенінің бойындағы Тоқмақ қаласына жақын жерде болған.

Сол кездегі түркі тілдес тайпалардың мәдени өмірінде Қашқар қаласы да зор роль атқарғаны мәлім. Ақынның «Құтты білік» дастанын Баласағұнда бастап, Қашқарда аяқтауы кездейсоқ жәйіт емес. Бұл дастанға қара сөзбен жазылған кіріспеде ақын: «Бұл кітапты жазған кісі Баласағұнда туылған..., осы кітапты Қашқарда жазып бітіріп, шығыстың әміршісі Табғаш Қара Боғраханға тарту еттім» дейді.

Ақын Жүсіп Баласағұн «Құтты білік» дастанын хижра есебі бойынша 462 жылы, яғни жаңаша жыл санау есебі бойынша 1070 жылы жазып бітірген. Бұл жөнінде автордың өзі дастанда (6495 және 6623 бәйіттер) екі рет ескертеді. Бұл көлемді дастанды он сегіз айда жазып бітіргенін автор шығарманың текстерінде өзі айтады. Жүсіп Хас Хажиб бұл еңбегін жасы егде тартып қалған шағында жазғаны белгілі. Ақын өзі туралы айта келіп: «Елуге де кеп қалдық... Бір кезде қара қарға едік, аққуға аппақ айналдық» (364—365 бәйіттер) дейді.

Сөйтіп, осы шығарманы ұзақ жылдар бойы зерттеген ғалымдардың есебі бойынша, Жүсіп Баласағұн өз дастанын шамамен елу төрт жасында жазып бітірген. Демек, ақын 1015—1016 жылдары туылған деп шамалаймыз. Ал, 1070 жылы ол «Құтты білікті» жазып болып, сол жылы оны «хандардың ханына» тарту еткенін жоғарыда айттық. Бұл тартуға риза болған Боғрахан ақына: ұлы хас хажиб «бас кеңесшіміз» немесе «ұлы уәзір»

(патша сарайындағы қызметкерлердің басшысы) деген жоғары атақ береді.

Ақын «Құтты білікте» қандай адам «ұлы хас хажиб» болып істеуі мүмкін деген сауал қойып, оған өзі егжей-тегжейлі жауап айтады. Ұлы Хас Хажиб — әмірші-патшаның көрер көзі, есітер құлағы, ол мемлекет заңдары мен сол елдің әдет-ғұрпының дұрыс орындалуын қадағалап отырады. Сондай-ақ ұлы уәзір — қазына ісін басқарушы адамға, сарайда қызмет ететін хат көшірушілер мен қол өнершілерге патша атынан әмір береді, елшілерді қабылдап, шығарып салып отырады, ресми түрдегі салтанатты жиындардың заңға сәйкес өтуін қадағалайды, әрі кедейлер мен жетім-жесірлердің арызын тыңдап, оны эликбекке, яғни Табғаш Қара Боғра ханға жеткізіп отыруы тиіс. Бұған қарап, Жүсіп Баласағұнның патша сарайында қандай қызмет атқарғанын ғана емес, сонымен бірге ақын «Құтты білікте» өзіне өте жақсы таныс мәселелерді мейлінше терең біліп барып жазғанын да аңғарамыз.

Автор өз шығармасының кіріспесінде дастанның қайсы тілде жазылғаны туралы айта келіп, былай дейді:

Эрәбчә тажікчә китаблар укуш,
Біздің тілімізгә бу нумғи окуш.

Мазмұны:

Арабша, тажікше кітаптар көп,
Ал, бұл — біздің тіліміздегі тұңғыш даналық жинағы.

«Біздің тіліміз» деп ақын түркі тілін айтып отырғаны мәлім. Сондай-ақ бұл дастанға қарасөзбен жазылған кіріспеде шығарманың тілі жөнінде айтылған мынадай пікір бар: «Шығыс елдерінде, бүкіл Түркістан халықтарында түркі сөздерімен, боғрахан тілінде жазылған бұдан артық» кітап жоқ. Табғаш Қара Боғра хан әулеті Қарахан мемлекетінде билік жүргізген дәуірде кеңінен тараған жазба-әдеби тіл кезінде «боғрахан тілі» деп те айтылған.

Сонымен, «Құтты білік» дастанының тілін қазіргі түркі тілдерінің қайсы тобына жатқызуға болады деген сауал туады. Бұл жөнінде бүгінгі түркология ғылымында әртүрлі пікір айтылып келеді. Мәселен, С. Е. Малов «Құтты білік» көне ұйғыр тілінде жазылған десе, А. М. Щербак қарлұқ тілінде, Г. Ф. Благова дастандағы сөздердің талдану сипатына қарап, бұл шығарма

карлук-кыпшақ тілінде жазылған деген қорытынды жасайды.

Ал біздің ойымызша, қалай болған күнде де Жүсіп Баласағұн өз дастанын сол кезде Қашқардан бастап, сонау Амударияға дейінгі ұлан-ғайыр өлкелер мен уәлаяттарды өзіне қаратқан Қарахан мемлекетінде өмір сүрген түркі тайпаларының бәріне бірдей түсінікті, ортақ әдеби тілде жазғаны даусыз. Оның үстіне, есімі күллі әлемге мәшһүр шығыстанушы-ғалым В. В. Бартольдтың: «Қарахан елінің азаматтары өздерін ұйғыр деп атаған емес, Жүсіп Баласағұн үшін өзі жазған тіл ұйғыр тілі болған емес» деген әділ пікірін ұмытпау керек.

Жүсіп
Баласағұнның
қоғамдық-
әлеуметтік
көзқарасы.

Шамамен X ғасырдың орта кезінде Жетісу мен Шығыс Түркістан территориясында қалыптасқан Қарахан мемлекеті бірте-бірте ұлғайып, XI ғасырдың екінші жартысында қуатты мемлекетке айналғанын жоғарыда айттық. Ал, кейінірек ол Сырдария мен Амудария аралығындағы Мауараннахрды жаулап алған соң, бұл ел дербес екі мемлекетке — Шығыс және Батыс қағанаттарына бөлініп кетті. Жетісу өңірі мен Шығыс Түркістан — шығыс қағанат құрамына еніп, оның саяси орталығы Баласағұн шаһары маңындағы Қара-Орда, Күз-Орда қалалары, кейінірек Қашқар шаһары болды. Ал, батыс қағанатқа — Мауараннахр кіріп, астанасы Үзкент, кейінірек Самарқан болды. Әйтсе де Қарахан мемлекеті бір орталыққа бағынбайтын, қоғамдық-саяси жағынан да, халқының этникалық құрамы тұрғысынан да, өндіргіш күштер мен мәдениетінің даму дәрежесі бойынша да әркелкі сатыдағы тайпалардан құралған сан қилы уәлаяттар мен өлкелердің федерациясы еді. Осы ұзақ уәлаяттар мен өлкелердің әкімдері билік үшін қырық пышақ болып соғысып, елдің іштей ыдырап кету қаупін туғызды.

Сөйтіп, бұл елде XI ғасырдың орта кезінде қоғамдық дамудың әртүрлі дәрежесіндегі өлкелер мен уәлаяттар арасындағы қым-қиғаш соғыс, аласапыран арпалыс тынымсыз жүріп жатты. Енді осындай қиын жағдайда мемлекетті қалай басқару керек, оның ішкі және сыртқы тәртібін сақтап отыру үшін қандай заң-ережелер қажет, елді басқаратын патша мен сарай қызметкерлері, оларға бағынышты дикандар, малшылар, т. б. қоғам мүшелері арасындағы өзара қарым-қатынас қандай

болу керек деген сұрақтар туа бастады. Өмірдің өзі алға қойған бұл сауалдарға жауап ретінде нақ осы кезде «Құтты білік» дастаны жазылды.

Бұл дастан — мемлекетті басқару әдістерін, адамгершілік принциптерін, қоғамдық-саяси мәні бар түрлі ережелер мен заңдарды, әдет-ғұрыптар нормасын қамтыған, энциклопедиялық дәрежеде жазылған көркем туынды. Дидактикалық сарында жазылып, ғұбриат-уағыздарды бейнелі көркем тілмен жырлайтын бұл дастанда қарапайым халықтан бастап, Боғраханға дейінгі түрлі дәрежедегі әлеуметтік топтардың, түрлі кәсіп иелерінің мінез-құлық нормалары қандай болу керек, олардың әрқайсысының қоғамнан алатын орны қандай болуы тиіс екені баяндалады.

Сондай-ақ саяси-қоғамдық, әлеуметтік-экономикалық, оқу-ағарту, мәдениет, т. б. мәселелерді ғұлама-ақын өз дәуірінің талап-тілектері тұрғысынан жырлайды. Сөйтіп, Жүсіп Баласағұн бір жағынан — өз заманының ойшыл ақыны, ірі ғалымы, мемлекет қайраткері, тарихшысы ретінде, екінші жағынан — өз дәуірінің перзенті, феодал табының өкілі, үстем таптың сөзін сөйлеп, сойылын соғушы адам ретінде тарих сахнасына шықты. «Құтты білік» дастаны ақынның көзі тірі кезінде-ақ кеңінен тарап, түркі тілінде жазылған ең жақсы кітап саналады. Бұл шығарма әр елде түрліше атпен мәлім еді. Мәселен, Шын елінің адамдары «Адабул-мүлік» («Әкімдердің әдептілігі») деп ал Мешін жұрты «Айнуқ-мамлакат» («Мемлекет тәртібі»), Шығыс елдерінің әкімдері «Зийнатул-умаро» («Өмірлердің сән-салтанаты»), парсылар «Шаһномаһ туркий» («Түркілердің шаһнама-сы»), турандықтар «Құтадғу білігі» («Құтты білім») деп атайды.

Бұл атаулардың қай-қайсысы болса да Жүсіп Баласағұн дастанының мемлекетті басқару істеріне, адамгершілік-мораль мәселелеріне арналғанын аңғартады.

«Құтты
біліктің»
зерттелуі.

Жүсіп Хас Хажиб Баласағұнның «Құтты білік» дастанының бүгінгі күнге дейін сақталып жеткен үш нұсқасы бар:

Біріншісі, Вена нұсқасы, оны Герат нұсқасы деп те атайды. Бұл қолжазба қазір Венаның Корольдік кітапханасында сақтаулы тұр. Сол үшін оны Вена нұсқасы дейді. Ал, дәл осы қолжазбаны Герат нұсқасы деуінің себебі, бұл қолжазба 1439 жылы Герат

шаһарында көшірілген екен. Оны ұйғыр әрпімен көшірген адамның есімі — Хасан Қара Сейіл.

Дастанның осы Вена (Герат) нұсқасының тағдыры қызық. Бұл қолжазба әлде кімдер арқылы Гераттан Түркияға жеткізіледі. Ал, 1474 жылы «Құтты білік» қолжазбасын біреу сатып алып, Стамбулға әкетеді. Арадан үш жүз жылдай уақыт өтеді. 1796 жылы Австрияның белгілі ғалымы Иосиф фон Хаммер-Пуршалль Стамбулда дипломатиялық жұмыста жүрген кезінде біреуден осы қолжазбаны сатып алып, оны Венадағы Корольдік кітапханаға сыйға тартады.

Екіншісі, Каир нұсқасы. Бұл қолжазба араб әрпімен көшірілген. Оны Каирдағы бір кітапхананың сирек кездесетін қолжазбалар қорынан 1896 жылы неміс ғалымы Б. Мориц тапқан. Белгілі орыс ғалымы В. В. Радлов Петербург Ғылым академиясының Азия Музейі үшін Каир нұсқасының бір данасын көшіртіп алады. Қазір бұл қолжазба ССРО Ғылым академиясы Шығыстану институтының Ленинград бөлімшесінде сақтаулы тұр.

Үшіншісі, Наманган нұсқасы. Оны 1913 жылы А. З. Валидов Өзбекстанның Наманган шаһарынан тапқан еді. «Құтты білік» дастанының араб әрпімен көшірілген, ең толық саналатын осы нұсқасы Өзбек ССР Ғылым академиясының Әбу Райхан әл-Бируни атындағы Шығыстану институтында сақталып келеді.

Өзбек ғалымы Қаям Қаримов Наманган нұсқасы бойынша ұзақ жылдар бойы зерттеу жұмыстарын жүргізді. Сөйтіп, 1971 жылы дастанды қазіргі өзбек әрпі негізінде транскрипция жасап, оны ғылыми сипаттама-сымен бірге жеке кітап етіп басып шығарды.

Әрине, жоғарыда аталған үш қолжазбаның әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері, яғни әрбір қолжазбаның өзіндік артықшылықтары мен кемшіліктері бар. Сондықтан ғалымдар үш нұсқаны да өзара салыстыра зерттеп, «Құтты біліктің» ғылымға негізделген толық текстің жасап шығу үшін көп еңбек сіңірді.

«Құтты білік» дастаны жөнінде тұңғыш рет баспасөз бетінде хабар беріп, оның нұсқасының бір бөлігін 1823 жылы «Азия журналында» бастырып шығарған ғалым француз Жауберт Амадес болды.

Бұл істі кейінірек венгер ғалымы Герман Вамбери қолға алды. Ол дастанның бірнеше тарауын транскрипциялап, неміс тіліне аударды, оған түсінік беретіндей

сөздік жасады. Соның бәрін қосып, 1870 жылы «Құтты білікті» жеке кітап етіп шығарды.

Әйтсе де мұның бәрі әлі алдағы үлкен жұмыстардың бастамасы ғана еді. «Құтты білікті» кең көлемде зерттеу, оны басқа тілдерге аударма жасау саласында келелі істер тындырған адам академик В. В. Радлов болды. В. В. Радлов бұл шығарманы зерттеу, аудару, баспаға әзірлеу істерімен жиырма жыл бойы (1890—1910) айналысты. Дастанның бірнеше тарауын неміс тіліне аударып, баспасөзде шетінен жариялай бастады. Алайда осы кезде «Құтты біліктің» бұрын белгісіз болып келген Каир қолжазбасының табылуына байланысты В. В. Радлов шығарманы неміс тіліне аудару және кітап етіп шығару жұмыстарын уақытша тоқтатып қойды. Өйткені алдымен Каир нұсқасының ерекшеліктерін зерттеп біліп алу қажет еді.

«Құтты білік» дастанын әдебиеттану, тіл білімі, тарих ғылымы тұрғысынан зерттеуге С. Е. Малов, Е. Э. Бертельс, А. Валитова, К. Қаримов, С. Муталлибов сияқты совет ғалымдары мол үлес қосты.

Қазақтың белгілі ақыны, әрі әдебиет зерттеушісі Асқар Егеубаев «Құтты білік» дастанының қазақ әдебиетінің дамуына идеялық-көркемдік әсері» (Дәстүр, поэтика және аударма мәселелері) деген тақырыпқа ғылыми еңбек жазды. Сондай-ақ ол ақын ретінде «Құтты білік» дастанының түпнұсқаға мейлінше жақын поэтикалық аудармасын жасап шықты.¹

Дастанның
құрылысы
мен сюжеті.

«Құтты білік» дастанының басты идеясы төрт принципке негізделіп жазылған: Біріншісі, мемлекетті дұрыс басқару үшін қара қылды нақ жаратындай әділ заңның болуы. Автор әділдіктің бейнесі ретінде Құнтуды патшаны көрсетеді.

Екіншісі, бақ-дәулет, яғни елге құт қонсын деген тілек. Бақ-дәулет мәселесі дастанда патшаның уәзірі Айтолды бейнесі арқылы жырға қосылған.

Үшіншісі, ақыл-парасат. Ақыл-парасаттың қоғамдық ролі уәзірдің баласы Ұғдүлмiш бейнесінде жырланады.

Төртіншісі, қанағат-ынсап мәселесі. Бұл мәселе дастанда уәзірдің туысы, дәруiш Одгүрмiш бейнесі арқылы әңгіме болады.

¹ Жүсіп Баласағұн. «Құтты білік» (Көне түркі тілінен аударған Асқар Егеубаев). «Жазушы» баспасы, 1986. Дастанның поэтикалық аудармасын осы кітап бойынша беріп отырмыз — Н. Қ.

Композициялық құрылысы жағынан дастан 6520 бәйіттен (екі жолдық өлең) тұрады. Бұл — 13.000 өлең жолы деген сөз. Соның бәрі 85 тарауға бөліп берілген. Шығарманың негізгі бөлімдері екі жолдық месневи түрінде жазылған.

«Құтты білік» дастанының сюжеті де автор алға қойған дидактикалық міндеттерге, яғни шығарманың әділдікті, бақ-дәулетті, парасатты, қанағатты бейнелейтін төрт қаһарманның іс-әрекетіне тікелей байланысты етіп құрылған. Дастанның сюжеттік желісі мейлінше қарапайым болып келеді.

Күнтуды деген патша өзінің әділ саясатымен жер-жиһанға есімі мәшһүр болады. Күдіретті де, әділ патшаның атақ-даңқын есітіп, оған іштей тәнті болған Айтолды деген данышпан сол патшаны іздеп алыс жолға аттанады. Ұзақ сапарда көп қиыншылықтарға ұшырап ақыры Күнтудыны іздеп табады. Патша алдымен Айтолдыны жан-жақты, әбден сынап көреді. Ақыры оны патша өзіне уәзір етіп алады. Патша енді мемлекеттің барлық істерін уәзіріне сеніп тапсырады. Айтолды уәзір кезінде ел-жұрттың жағдайы жақсарып, бақ-дәулеті арта түседі.

Жазылмас дертке шалдыққан Айтолды күндердің күнінде жарық дүниемен мәңгілікке қоштасады. Уәзір ажал төсегінде жатып, Күнтуды патшаға және жастай қалып бара жатқан баласы Ұғдүлмішке өсиет-уағыз айтады. Арада талай жылдар өтеді. Ұғдүлмүш ер жетіп, Күнтуды патшаның қарамағына қызметке кіреді. Ол жас та болса, аз уақыттың ішінде-ақ өзінің іскерлігімен, білгірлігімен, адамгершілігімен көзге түседі. Бірте-бірте ол әкесінің орнын басып, патшаның ең жақын, сенімді адамы болады. Патша енді мемлекет істерін соған тапсырады. Ұғдүлміш ел басқару ісін әкесінен де жақсы жүргізеді. Ел-жұрттың бақ-дәулеті еселеп артып, ол басқарған мемлекет жайқалған гүлстанға айналады.

Бір күні патша онымен әңгімелесіп отырып, Ұғдүлмішке көмекші болуға жарайтындай білгір, іскер адам керектігін айтады. Сонда Ұғдүлміш іске әбден лайықты бір туысқаны бар екенін ескертеді. Ол адамның аты Одгүрміш екен.

Патша Ұғдүлмішке қалайда сол кісіні тауып, маған ертіп әкел деп өтініш жасайды. Ұғдүлміш көп іздеп, ақыры Одгүрмішті табады. Бірақ ол бұл өмірдің бар

қызығынан безіп, тәркі дүние жолына түскен дәруіш болып, тау кезіп кеткен екен. Дана-дәруіш бес күндік пәни өмірдің күйбең-тіршілігіне қайтып оралғысы келмейтінін айтып, патша сарайындағы жоғары лауазымнан, абырой-атақтан, дүние-мүліктен бас тартады.

Патша Ұғдүлмішті үш рет жұмсап, Одгүрмішті сарайға қайта-қайта шақырады. Бірақ дәруіш патша сарайына бармайды. Күнтуды үшінші мәрте шақыртқанда дана-дәруішті қызметке емес, менімен жай әңгімелесіп, қонақ болып кетсін, бізге өсиет-ғибрат айтсын деп сәлем айтады. Сонда ғана Одгүрміш патшаға келеді. Екеуі ұзақ сұқбат құрады. Бір-біріне сұрақ қойып, оған жауап береді. Содан кейін Одгүрміш қайтадан дәруіш дорбасын асынып, тауға қарай кете барады.

Ақылы көл-көсір дәруіштің бұл қылығы Ұғдүлмішті ауыр ойға салады. Адам жасы келіп, қолына таяқ ұстағанда бұл өмірдің, күнделікті күйбең істерінен безіп, арғы дүниелік дәруіш болып кету керек пе? Әлде әркім өзінің ғұмыр бойы жасап келген жұмысын өле-өлгенше істей бергені жөн бе? Ұғдүлміш осы сауалға жауап таппай дел-сал болады. Ақыры ол таудың бір үңгірін мекен еткен дәруіш — Одгүрмішке барады. Дәруіш оған: бұл өмірде адамдар үшін еңбек ету сауап іс, сондықтан өз міндетінді бұрынғыша адал атқара бер деп кеңес береді. Ұғдүлміш оған ризалығын білдіріп, өз қызметіне қайтып оралады.

Жылдар жылжып өте береді. Бір күні Одгүрміш ауыр науқасқа шалдығып, Ұғдүлмішті шақыртады. Ол келеді. Дәруіштің жазылмас кеселге ұшырағанына Ұғдүлміш қатты қайғырып, өзегі өртеніп күйіп-піседі. Ақыры Одгүрміш дүниеден өтеді. Ал, Ұғдүлміш өз ісін одан әрі жалғастыра береді. Дастанның хикаясы осымен бітеді.

Әрине, «Құтты білік» дастанының мән-мағынасы бұл қарапайым сюжетінде емес. Мұндай сюжет дидактикалық шығармаларда көмекші қызмет атқарады. Басқаша айтқанда, бұл дастанда көтерілген басты мәселе шығарма қаһармандарының басынан өткізген оқиғаларында емес, сол қаһармандар арқылы айтылатын автордың өсиет-уағыздары мен ғибрат сөздерінде, сұрақ-жауаптарында жатыр.

Шығарманың негізгі тематикалық бағыт-бағдарын автор дастанының басты қаһармандарымен оқушысын таныстыру арқылы аңғартады. Мәселен, ел-жұртты

баскарып отырған патшаның есімі Күнтуды болып, мұның өзі аллегориялық тұрғыдан әділдікті, шындықты бейнелеп көрсетуі тегін емес. Сондай-ақ патшаның уәзірі Айтолды да бақ-дәулеттің символы ретінде көрінеді. Шығармада аспандағы айдың дөңгеленіп, толуы — елдің бақ-дәулетінің кемеліне келгенін аңғартады. Ұғдүлміш — ақыл-парасаттың бейнесі ретінде алынғаны бесенеден белгілі болып тұр. Ал, Одгүрміш адам бойындағы қандай қасиетті бейнелеп көрсетеді? Мұны бірден түсіну қиын. Өйткені оны басқа қаһармандар секілді автордың таныстыру сөзімен емес, тек шығарма текстін оқып барып қана түсінуге болады. Одгүрміш бейнесі — әрбір адам қолда барға қанағат ете білу керек деген қарапайым қағиданы аңғартады.

Сонымен, «Құтты білік» дастанының сюжеттік бөлімі негізінен шығарманың бас қаһармандарының өзара әңгімесінен, сұрақ-жауаптарынан, олардың бір-біріне жазған хаттарынан тұрады. Айталық, дастанның 14—20 тараулары Күнтуды мен Айтолдының өзара әңгімесі болып келеді. Ал, Айтолды мен Одгүрміш арасындағы сұқбат шығарманың 21—22 тарауларында баяндалады. Күнтуды мен Ұғдүлміштің диалогіне автор дастанның 24—38 және 72 тарауларын арнаған. Бұдан кейін Ұғдүлміш пен Одгүрміш (40—44, 46—67 тараулар), Күнтуды мен Одгүрміш әңгімелері (70—71 тараулар), Айтолдының Күнтудыға жазған хаты (23 тарау), Күнтудының Одгүрмішке жолдаған екі хаты (39, 45 тараулар), Одгүрміштің Күнтудыға арнаған сәлем хаты (44 тарау) болып келеді.

Қорыта айтқанда, «Құтты білік» дастанын композициялық құрылысы тұрғысынан қарасақ, шығарманың әрбір тарауы белгілі бір моральдық, этикалық, философиялық, т. б. мәселелерге арналған. Соның өзінде автор шығарма желісін үзіп алмай, дастанның бір тарауын екіншісімен сюжет арқылы шеберлікпен жалғастырып отырады.

Ел басқарған
әкімдер
бейнесі.

«Құтты білік» дегенде айтылатын «білік» формасының екі түрлі мән-мағынасы бар. Бірі — «білім», екіншісі — «билік ету», «басқару». Ал, құ-

тадғу сөзінің негізі «құт» сөзінен яғни «бақыт» екені мәлім. Сонымен бірге, «құтадғу» сөзі «мәртебелі» деген мағынаны да білдіреді. Сондықтан В. В. Бартольд кезінде кітаптың атын орыс тіліне «Бақыт сыйлайтын

білім» («Знание, дарующее счастье») немесе «Патшаларды ақылға шақыратын білім» (Знание, образующее царей») деп аудару жөнінде ұсыныс жасаған.

Ал, С. Е. Малов дастанды «Бақыт кітабы» («Книга счастья») яки «Бақытты етуші басқару» («Осчастливливающее управление») деп аудару жөнінде пікір айтқаны мәлім. Зерттеуші А. А. Валитова «Құтадғу білікті» — «Басқару туралы білім» («Наука об управлении») деп аударды.

Бұл аудармалардың бәрі дерлік ішкі мән-мағынасы жағынан бір-біріне жақын деуге болады. Өйткені олар билік жүргізу хақында, түрлі әлеуметтік топтағы адамдардың өзара қандай қарым-қатынаста болуы керектігі жайында екенін аңғартады. «Құтты білік» дастанын тұңғыш рет орыс тіліне толық поэтикалық тәржіма жасаған С. И. Иванов бұл мәселеге өзінше келіп, дастанды — «Құтты білім» («Благодатное знание») деп өте сәтті аударған¹. Өйткені бұл аударма Жүсіп Баласағұн дастанының негізгі идеясын айқын білдіріп тұр.

Сонымен, өз дәуірінің көкейкесті мәселелерін қоғамдық әлеуметтік тұрғыдан терең түсінген ғұлама-ақынның «Құтты білік» дастанында көтерген ең басты мәселелердің бірі — ел басқару мәселесі. Елді, мемлекетті қалай басқару керек? Ел басқаратын адамда қандай қасиеттер болуы шарт? Міне, автор осы сауалдарға өз заманының оқыған, көзі ашық, ойшыл азаматы ретінде, әрі феодал табының мүддесін қорғайтын өкілі ретінде жауап береді.

«Құтты білік» дастаны Қарахан әулеті үстемдік жүргізген орта ғасырдағы аса маңызды қоғамдық-саяси мәселелерге арналған. Жүсіп Баласағұн мемлекет пен патша, әкімдер мен қарапайым халық, патша сарайының қызметкерлері, олардың праволары мен міндеттері, феодал-клерикал топ пен қалың бұқара арасындағы қарым-қатынас туралы оқырманға ой салады.

Ақын ел басқарған патшадан бастап, аспазға дейінгі барлық хан сарайы қызметкерлерінің тұр-сипаты, мінез-кұлқы, ақыл-парасаты, міндеттері, жауапкершілігі қандай болу керектігін жеке-жеке баяндап шығады.

Автор әңгімені әмірші-патшаның өзінен бастайды. Ел-жұртты басқаратын адам — ақыл парасаты ұшан-теңіз, ниеті түзу, сөзі шырын, өнер мен білімге жетік,

¹ Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. М., 1983.

қолы ашық, пейілі кең, кек сақтамайтын болуы шарт. Білім мен өнерден құралақан жандар әділ билік жүргізе алмайтынын айтады.

Жүсіп Баласағұн ел басқарған әкімдерді сол кезде хан сарайында кең тараған жаман қылықтардан сақтандырады:

Бек халықты тек білікпен сендірер,
Барлығын да ақылына жеңдірер.

Бек дегенің білікпенен берік тұр,
Білік кетсе, бек қалады — желік құр...

Халыққа жақ, көңілі — тоқ, көзі тоқ,
Ойы — терең, тілі — майда, сөзі — шоқ...

Егер бегі қиянатшыл, сұм болса,
Халқы сорлап, күн көре алмас құл да онша.

Зұлым күшпен бек ұзаққа бармайды:
Күш — зорлыққа халық шыдап қалмайды.

Елді дана келсе ұзақ билегің,
Заңды ұстап, бұрсын елге бүйрегің!

Қара ішсе — малы желге ұшады,
Ішкіш бектің — тозар елі қусалы!

Алайда ел басқарған адам қанша зерек, қанша іскер болса да күллі мемлекетті, барша істі жалғыз өзі ойдағыдай басқара алмайды. Мемлекеттің күш-қуатын нығайтып, ұлыстар мен кенттерді гүлдендіре түсу үшін әкімшілік нығайып, ел дәулеті еселеп артуы үшін патшаға істің көзін білетін адал, білімді көмекшілер керек. Ақын мұндай көмекшілердің бірі — әміршінің кеңесшісі, оның көрер көзі, есітер құлағы саналатын адамы, елдегі барлық істі қадағалап отыратын уәзірі, ал екіншісі — ләшкербасы дейді.

Жүсіп Баласағұн уәзір мен ләшкербасының міндеттері, ел басқарудағы олардың атқаратын ролі мен қоғамдағы орны туралы айта келіп, уәзір мен ләшкербасын бір аттың басына салынған жалғыз шылбырдың екі жақ тізгініне ұксатады. Бұлардың бірі — елді қалам-қағазбен басқарса, екіншісі — қылышпен жөнсіздерді жөнге салады:

Уәзір ол, екінші сұбашлар әлем,
Бірісі қылыч тутти, бірі — қалам.

Бу әл бағын, өркі бұ әккі түзер,
Бұ әккі біріксе, аны кім ұзар.

Мазмұны:

Бірі — уәзір, екіншісі — ләшкербасы.

Бірі — қылыш, ал екіншісі — қалам ұстаған.

Бұлар — ел тізгіні, ал тізгінің екі жағы бар,
Екеуін тең ұстаса, оны ешкім үзе алмайды.

Ақын уәзір мен ләшкербасы қандай адамдар болу керектігін сипаттап береді. Сондай-ақ ақын: есік ағасы (патша сарайында болатын түрлі ресми салтанаттарды басқарушы адам), йалауач (елші), саркотиб (кеңсе қағаздарын жазатын адам), жұлдызшы (астролог-астроном), ағычы (қазына ісін басқарушы), ханса (аспаз), ізічі баши (шекер-шәрбат жасаушы), тағы басқаларға қажетті игі қасиеттерді егжей-тегжейлі сипаттап жазады. Мәселен, ақын елші болатын адамдарға өте жоғары талаптар қояды:

Елші ерекше, барлық елдің сарасы,
Артық біткен білім, ақыл-санасы.

Құлайдың ең асыл құлы — елшілер,
Ізгілерде ақылды, ұлы — елшілер!

Талай ізгі істі солар тындырар,
Ақылымен жауыздықты сындырар.

Жасқау керек қиялымен жасынды,
Тілге шешен, болу керек ақылды.

Зерек біліп, сөздің тысын, ішін де,
Түзей алса, елдің бұзық ісін де.

Мейірімді болсын көңілі, көзі тоқ,
Құлқы жақсы, мірдей ұшқыр, сөзі — оқ.

Сұқ көзділер көзін ашып қарамас,
Ондай пенде елшілікке жарамас!

Көзі тоқ ер кедейлігін білдірмес,
Сабырымен сараңдарға ілдірмес.

Кітапты оқып, сөздің мәнін түсінсе,
Өлеңді ұғып, ойды өлеңге түсірсе.

Жұлдыз танып, жорн білсе түсті де,
Сөзі дәл кеп, емдесе оның үстіне.

Аңшы болса, ат құлағында ойнаса,
Құралайды көзден атып, қоймаса.

Тілін аңса-ақ, сайрап кетсе сан тілді,
Жазбаларды, білсе әріпті сан тұрлі.

Елші ердің төрт құбыласы тең болсын,
Елде — кісі, сыртта бүтін ел болсын!

Міне, Жүсіп Баласағұн елші болатын адамға осындай жан-жақты әрі жоғары талаптар қояды. Әрине, Жүсіп Хас Хажиб Баласағұн мемлекет және оны басқару істері, әкімдер мен ел билеушілер жайында пікір айтқанда ең алдымен үстем таптың мүддесін қорғап, фео-

далдар әкімшілігін нығайта түсуді көздейді. Ақын дастанда идеал болатындай патшаны, автордың өз қиялынан, халықтың қиялынан туған ел билеуші әділ әкімдерді армандайды. Солардың көркем бейнесін жасайды. Мұның өзі елдегі барша материалдық-рухани байлықты өз қолдарына жинап алған ат төбеліндей ғана үстем тап өкілдері мен қоғамдағы күллі игіліктен маһрум болған қалың еңбекші бұқараның арасындағы антогонистік, таптық қайшылықтарды ақынның жете түсінбеуінен туған кемшіліктер еді. Оның үстіне, Жүсіп Баласағұн тарих сахнасына, әдебиет аренасына феодал табының көзі, ашық өкілі ретінде шыққанын да ұмытпағанымыз жөн.

«Құтты білік» дастанында ақын «елдің (яғни халықтың) әкімдерге» қоятын және «әкімдердің елге» қоятын талаптарын ашып айтқан. Дастанда ақын ел билеген әкімге қарата мынадай сөздер айтады: «Ей, әкім, халықтың сенде үш түрлі ақысы бар, сен сол ақысын төле, сөйтіп, өз жаныңа жәбірлік жасама. Бұл ақынның бірі: ақшаның нарқын көтеру, ақша құрамындағы алтын мен күмістің үлесін арттыру әрі оның төмендеп кетпеуін қадағалап отыру. Тағы бірі: ел үшін сенімді, берік және әділ заңдар шығар, мұны ел сенен күтеді. Үшіншісі: жолдарды қарақшылардан, адам өлтірушілерден тыныш етіп, сақтай біл».

Бұл пікірлер ақын өмір сүрген дәуірде елдегі ішкі және сыртқы сауданың мейлінше өркендегенін көрсетеді. Ақынның әкімдерге қойған талаптарының екеуі (ақшаның нарқын арттыру және жолды қарақшылардан қоры) халықтың емес, ірі саудагерлердің талап-тілегі болып шығады.

Сонымен бірге, автор «әкімдер елге» мынадай үш талап қоюға праволы деп есептейді: «Ей елдің көсемі, халықтың өзіңе қойған үш талабын орындағаныңнан кейін, өзің де халықтан төмендегі үш нәрсені талап етуге хұқықты боласын: Бірі — сен қандай жарлық (заң) шығарсаң да жұрттың бәрі оны сөзсіз тез орындауы керек. Екіншісі — мемлекет салықтарын өз уақытында жомарттықпен мемлекет қазынасына тапсырып тұрсын. Үшіншісі — бүкіл халық досыңа — дос, дұшпаныңа — дұшпан болу керек».

Ел билеушілердің еңбекші халыққа қоятын бұл талаптарының бәрі феодалдық мемлекетті нығайта түсуге әрі қалың бұқараның үстем тапқа тәуелділігін арттыра түсуге бағытталған.

Жүсіп Баласағұнның қоғамдық-әлеуметтік көзқарасын әңгіме еткенде мықтап ескеретін аса маңызды бір жәйіт бар. Арамтамақ феодал табының әбден еріккен өкілдері еңбекші халыққа ойына келген зұлымдығын жасап, елді надандық пен қатыгездік, ұрлық пен маскүнемдік, қанағатсыздық пен әділетсіздік, опасыздық пен өтірік-өсек қара түнектей қаптап алған қилы заманда ақынның адамгершілік, әділет, қанағат, мейірімділік, оқу-білім, ақыл-парасат, т. б. жөнінде сөз қозғауының өзі прогрессивті құбылыс болды.

«Құтты білік» дастанының авторы кедейлер, аш-жалаңаштар, жетім-жесірлер, кемтар жандар туралы айта келіп, ел билеген әкімдерді шапағатты, мейірімді, жомарт, ынсапты болуға, мал-дүниесін мұқтаж жандарға үлестіріп беруге үндейді:

Иетім, етсүзүг йа тол толсақиг,
Иа көзсүз, йа өлдрүм, йама ахсақиг.

Мазмұны:

Жетімге, жесірге, үйсізге қарайлас,
Соқырға, қартқа, ақсақ-тоқсаққа көмектес.

Бұл пікірлер ақынның таптық қоғамның қанаушылық табиғатын түсінбегендігін аңғартады. Соның өзінде, Жүсіп Хас Хажиб Баласағұнның өмірге философиялық көзқарасы Әбу Насыр әл-Фараби, Әбу ибн-Сина секілді орта ғасыр ақыл-ой алыптарының ықпалымен қалыптасқанын естен шығаруға болмайды. Рас, ақын өзінің ұлы ұстаздары секілді материяның жаралуын рухани күшпен байланыстырып қарайды. Жүсіп Баласағұнның қоғамға көзқарасынан материалистік тенденция айқын сезіліп тұрса да, материяның бар екенін ақын мойындаса да, бәрібір ол сана-сезімді, рухты бірінші орынға қояды.

Алайда бұл дәуірде ислам дінін уағыздаушылар табиғатты, әлемді, еш нәрсені зерттеп білу мүмкін емес, адам өмірдегі құбылыстардың сырын білуге әрекет жасамауы керек, әйтпесе құдайдың қаһарына ұшырайды деп ғылымның дамуына тыйым салмақ болды. Міне, осындай кезеңде Жүсіп Баласағұн: дүниеде адам зерттеп білмейтін нәрсе жоқ, адамның ақыл-парасаты күдіретті, ол өмірдегі барлық нәрсенің мәні-мағынасын түсінуге қабілетті деген пікір айтты. Мұның өзі сол заман үшін аса батыл, прогрессивті көзқарас еді.

Ақыл — білім
туралы.

Өз заманындағы сан алуан ғылым салаларын меңгерген ғұлама-ақын Жүсіп Баласағұн бұл өмірдегі барлық нәрседен де ғылымды жоғары қояды, адам бойындағы жақсы-жаман қасиеттердің бәрін біліммен тығыз байланыстырып қарайды. Қоғамда орын алған теріс құбылыстардың өзін ол адамдардың білімсіздігінен, надандығынан деп біледі.

Ақынның білімді қаншалықты жоғары бағалайтынын дастанның атынан-ақ аңғару қиын емес. Жүсіп Баласағұн өз шығармасын «Құтты білік» (немесе «Бақытқа бастаушы білім», «Берекелі білім», «Нұрлы білім» деп аударуға да болар еді) деп тегін қоймаса керек. Дастанда оқу-білім, ғылым мәселелеріне арналған арнайы тараулар бар. Сонымен бірге, ақын мемлекет, қоғам, ел басқарған әкімдер, мораль, этика, т. б. мәселелерге арналған тараулары да білімнің күшкүдіретін ардақтап, ғалымдарды көкке көтере мадақтайды. Мысалы:

Ақыл — шырақ, қара түнді ашатын,
Білім — жарық, нұрын саған шашатын.

Ақыл болса, асыл болар — болса ер,
Білім болса, бектік қылар — қылса ер.

Ақыл кімде болса — болар асыл ол,
Білім кімде болса — бек һәм бабың ол.

Кісі ұланы қара жерге қол салды,
Көтерді бәрін, білімін ол қолданды.

Ақылымен кісі асыл атанар,
Бекке ел ісі білімімен жасалар.

Талай ізгі іс, атқарылды ақылмен,
Мың рахмет ақыл-еске асыл кен!

Пайдасы көп, аз ақылды аз деме,
Қадыры көп, аз білімді аз деме!

Жұпарға ұқсап білім де тез таралар,
Сақтап болмас басқалардан даралап.

Жасырсаң жұпар, оны кісі білдірер,
Жасырсаң білім, тілің айтып бүлдірер.

Білім — байлық, азаймас һәм жоғалмас,
Еш қарақшы, ұрыға да тоналмас!

Ақыл, білім бейне кісен кісіге,
Кісенді ашып бармас қылмыс ісіне.

Ақын ғалымдарды мадақтай келіп, олардың орны әрқашанда төрде болуы керек дейді. Ал, енді жоғары

қызметке ие болып жүрген білімсіз, қараңғы, надан жандардың төрден алған орнының өзі босаға секілденіп қалатынын ескертеді:

Білімсізге төрде өрун болса қор,
Бұ төр ілкә сәнді, ілік болды төр.

Мазмұны:

Наданға төрден орын тисе, қор етеді,
Данышпанға босағадан орын тисе, төр етеді.

Автор білімсіз, оқымаған жандарды жемісі жоқ ағашқа теңейді:

Білімсіз кіші бір емісшіз йағач,
Емісшіз йағач неку қылеу ач.

Мазмұны:

Білімсіз кісі мәуесіз бір ағаш,
Мәуесіз ағашты ешкім керек етпес.

Жүсіп Баласағұн оқыған, парасатты, көзі ашық адамдар, ғалымдар ел басқару ісінде, ел-жұрттың талап-тілектерін жүзеге асыруда патшаларға, түрлі дәрежедегі әкімдерге, бектерге ұдайы ақыл-кеңес беріп көмектесіп отыруы керек деп түсінеді. Ақын ел билеушілердің білімді адамдардың ақыл-кеңесін тындап, соған сәйкес елге билік жүргізуге шақырады. Бұған ақын Құнтуды патша мен данышпан-дәруінш Одғұрміш арасындағы қарым-қатынасты дәлел етіп көрсетеді.

Кіші ікі түрлүг кіші атанұр,
Бірі өғратіглі, бірі өғанұр.

Мазмұны:

Екі түрлі адамды (нағыз) адам деуге болады:
Бірі — үйретуші, бірі — үйренуші.

Дастанда мынадай ой-пікір бар: Патша ел-жұртын қылыштың күшімен, қатал тәртіппен басқарып отырады, ал ғалымдар — қалың бұқараны ақыл-парасатымен басқаруы керек.

Әрине, Жүсіп Баласағұн халыққа үстем таптың өкілі ретінде қарайды. Сондықтан ол қарапайым халықты қоралы қойға, ал білімді адамды — сол қойларды соңына ерткен серкеге теңейді.

Сондай-ақ ақын адам бойындағы жаман қасиеттер-

дің бәрі, атап айтқанда, — зұлымдық, қатыгездік, сараңдық, опасыздық, т. б. бәрі түптеп келгенде білімсіздіктен, надандықтан туындайды деп есептейді.

Әдептілік,
тәлім-тәрбие
туралы.

Ақын дастанда өзі өмір сүрген дәуір талап еткен бірқатар маңызды мәселелерге өзінше жауап беруге әрекет жасаған. Жүсіп Баласағұн өзінің дидактикалық сарында жазылған шығармасында мораль, этика, әдептілік, тәлім-тәрбие туралы өсиет-ғибрат сөздер айтады. Қоғамдағы адамдардың өзара қарым-қатынасы, сөйлесуі, сыйласуы, әсіресе тіл әдептілігі егжей-тегжейлі сөз болады. Ақын маскүнемдікті, жалқаулықты, әдепсіздікті, дөрекілікті, жылпостықты, т. б. жаман мінез-қылықтарды өлтіре сынайды.

Шығармада жақсылық пен жамандық, әдептілік пен дөрекілік, шындық пен өтірік, аңқаулық пен аярлық, т. б. өзара қарама-қарсы қойылған. Сол арқылы автор айтар пікірін тереңдете түседі. Мәселен, ақын: ауырма — денсаулықтың қадірін білмейді, өлім болмаса — тірі кездің қадірін түсінбейді, қайғысыз адам — қуаныш сезімінің құдіретін толық сезе алмайды деген секілді бірқатар философиялық пікірлер қозғайды.

«Құтты білік» дастанында автор ерекше мән беріп, зор шабытпен жазылған аса маңызды мәселелердің бірі — адамдардың бірін-бірі құрметтеуі, ізет көрсетуі, сыйлауы болып табылады. Атап айтқанда, мұнда жастардың қарттарға, қариялардың жастарға, әкімдердің өз қол астындағы қызметшілеріне, жалшылардың өз қожаларына, балалардың өз әке-шешесіне, ата-ананың өз перзенттеріне деген ізгі-құрметі қандай болу керек деген сауалға жауап берілген.

Жақсы мінез-құлық, әдептілік, кішіпейілділік ең алдымен адамның тәлім-тәрбиесіне байланысты деп түйеді. Сондықтан жас нәресте өмірге келісімен-ақ оны тиісінше тәрбиелей бастау — әке-шешенің қасиетті борышы екенін айтады. Ақын, әсіресе, жастарды өр көкірек, тәкаппар, қуыс кеуде болудан көбірек сақтандырады. Кішіпейілділік — үлкенге де, кішіге де бірдей жарасатын қымбат қасиет екенін ескертеді:

Кісілік қымбат емес, кішілік қымбат.
Ұлық болсаң, кішік бол.

Жүсіп Баласағұн әдептіліктің сан түрін жырлай келіп, солардың ішіндегі ең бастысы — тіл әдептілігі

деген қорытынды жасайды. Дастанның бір тарауы, дәлірек айтсақ, жетінші тарауы түгелдей осы мәселеге — тіл әдептілігіне, яғни мәнерлі, мәнді, сыпайы сөйлей білу өнеріне арналған. Автор оқушысын абайлап, ойланып-толғанып барып сөйлеуге, тілге сақ болуға шақырады. Қысқаша әрі мазмұнды сөйлей білу — әдептіліктің басы деген пікір айтады.

Енді Жүсіп Баласағұнның сөз өнері туралы жыр жолдарынан біріңше мысал келтірейік:

Тіл қадірлі етер, ерге бақ қонар,
Қор қылар тіл, кететігүн бас болар.

Тіл — арыстан есік баққан ашулы,
Сақ болмасаң жұтар, ерім, басыңды!

Тілімнен көп жапа шектім, есебім:
Бас кесімес үшін, тілді кесемін!

Сөзінді бақ, басың кесіп алмасын,
Тілінді бақ, тісің сынып қалмасын!

Біліп айтқан сөз — білікті саналар,
Біліксіз сөз басыңды жеп, табалар.

Көрген емен көбік сөзбен оңғанды,
Тобықтай түй тоқсан ауыз толғамды!

Сөз кісіні ұлы қылар, бек қылар,
Көп сөз басты қара жерге кеп тығар.

Көп сөйлесең, «Езбесің» — деп жек көрер,
Сөйлемесең, «Мылқау» — екен деп сөгер!

Бұлай болса, тең ортасы — керегің,
Тілге ұстамды болсаң, өсер беделің!

Тілінді бақ, басың аман болады,
Сөзді қысқа айт, жасың ұзақ болады.

Қалар мұра — сөз, кісіден кісіге.
Сөзді мұра тұтсаң, пайда ісіңе.

Ақын кісіні адамгершілік арнасынан шығарып, жұртқа әдепсіз, дөрекі, надан етіп көрсететін кейбір мінез-құлықтарға көркем сөзбен сипаттама береді. Мұндай жағымсыз мінездер: мал-мүлікке тоймайтын ашкөздік, сараңдық, мейірімсіздік, ашушандық, т. б. деп көрсетеді. Әке-шешеден тәрбие көрген, әдепті жандар қашанда нәпсісін тия білетін, жомарт, бауырмал, сабырлы, инабатты болып келетінін айтады.

Сөйтіп, Жүсіп Хас Хажиб Баласағұн қоғамдық-әлеуметтік көзқарасында кейбір қайшылықтары бола тұрса да өз дәуірі үшін прогрессивті роль атқарған бірқатар ағартушылық, моральдық, этикалық принциптер-

ді жырлап, оларды әлеуметтік мәселе ретінде көтере білген көрнекті қоғам қайраткері болды.

**Дастанның
көркемдік
ерекшеліктері.**

«Құтты білік» дастаны түркі тіліндегі жазба әдебиет әлі бай тәжірибе жинай қоймаған дәуірде жазылды. Әрине, бұл кезде Жүсіп Баласағұнға өз шығармасын араб яки парсы тілінде жазу әлдеқайда жеңіл болар еді. Өйткені осы кезде араб-парсы тіліндегі шығыстың классикалық әдебиеті мейлінше дамып, көркем образдар жасаудың ғажайып үлгілерін көрсетіп жатты. Оның үстіне, «Құтты біліктің» авторы араб және парсы тілдерін ғана емес, бұл тілдерде жазылған поэзиялық, прозалық туындылармен жан-жақты таныс болды. Алайда Жүсіп Баласағұн араб-парсы поэзиясының дәстүрінен бас тартты. Ол өзінің ана тілінде, яғни түркі тілінде күрделі, көркем шығарма жазып, өзінше жаңа соқпақ салып, жаңа дәстүр тудырды.

«Құтты біліктің» авторы түркі тектес халықтардың ауыз әдебиетінің кәусар бұлағынан еркін сусындады. Сол арқылы ақын халық фольклорының қыруар мол мүмкіндіктерін (көріктеу құралдарын, мақал-мәтелдерін, канатты сөздерін, фразеологиялық сөз тіркестерін, т. б.) жазба әдебиеттің тәжірибесімен өзара ұштастыра білді.

Дастанның басты қаһармандарының есімі Күнтуды. Айтолды деп аталуы да халықтың ежелгі наным-сеніміне байланысты болып келеді. Ислам діні тарағанға дейін түркі тектес елдердің күнге, айға, т. б. табынғаны мәлім. Сондықтан мұндай атаулар көне дәуірде өмірге келген ауыз әдебиеті туындыларында жиі ұшырайды. Жүсіп Баласағұн ғұлама-ақын ретінде ауыз әдебиетінің сан қилы жетістіктерін зор шеберлікпен пайдаланған.

«Құтты білікті» оқып отырып, автордың шығыс классикалық поэзиясының таңдаулы үлгілерімен, әсіресе ұлы Фирдаусидің «Шаһнаме» дастанымен жақсы таныс екенін, одан үлгі-өнеге алғанын аңғару қиын емес. Мәселен, Жүсіп Баласағұн жырдағы әрбір сөздің мағынасын құбылтып, ойнатып пайдалануды, әрбір лексикалық элементті ажарлап, айшықтап беруді ұлы ұстазынан үйренген секілді.

«Құтты білік» дастанының авторы метафора, аллегория, гипербола, мензеп яки астарлап сөйлеу сияқты көріктеу құралдарын зор шеберлікпен, білгірлікпен

пайдаланып отырады. Сондықтан жырдағы сан қилы адам бейнелері, табиғат көріністері, қаһармандардың көңіл күйі мейлінше айқын, әсерлі шыққан.

Ақын табиғаттың кейбір сиқырлы құбылыстарын, жан-жануарлардың түрлі қасиеттерін адамның мінез-құлқына ұқсата отырып, қаһарманның көркем бейнесін айқындай түседі. Сондай-ақ ол адамға тән қасиеттерді табиғат көріністеріне теңеу арқылы далаларды, асқар тауларды, тілсіз өзен-көлдерді кәдімгідей жандандырып, құбылтып, адамның өзіне ұқсатып бейнелейді. Мұның бәрін ол зор ақындық шабытпен, өз қаһармандарының ішкі жан дүниесіне терең поэтикалық барлау жасау арқылы суреттейді. Бұған «Құтты білік» дастанының көркем көріністерін жырлайтын өлең жолдарынан мысал келтірейік:

Қара жер, ағы кетіп, жұпар шашты,
Безенбек болып, дүние көркін ашты.

Қаһарлы қысты қуды көктем лебі,
Жарқын жаз дәулет құрды, өктемдеді.

Қу ағаштар жасыл тонын жамылды,
Безеніп: көк, жасыл, сары тағынды.

Мың-мың шешек гүлін ашты күлімдеп,
Дүние толып, жұпар шашты дүбірлеп.

Қаз-үйрек, қыл, аққулар қалықтады,
Қиқулап, биік-төмен шарықтады.

Қайсысы ұшып, қайсыбірі, қонады,
Бірі ойнаса, бірі суға қанады.

Қасы — қара, қандай қызыл тамағы,
Кекілік сайрап, күліп-күліп алады.

Қара шымшық шықылықтап баурайды,
Үмі ерке қыз үйінен аумайды!

Елік-жайран гүл үстінде ойнайды,
Арқар, киік жұптаса өріп тоймайды.

Қабак түйіп, аспан жасын селдетті,
Гүл жүз ашып, күлімдетті жер-көкті.

Ақын көгілдір көктем көріністерін осылайша жырлап отырып, көктемнің жер бетін тегіс әлем-жәлем киіндіру үшін келгенін, көктем самалы адамдарды әбден мезі еткен қысты әп-сәтте қуып шыққанын, кең жазира даланың қызыл-жасыл гүлге оранғанын, аспандағы бұлттар от шашып ойнағанын, нәсер жаңбыр жерге нәр беріп жауғанын нағыз сөз зергері ретінде зор шеберлікпен суреттейді.

Жүсіп Баласағұн ойшыл-ақын ретінде түркі тектес халықтардың тағдырын табиғаттың осындай көктемгі жандану, ояну, қайта түлеу кезіндегі көріністеріне астарлап, меңзеп теңейді. Сол арқылы автор ең даланы дүрліктірген, жандандырған, безендірген бұл көктемгі өзгерістер — түркі елінің оянуы деген пікір айтақ болады.

Дастанда әсіресе мал бағумен айналысатын ру-тайпалардың күнделікті тұрмыс-тіршілігіне қатысты афоризмдер, бейнелі сөздер, теңеулер, бейнелер көп ұшырайды. Мінез-құлқы әр түрлі адамдардың бейнесін жасау кезінде ақын қой, қасқыр, жылқы, сұңқар секілді жан-жануарларды, жайлаулар мен шөлдерді көбірек ауызға алады. Мысалы:

Ат ол бұ кіші көңгілі артәр бідір,
Аны қад құдазғу әй қылқы қадір.

Мазмұны:

Адамның көңіл-күйі бейне бір ат секілді.
Бірде семіреді, бірде азады.

Немесе:

Арат болды бағлар қанати йуки,
Қанатсыз құш ужмаз, әй бағлар бағи.

Мазмұны:

Қатардағы жауынгер — бектің қанаты мен қауырысыны,
Әй, бектердің бегі, құс қанатсыз ұша алмайды ғой.

Мұндай мысалдарды дастаннан көптеп келтіруге болар еді. Ақын өз шығармасында малшылар тіршілігіне қатысты қайталанбас, оригиналды көркем бейнелер жасайды.

«Құтты білік» дастаны аруздың ықшамдалған мутакариб деп аталатын өлшем түрімен жазылған. Е. Ә. Бертельстің айтуына қарағанда, феодализмнің енді ғана өріс алып келе жатқан алғашқы кезеңінде жыр-дастандардың басым көпшілігі осы өлшеммен жазылған. Өйткені мұның өзі халық ауыз әдебиеті өмірге әкелген он бір буынды бармақ өлшеміне мейлінше жақын болып келеді.

Орта ғасырдың аса көрнекті ақыны, ғажайып сөз зергері, энциклопедист-ғалымы, көрнекті мемлекет қайраткері Жүсіп Хас Хажиб Баласағұнның «Құтты білік» дастанының әдеби, тарихи ғылыми мәні ерекше

зор. Бұл көркем шығарма бертін келе қазақ халқының этникалық құрамына енген ру-тайпалардың ежелгі дәуірдегі тұрмыс-тіршілігін, наным-сенімін, әдет-ғұрпын, мәдениетін, әдебиетін, тілін, т. б. зерттеп білу үшін аса қажетті, құнды мұра болып табылады.

АХМЕД ИҮГІНЕКИ

«Хибатул-хақайық»

(«Ақиқат сыйы»)

Ахмед Иүгінеки (Ахмед Махмұдұлы Жүйнеки) — XII ғасырдың орта кезі XII ғасырдың бас кезінде өмір сүрген аса көрнекті ақын, есімі кезінде бүкіл ұлан-ғайыр Қарахан мемлекеті түркілеріне мәшһур ғұлама-ғалым болған. Ол туралы:

Ақындардың ақыны, даналардың көш басы,

Гауһардан сөз теретін, одан ешкім озбады — деген өлең жолдары сақталған. Ол өз шығармаларын сол кезде кең тараған түркі тілінде жазған.

Болашақ ақын Сыр бойындағы белгілі қалалардың бірі Жүйнекте (қазіргі Шымкент облысы, Түркістан ауданы) туып өскені мәлім¹.

Ахмед Иүгінекидің біздің заманымызға дейін сақталып, жеткен жалғыз шығармасы бар. Ол — «Ақиқат сыйы» немесе «Шындық сыйы» деп аталатын дастан. Бұл дастан орта ғасырдағы түркі тектес тайпалардың көбіне түсінікті болған Қараханид түркілерінің тілінде жазылған. Тек шығарманың аты ғана «Хибатул-хақайық» деп арабша қойылған.

Ахмед Иүгінекидің өмірі мен ақындық қызметі жайында мәлімет жоққа тән. Әйтсе де ақын дастанда өзі туралы кейбір деректер берген. Сондай-ақ дастанды ертеректе көшірген хуснихатшылар да (каллиграф) шығарманың авторына қатысты мәліметтерді өз тараптарынан қосып жазған. Мәселен, «Хибатул-хақайықтың» XV-ғасырда көшірілген алғашқы қолжазба нұсқаларының бірінде Ахмед Иүгінеки туралы мынадай өлең жолдары бар:

Атәсі аты Мәһмедн Иүгінекий,
Әдіб Әхмет оғлы, йоқ беч шәки.

¹ Түркістан қаласының маңындағы осы ежелгі елді мекен қазір де Жүйнек (Югнак) деп аталады. — Н. К.

Мазмұны:

Әкесінің аты — Махмуд Иүгінеки,
Әдіб (қаламгер) Ахмед оның ұлы екеніне шүбә жоқ.

Ақынның туып, өскен жері туралы:

Әдібнің йері аты Иүгінек әрур,
Сәфалик әжәб йер, көңгүлләр йарур — дейді.

Мазмұны:

Әдіптің (туылған) жері — Жүйнек деп аталады,
Ауасы сондай ғажайып, таза, көңілді сергітіп жібереді.

Бұл бәйіттерден біз ақынның шын аты Әдіб Ахмед екенін (Ахмед Иүгінеки — лақап аты), әкесінің есімі Махмұд болғанын, ал туған жері Югнак (қазіргі Жүйнек) екенін аңғарамыз. Болашақ ақын анасынан көзі соқыр болып туылған. Ақын туылған Иүгінек қаласының географиялық орны басқа жерде болған деген пікірлер де бар.

Дастанның өзі көне түркі тілінде жазылса да ақын шығармасының атын «Хибатул-хақайық» деп әдейі арабша қойған сияқты. Бірқатар қолжазбалар бұл шығарманың аты «Айбатул-хақайық», ал кейбіреулерінде «Атебатул-хақайық» («Шындық қақпасы») деп жазылған.

Дастанның
қолжазба нұсқа-
ларының табылуы.
Зерттелуі.

«Ақиқат сыйы» дастанының көне қолжазбасы табылғаны жөніндегі алғашқы мәліметті түрік ғалымы Нәжіп Асим 1906 жылы хабарлады. Қазір бізге бұл шығарманың бірнеше қолжазба нұсқасы мәлім. Солардың ішінде ең көнесі, әрі біршама толық сақталғаны Самарқан нұсқасы. Бұл қолжазба қазір Стамбул қаласындағы Айя-София кітапханасында сақтаулы. Оны 1444 жылы Самарқан қаласында атақты каллиграф Зейнул-Абидин Джураний деген кісі ұйғыр әрпімен көшірген екен.

Дастанның бұдан кейінірек, дәлірек айтсақ, 1480 жылы Шейх-заде Әбдіразак-бақши көшірген нұсқасын Нәжіп Асим осман түріктерінің тіліне аударып, шығарманың түпнұсқасымен қоса оны 1916 жылы жеке кітап етіп басып шығарды.

Ахмед Иүгінеки дастанының араб әрпімен көшірілген қолжазба нұсқаларының бірі қазір Берлин қалалық кітапханасында сақтаулы тұр.

Бұл дастанның ғылымға мәлім барлық қолжазбаларын өзара салыстыра отырып, шығарманың толық текстің әзірлеген зерттеуші түрік ғалымы Рашид Арат Рахмат болды. Ол 1951 жылы осы дастанның толық текстің әзірлеп, оны латын әрпімен кітап етіп шығарды.

Әйтсе де Ахмед Иүгінеки дастанын тіл, әдебиет, тарих және философия ғылымдары тұрғысынан жан-жақты зерттеп, шығарманың ғылымға негізделген текстің, сөздігін, транскрипциясын әзірлеп, оны басқа тілдерге аудару жөнінде қыруар жұмыстар тындырған совет ғалымдары болды. Әсіресе белгілі совет тюркологтары Е. Э. Бертельс, С. Е. Малов, К. Махмудов, тағы басқалар бұл салада жемісті еңбек етті.

«Ақиқат сыйы» дастанын зерттеу ісіне В. В. Радлов, Т. Ковалевский, Ж. Дени сияқты шығыстанушы ғалымдар да белсене атсалысты. Өзбек ғалымы К. Махмудов бұл дастан жөнінде аса құнды монографиялық еңбегін жариялады¹. Бұл — Ахмед Иүгінеки дастаны жөніндегі ең толық, әрі сәтті шыққан зерттеу деуге болады. «Ақиқат сыйының» прозалық және поэтикалық аудармасы қазақ тілінде де жарық көрді.

Композициялық
құрылысы.
Идеялық
мазмұны.

«Ақиқат сыйы» — дидактикалық сарында жазылған шығарма. Дастан сюжетке құрылған емес. Шығарманың әрбір тарауында белгілі бір мәселе жөнінде әңгіме болады. автор оқушысына тиісінше ақыл-көнес беріп отырады. Бұл дастан өзінің көтерген тақырыбы мен идеялық мазмұны жағынан ақын өмір сүрген феодалдық қоғамдағы моральдық ұғымдар мен мінез-құлық нормаларының жиынтығы болып келеді.

Адам қалай өмір сүру керек? Ақын осы сауалға өзінше жауап іздеп, дидактикалық сарында оқушысына өсиет-уағыз айтады. Мәселен, шығарманың авторы оқушысына: адам адал өмір сүруі тиіс, сараң болмауы керек, жомарт жанды, білімді кісіні қадірлеу қажет, жақсыдан — шарапат, жаманнан кесепат деген сияқты ғибрат айтады.

Сол кездегі шығыстың классикалық әдеби дәстүріне сәйкес автор «Ақиқат сыйы» дастанын алланы, пайғамбарды және төрт сахабаны (пайғамбардың серіктері)

¹ К. Махмудов. «Ахмад Югнакийнинг «Хибатул-хақойық» аса-ри хақида». Тошкент, 1972.

мадақтаудан бастайды. Ақын бұл дастанды Ыспаһсар деген бекке арнап жазғанын оқушысына ескертеді. Тегінде ақынның өз дастанын арнап отырған адамы сол кездегі көрнекті мемлекет қайраткерлерінің бірі болса керек.

«Ақиқат сыйы» дастаны негізінен «Білімнің пайдасы мен надандықтың зияны жайында» деп аталатын жыр-дан басталады:

Айтайын білім жайын, құнты бар бол,
Ей, достым, білімдіге ынтызар бол.
Ашылар білімменен бақыт жолы,
Білім ал жолға түсіп бақыт толы.

Білімді — алтын көзі ашылатын,
Надан жан — қара бақыр шашылатын.
Білімсіз тең бола ма білімдімен,
Азамат — білікті әйел, ез — ер қатын.

Сүйекте жілік болар, ерде — білік,
Ақыл ғой ердің көркі, етте — жілік.
Жіліксіз ет секілді білімсіздік —
Қол сөзбас сүйексізге бұл тіршілік!

Дастанның бұдан кейінгі тараулары «Тілді тыйып ұстау — әдептіліктің шарты», «Тіл жайында», «Дүниенің өзгеріп тұратыны жайында», «Жомарттық пен сараңдық жайында», «Игі мінез бен жарамсыз қылық жайында», т. б. деп аталады.

Сонымен, «Ақиқат сыйы» дастанының авторы оқушысын білімді, инабатты, мейірімді, әдепті сөйлейтін, жомарт, адал жан болуға үндейді. Жарамсыз мінез-қылықтан сақтандырады.

Ахмед Иүгінеки «Ақиқат сыйы» дастанының соңында адам бойындағы ізгі қасиеттер туралы өз ойын қорыта келіп, кітап оқушысына қарата былай дейді.

Ақмет Әдиб — атым, үлгі — сөзім,
Қалады мұнда сөзім, кетем өзім,
Құз келер, жаз да кетер, өмір де өтер
Сонымен жұмыларда екі көзім.

Ей досым, жаздым кітап түркішелеп,
Мейлің сөк, мейлің қала ерекше елеп.
Артымда ат қалсын деп жаздым мұны
Ғажайып таңсық сөзбен ерекшелеп.

¹ Ахмед Иүгінеки. Ақиқат сыйы. Алматы. 1985, 71—72-беттер. Дастаннан келтірілген өлең жолдарын бұдан кейінгі беттерде де Ә. Құрышжанов аудармасы бойынша алып отырмыз.— Н. К.

Оқу-білім
туралы.

«Ақиқат сыйы» дастанындағы ең басты мәселе — оқу мен білім мәселесі.

Бұл кезде өріс алған діни-мистикалық әдебиет ғылым мен өнерді қаралап, адамның жасампаздық қабілетін теріске шығаруға жан салып әрекет жасап жатқан еді. Діни бағыттағы әдебиеттің өкілдері қоғамдық өмірдегі сан алуан құбылыстардың сыр-себептерін дін-шариғат догмалары арқылы түсіндіруге тырысып, діни уағыздарды оқу-білімге, ғылымға қарсы қойды.

Міне, осындай діннің қара түнегі қаптап тұрған сәтте адамның сана-сезіміне жарық сәуле құятын оқу-білімді, ғылымды көкке көтере мадақтап, білімді адамдарды, ғұлама-ғалымдарды құрметтеп жырға қосудың өзі зор азаматтық ерлік іске тең еді.

Ақын дастанда барша әлемнің сырын ашатын кілт — көкірек көзі ашық, оқыған, білімді адамдардың қолында деген пікір айтады. Автор ғылым мен ашу-ызаны бір-біріне қарсы қояды. Сөйтіп ақын: ғалым, ақын бақыт жолын өнер-білімнен табады, ал ашу-ызаға тізгін берген кісі қашанда надандыққа, қараңғы түнекке душар болады деген пікірге келеді. Автор дастанның өзге тарауларындағы әдептілік, мейірімділік, жомарттық секілді басқа мәселелерді де осы оқу-білімнің құдіретті күшімен байланыстырып, кез келген түйінді оқу-білім арқылы шешуге әрекет жасайды.

Ахмед Иүгінеки білімді жандарды көкке көтере мадақтайды, оқушысын оқу-білімнің кәусар бұлағынан еркін сусындауға шақырады:

Білікті білім жинап кәсіп өтер,
Білімнің дәмін татып өсіп өтер.
Білдірер білім елге білім сырын.
Біліксіз білімді аттап, бөсіп өтер.

Тура сөз біліксізге қаза болар,
Насихат, пайдалы сөз жаза болар.
Надан жан қанша жусаң тазармайды —
Талай кір жуған сайын таза болар.

Білімдар «істі біліп, бекін!» — дейді,
Ақылмен іс істеген өкінбейді.
Білімеген талай жұмыс істей жүріп,
Амал жоқ, түбінде сол опық жейді.

Білікті біліп айтар сөзін ұтар.
Ол емес бос сөзінді бедел тұтар,
Білімсіз не айтса да білмей айтар —
Өз тілі өзінің кеп басын жұтар.

Алла өзін білімменен құт етеді,
Қайырсыз надандықты құт етеді,
Білімді үйренбеген талай қауым
Құдайды қолдан жасап құт етеді.

Өнеге, білген сөзі — насихат, жол,
Араб пен азияттың сүйгені сол.
Кедейдің кертіп жейтін малы — білім,
Білімнің жоқ-жітікке берері мол.

Дарынды ақынның оқу мен білім жөніндегі бұл пікірлері кезінде зор прогрессивті роль атқарды. Бірақ ол өз дәуірінің перзенті еді. Ғұлама ақын адамның бақытты болуы — білімге, ал бақытсыздық — қараңғылыққа, надандыққа байланысты деп ұғынды. Надандықтың өзі түптеп келгенде феодал-клерикал қоғамның табиғатынан туындайтын әлеуметтік құбылыс екенін ақын түсінбеді.

Мораль,
мінез-құлық
мәселесі.

«Ақиқат сыйы» — дидактикалық шығарма. Сондықтан дастанда негізінен адамның мінез-құлық қағидалары, адамгершілік, этика, әдептілік, т. б.

моральдық мәселелер әңгіме болып, ақын осылар жайында өз оқушысына ғибрат сөздер айтады.

Автор оқушысын әдепті, мағыналы сөйлей білуге, өтірік-өсек айтпауға, сыр сақтай білуге, босқа көп сөйлеп, мылжың болмауға шақырады.

Ал, әдептіліктің басы — тілге сақ болу деп үйретеді:

Білімдіден қалған бір сөз тағы бар:
Әдептіге «үндемес» ат тағылар.
Тілінді тый — сонда тісің сынбайды,
Жөңсіз шыққан тілден тісің қағылар.

Сөз есепсіз — тілінді тый, тарт, ұста,
Тыймаған тіл басына сор әр тұста.
Есепті сөз — ер сөзінің асылы,
Мылжың тілді «жау» — деп ұғын тартыста.

Ақылды ма көп сөйлеген құбіне,
Талай бастың тіл жетті ғой түбіне.
Оқ жарасы жазылады, бірақ та
Тіл жарасы жазылмайды: түбі не?

Сөйтіп, ақын «тілді тыйып ұстау — әдептіліктің, білімділіктің белгісі деп біледі.

Ақын қашанда әбден ойланып алып, сосын ғана сөйлеу керектігін ескертеді. Өйткені жаман сөз адамның жан-дүниесін жаралайды. Оқ жарасы — жазылар, ал ашы тіл салған жара жазылмас дейді.

Ахмед Иүгінеки адамгершіліктің тағы бір көрінісі —

әділ болып, қашанда шындықты айту екенін нақты деректер келтіре отырып дәлелдейді. Шын сөз — бал секілді, жанға жайлы, дертке шипа болып келеді. Сондай-ақ ақын сыр шашпау, құпияны сақтай білу жөнінде де уағыз-ғибрат айтады.

Дастанның келесі тарауында жомарттық пен сараңдық туралы сөз қозғайды. Ақынның ойынша құрметке лайықты адамның бойындағы ең асыл қасиет — жомарттық. Жомарттық тұрған жерде алынбайтын асу жоқ, жылымайтын жүрек жоқ. Ақын ұдайы жомарттық пен сараңдықты бір-біріне қарсы қойып көрсетеді:

Жұмсармас, иілместі жомарт иер,
Мұрат та қол жетпейтін бұған тиер.
Мақтайтын бақылдарды жан шыға ма,
Сақыны ағайын, ел бәрі сүйер.

Ақын жомарт жандарды зор ықыласпен, жан-жүрегімен беріле жырлайды. Дастанның авторы үшін жомарт болу — әдеттегі мінез-құлық нормасы ғана емес. Ақынның бұл тақырыпқа көбірек көңіл бөлуінің әлеуметтік сыр себептері бар.

Ахмед Иүгінеки өмір сүрген дәуірде феодалдық қоғамның негізгі қайшылықтары енді ғана шындап шиеленісіп келе жатқан кезең еді. Өзгелердің еңбегін қанау арқылы қоғамдық өнім бөлісінен қыруар мол үлес алған ат төбеліндей шонжарлар өз байлығын одан сайын арттыра түсу үшін адамгершілік нормаларын аттап өтуден де шімірікпеді. Ал, қалың бұқараның материалдық және моральдық жағдайы күн сайын күйзеліп бара жатты. Міне, осындай қиын-қыстау жағдайда феодалдық қоғамның қанаушылық табиғатын жете түсінбеген ақын бай кісілерді мейірімділікке, жомарттыққа шақыру арқылы мұқтаж жандарға өзінше көмектеспек болады.

Ахмед Иүгінеки адамдардың мінез-құлқын жақсарту арқылы, оларды жомарт, әрі білімді ету арқылы заманды да жақсартуға болады деп үміттенеді:

Өмірде жақсы мінез — «жомарт» деген,
Жаман ат — «сараң», тәуір сөз ермеген.
Берген қол бәрінен де құтты болар,
Сол жаман — ала біліп, түк бермеген.

Жазылмас сараң — ауру емдегенде,
Қарысар қолы тастай «бер!» — дегенде.
Көзінің сұғы тоймай тіміскілеп,
Болады малдың құлы ерлегенде.

Сақылық — ел ішінде бір төбе де,
Абырой атақ сонда, мәртебе де
Бол жомарт, халықты сол сүйсіндірген
Кейін де, бүгінде де, ертеде де.

Мал жиып бақыл ашкөз дірілдеген,
Күні жоқ бірін ішіп, бірін жеген.
Досына тірісінде дәм таттырмай —
Өлген соң жаулары жер дүрілдеген.

Адам бойындағы асыл қасиеттердің ең бастысы жомарттық екенін айта келіп, ақын аш-жалаңаштарға қол ұшын беруден артық игілікті іс жоқ деген қорытындыға келеді.

Бұдан кейін ақын кейбір жандардың мінез-кұлқына тән теріс қасиеттерді әңгіме етеді. Солардың бірі — сарандық. Пейілі өте тар, мейлінше қытымыр, ешкімге ешнәрсе ауыспайтын адамдарды ақын өлтіре сынайды. Дастанның авторы: сараң жан қандай мұрат-мақсатқа жетеді деген сауал қояды. Ақын оған өзі жауап береді. Пейілі тар адам түрлі арамдық жолмен қыруар алтын-күміс жинайды. Бірақ соның бәрін өзімен бірге молаға әкете ме? Өзі өлген соң тірі кезінде жұрттан қызғанғаны қызыл итке жем болады. Сондықтан ақын өз шығармасында «алаған қолды берген» болуға шақырады:

Мінездің жақсысы, әдеттің мінсізі —
Біліп қой, жомарттық. Ол — саранның айнасы.
Қолдың бақыттысы — беруші қол.
Алған, бірақ бермеген қол — қолдың құтсызы.
Сарандық — емдегенмен жазылмайтын ауру.

Сонымен бірге, Ахмед Иүгінеки оқушысын сол заманның әдет-ғұрпын сақтап, түрлі заңдарын орындап отыруға, қара қылды қақ жаратындай әділетті болуға, әлсіздерге күш көрсетпеуге, кемтарларға қолғабыс тигізуге, нысапты болуға шақырады.

«Ақиқат сыйы» дастанында сондай-ақ тәкаппар, паң өр көкірек жандарды жер-жебіріне жеткізе сынайды. Автор оқушысын қарапайым, момын болуға үндейді. Шығармада ақын тәкаппарлықты қарапайымдылыққа қарсы қойып суреттейді.

Меңмендік, өр көкіректік жақсы адамның табиғатына, мінез-кұлқына мүлдем жат, адамды адамгершіліктен жұрдай қылатын қасиет деп көрсетеді. Ал, қарапайымдылық — кез келген жанға жарасатын, оның бе-

дел-мәртебесін асыра түсетін киелі қасиет ретінде бейнеленеді:

Тағы бір керекті сөз — айтам дастан,
Ұғып ал құлақ салып мендей дастан.
Болып ал кішіпейіл өзгерместей,
Аластат тәкаппарлық ойды бастан.

Қайда да тәкаппарға атақ тағар,
Мінез бар қойдан жуас елге жағар.
Жаратпас Алла да, ел де ұлықсыған
Адамды «Мен, мен!» — дейтін кеуде қағар.

Тәкаппар, танып киме — «біл!» — демегім,
Халықты кеуде керіп тілдемегім.
Нышаны момындықтың — кіші пейіл,
Бол дағы кіші пейіл, дым демегім.

Адам өмірге жамандық емес, жақсылық жасау үшін, игілікті істерді жүзеге асыру үшін келеді деген түйін жасайды.

Қорыта айтқанда, Ахмед Иүгінеки өз заманының прогрессивті ақыны, әрі білімді азаматы ретінде адам бойындағы әдептілік, мейірімділік, жомарттық, қарапайымдылық секілді ізгі қасиеттерді барынша мадақтайды: ал енді надандық, қатыгездік, сарандық, тәкаппарлық тәрізді мінез-кұлықтардан сақтандырады.

Ақын мінез-кұлық нормалары жөніндегі өзінің философиялық-этикалық пікірлерін оқушысына ғибрат сөз ретінде ұсынады. Алайда ғұлама ақын феодал-клерикал қауымының қоғамдық-таптық мәнін түсінбеді, өзі сынап отырған қатыгездік, сарандық, надандық секілді адам мінезіндегі жағымсыз көріністердің әлеуметтік түп-тамырын аңғармады. Қоғамдық-таптық қайшылықтарды шешудің жолын дін мен шариғат арқылы іздеп табуға әрекет жасады.

Дастанның
көркемдік
ерекшеліктері
мен тілі.

Ахмед Иүгінеки — әрбір сөзді ажарлап та, құбылтып та шбер пайдалана білетін сөз зергері. Дастан негізінен дидактикалық сарындағы ақыл-өсиет, уағыз, ғибрат сөздерден тұрады.

Ақын өзі хикаялап отырған құбылыстың ерекше белгілерін ажарлап, оған үстеме мағына беріп, көркіне көрік қосып суреттеу үшін теңеу әдісін кеңінен қолданады. Мәселен, автор дастанда Ыспансаларды — теңізге, ал өзін жауын тамшысына теңейді. Ал, мұндай тамшылар теңізге құйылып, қымбат бағалы маржанға айналады дейді. Білімді адам — таза алтынға, надан кісі —

кұны жоқ, жалған ақшаға, білімді әйел — ер жігітке, ал білімсіз еркек — әйелге, шын сөз — балға, жалған саз — пиязға теңеледі.

Ахмед Иүгінеки өмір жөнінде толғай келіп, «бұл дүние керуен сарай, оған біреулер енді ғана келіп жатса, екінші біреулер сол сәтте мәңгілікке аттанып кетіп жатады» деген бейнелі пікір айтады. Сондай-ақ дастанда сараңдық — ем қонбайтын дерт, жеміс бермейтін ағаш, ал жомарттық — алқызыл роза гүлі деген секілді де тенеулер бар.

Ақын әдеби тілдің әсерлілігін арттыра түсу үшін екі бірдей ұғымды, құбылысты, сезімді, т. б. қатар қойып, жұптап суреттейді. Дәлірек айтсақ, сөзді айшықтап қолданудың бір түрі — параллелизм яки егіздеу әдісін зор шеберлікпен пайдаланады. Мәселен, дастанда: білімді — надан, жомарт — сараң, тәкаппар — момын, атлас шәйі — бөз, адал — арам, ұзын — қысқа сияқты ұғымдар бір-біріне қарсы қойып суреттеледі. Мысалы:

Бу күн кенду сучуг бу тирмак сена
Ачык болға йарын қойуп бардуғун.
Асал қайда ерса била арысы
Ары заһри татку асалдин оза.

Аудармасы:

Өмір тәтті бүгін қолың жеткенде,
Удай ащы ертең тастап кеткенде.
Қайда балы — сонда арасы бір жүрер:
Балдан бұрын татып көрші зорінен.

«Ақиқат сыйы» авторы белгілі құбылысты айна-қатесіз, дәл бейнелейтін нақыл сөздер, мақал-мәтелдер секілді тенеулер, канатты сөздер тауып айтуға шебер. Мәселен, ақымақтың тілі — өзіне жау болып жармасады, сараң адам — өзі жинаған байлықтың құлы, жомарттық — сараңдықтың айнасы, білім — сарқылмас товар, т. б.

«Ақиқат сыйы» дастаны метрикалық жүйе, яғни созымды және созымсыз буындардың алмасып келуіне негізделген аруз (он бір буынды болып келетін — «мутақариб») жүйесі бойынша жазылған.

Дастандағы бәйіттердің ұйқасына назар аударсақ, алғашқы төрт тараудың монорифма а-а, в-а, с-а болып ұйқасатынын аңғарамыз. Мәселен, екінші тарауда рифма: сәнга, онга, мәнга, минга, мунга секілді болып келеді. Үшінші тарауда басқаша: кани, ани, жани, ихсани түріне ұйқасып жатады. Төртінші тараудағы ұй-

қас көбінесе дерлік бұйрық райда айтылады: қалсу деб, қилсу деб, булсу деб, тулсу деб, алсу деб, билсу деб, т. б.

Шығарманың бесінші тарауынан бастап ақын түркі тілдес елдердің халықтық поэзиясында мейлінше кең тараған — төрттік, яғни а-а-в-а ұйқасымен жазады:

Билиглиг сөзи панд насихат адаб
Билиглигин өгди ажам йам араб.
Таварсызға билиги туганмас товар
Хисабсызға билиги йарылмас хисаб

Мазмұны:

Білімдінің сөзі үгіт, насихат, үлгі-өнеге.
Білімдіні азиат та, араб та мақтады.
Малы жоққа — білім таусылмайтын мал,
Қаржысы жоққа — білім таусылмайтын қаржы.

Мұндағы: «адаб», «араб», «хисаб» сөздері өзара ұйқасып тұр.

Дастанда тек аффикс арқылы ұйқасып тұрған өлең жолдары да аз емес. Мәселен, жоғарыда айтылған: «сәнга», «мәнга», «атга» деген сөздерде тек қана аффикс «га» ұйқасып тұр, «сән», «мән», «ат» — өзара ұйқаспайды.

Ахмед Иүгінеки әрбір сөзді ажарлап, құбылтып, айшықтап пайдаланады.

Сондай-ақ ақын өз заманының өлең жазу техникасын — жыр жүйелерін, ырғақ, ұйқас, т. б. зор шеберлікпен меңгергені жырларынан көрініп тұр. Әйтсе де ол қиын ұғымдар мен күрделі ұйқас түрлеріне онша әуестенбейді. Өйткені ақынның алдына қойған басты мақсаты — оқушысына барынша түсінікті болу.

«Ақиқат сыйы» дастаны да атышулы «Құтты білік» секілді Қараханидтер мемлекетінде өмір сүрген түркі тайпаларының тілінде жазылған әдеби ескерткіштер тобына жатады.

Рас, «Ақиқат сыйы» дастанының тілі өзінен екі жүз жылдай бұрын жазылған «Құтты білік» тілімен салыстырғанда кейбір ерекшеліктері бар. Әсіресе «Ақиқат сыйының» лексикасы мен грамматикасында архаизм элементтері басым. Әйтсе де ақын архаизмді стилістік норма ретінде емес, яғни дастанды көркемдеу үшін емес, қайта көне түркі тілінің сол кез үшін әрі түсінікті, әрі ажарлы сөздері арқылы өз ойын түркі тілдес тайпаларға айқынырақ етіп жеткізу үшін пайдаланған. Бүгінгі оқушыға архаизм болып көрінетін кейбір лексикалық

элементтер Ахмед Иүгінеки заманында енді ғана әдеби тілдің нормасына айналып келе жатқан сөздер екенін ұмытпағанымыз жөн. Белгілі ғалым Ә. Н. Нәжіп сөзімен айтқанда, «Ақиқат сыйының» тілі — «Құтты білік» тілі мен кейінгі дәуірлерде өріс алған шағатай тілін өзара жалғастырып тұрған өтпелі көпір секілді деуге болады.

Біз «Ақиқат сыйы» дастанының идеялық-тақырыптық бағытына, композициялық құрылысына, көріктеу құралдарына, жырдың метрикалық жүйесіне біршама талдау жасадық. Содан шығатын қорытынды: «Ақиқат сыйы» дастаны өз заманының көкейтесті мәселелерін жырға арқау еткен, көркемдік дәрежесі биік, дидактикалық сарында жазылған, бүгінгі түркі тілдес халықтардың бәріне бірдей ортақ әдеби мұра болып табылады.

«Совет түркологиясында айтылып жүрген пікірлерге ой жүгіртсек, басқа түркі ескерткіштері сияқты «Ақиқат сыйы» да түркі халықтарының тіл тарихын, әдебиет тарихын, ондағы жанрлар және басқа да ерекшеліктер негізін, мысалы, дидактикалық әдебиет, дүниәуи әдебиет көздерін ашып, олардың тамырын талдау ісінде таптырмайтын құнды мұра болып табылады. Оның қазақ тілі мен әдебиетіне қатысты тарихи маңызы туралы да осыны айтуымыз керек¹.»

АХМЕТ ЯССАУИ

«Диуани хикмат»

(«Даналық кітабы»)

Ахмет Яссауи — түркі тілдес халықтардың орта ғасырдағы аса көрнекті ақыны, есімі ислам әлеміне машһур болған ойшыл қайраткері. Ол мұсылман қауымының дәстүрлі қағидаларын жырлаған сопылық әдебиеттің түркі халықтары арасындағы мейлінше танымал, ірі өкілдерінің бірі болды. Ахмет Яссауи кезінде «жахрия» (экстаз) немесе «Яссауия» деп аталып кеткен сопылық-мистикалық ағымның негізін қалады.

Ахмет Яссауи Испиджаб (Сайрам) қаласында туылған. Ақынның туылған жылы белгісіз, ал 1166 жылы қайтыс болған. Ер жете келе Түркістан (ол кезде Яссы

деп аталған) қаласына келіп тұрады. Сол кезде атакты Арыстан Баб және Жүсүп Хамадани деген шайықтардан тәлім-тәрбие алған. Бұхарада оқыған. Сосын оқымысты адам, сопы ретінде Яссы қаласына қайтып келеді.

«Диуани хикмат» («Даналық кітабы») — түркі тілді халықтардың XII ғасырдан сақталған әдеби ескерткіштерінің бірі саналады. Бұл өлеңдер жинағы қазақ әдебиетінің де орта ғасырлық нұсқасы болып табылады. Өйткені Яссауи хикматтарының тілін ұзақ жылдар бойы зерттеген көрнекті совет ғалымы А. К. Боровковтың пікірі бойынша «Даналық кітабы» оғыз-қыпшақ тілінде өмірге келген әдеби туынды. Кезінде ол өлеңдер өте қарапайым, көпшілікке түсінікті тілмен жазылған. Ақын Орта Азиядан бастап, Еділ жағалауына дейінгі ұлан-ғайыр өлкеде көшіп-қонып жүрген түркі тайпаларының бәріне де түсінікті болатындай ауызекі сөйлеу тілінде жырлағаны дау тудырмайды. Бірақ бертін келе жинақты көшірушілер оған өз тарапынан көптеген араб-парсы сөздерін қосып жіберген сияқты.

Бұл өлеңдер жинағының алғашқы түп нұсқасы сақталмаған. Ең ескі нұсқасы XV-ғасырдың орта кезінде араб емлесімен көшірілген. «Даналық кітабы» Қазан (1887 және 1901 ж.), Стамбул (1901 ж.), Ташкент (1902 және 1911 ж.) баспаларынан бірнеше рет жеке-жеке кітап болып басылып шығады.

Ахмет Яссауи өлеңдер жинағының ең толық нұсқасы Қазан басылымы болып табылады. Мұнда 149 хикмат берілген. Соның 109 хикматы Яссауидің өзінікі екені даусыз. Қалғандары шәкірттері тарапынан жазылып, жинаққа еніп кеткен жыр жолдары болса керек.

Түркия ғалымы М. Ф. Кепрюлю-заде Ахмет Яссауи хикматтарының жазылу тарихын, поэтикасын, әлеуметтік бағыт-бағдарын тұңғыш рет әдебиеттану ғылымы тұрғысынан жан-жақты зерттеп, ол туралы келелі ғылыми еңбек жазғаны мәлім. Ғалым 1928 жылы Ахмет Яссауи поэзиясын ғылыми негізде жүйелеп, Стамбул баспаларының бірінен жеке кітап етіп шығарды.

Қазіргі зерттеушілердің барлығы дерлік Ахмет Яссауи жырларының осы басылымын негізге алып жүр.

Белгілі орыс ғалымдары А. Н. Самойлович, Е. Э. Бертельс, А. К. Боровков, Г. Ф. Благова, т. б. Ахмет Яссауи жырларын зерттей келіп, кезінде оны жоғары бағалады, әрі ақынның өзінен кейінгі сөз зергерлеріне тигізген әсері зор болғанын ерекше атап көрсетті.

¹ Кітапта: Ахмед Иүгінеки. Ақиқат сыйы. Алматы, 1985, 5-бет.

Сондай-ақ Ахмет Яссауи поэзиясын зерттеу ісіне Э. Р. Рустамов, Н. М. Маллаев, В. И. Зохилов сияқты өзбек ғалымдары да едәуір үлес қосты.

«Даналық кітабында» негізінен төрт нәрсе мадақталады. Олар: «шариғат» — ислам заңдары мен әдет-ғұрпының жинағы, «тариқат» — сопылықтың идеясы, мұрат-мақсаты, «маърифат» — дін жолын танып, оқып білу; «хақиқат» құдай және оған жақындау. Ахмет Яссауидің ойынша, «Шариғатсыз», «тариқат», «тариқатсыз» «маърифат», «маърифатсыз» хақиқат болуы мүмкін емес. Бұлардың бірі екіншісіне өту үшін қажетті басқыш болып табылады.

Түркі халқы ислам діні мен мәдениетін қабыл еткен соң бұрынғы көк Тәңірісіне табынуға негізделген мәжусилік сенімінен, әдебиетінен, өнерінен, жалпы алғанда, алғашқы рухани мұрасынан айрыла бастаған еді. Сонымен бірге, араб-парсы тілдері мен исламның оқу-білімі бұқара халыққа көпке дейін жат көрініп, түсініксіз болып келді.

Міне, осындай бір тарихи бетбұрыс кезеңінде өлең құрылысы жағынан көне түркі поэзиясының табиғатына жақын етіп жазылған, әрі оғыз-қыпшақ тілінде өмірге келген Ахмет Яссауи жырлары жергілікті халықтың рухани өмірінде зор роль атқарды. Ақынның «Даналық кітабы» атты жыр жинағы арқылы қарапайым халық ислам әлемімен, сол дәуір үшін ілгерішіл саналған сопылық ағымның философиялық ой-пікірлермен танысты.

Рас, әділдік жолына түсу, ақиқатты іздеп табу, адамның рухани өмірінің таза болуы сияқты құбылыстарды Ахмет Яссауи ислам дінінің шарттары арқылы түсіндіруге әрекет жасады. Соның өзінде, ақын әлеуметтік қайшылықтар мен теңсіздіктерді сынап, халық мүддесін ескергісі келмеген тақаппар жандарды әшкерелеп отырады. Халықты ізгі қасиеттерге, адамгершілікке үндейді:

Ғаріп, пақыр жетімдерді қылған шадман,
Құлдық қылып, ғазиз жанды еткін құрбан.
Тегам тапсаң, шын пейілмен күткін мейман,
Халықтан естіп бұл сөздерді айттым, міне...
Ғаріп, пақыр жетімдерді әркім сүйер,
Риза болар ол пендеге пәруәрдигер.
Ей, бейхабар, болма күмән, сені асырар.
Хақ Мұстафадан естіп, айттым мұны...
Дүние үшін қам жеме, хақтан өзгені сөз деме,

Кісі малын сен жеме, сират көпірінде тұтар.
Әйелің, қарындас, ешбір болмас ол жолдас,
Әлек болып ғаріп бас, өмірің желдей өтер...
...Алла жадым айта алмай, өліп кетсем,
Ессіз өмірім арманда өтер достар...
...Хақиқат дариясынан ішкен кісі,
Өзі мұлық, көңілі сынық, көзі жасты...
...Хақ қаһарынан қорқып, жасын текпегендер,
Тозақта жүз мың азап тартар достар...
Әділетсіз залым патша болғаны-ай,
Ордасына өңшен қудың толғаны-ай.
Бірін-бірі жиналысып, қоллаштап,
Су төгілмес жүр ғой бәрі жорғадай...¹

Сонымен, бүкіл әлемдегі түркі тілдес халықтарға ортақ мұра саналатын Ахмет Яссауидің ғажайып жырларын оқып-үйренуге, зерттеуге, жариялауға біздің елімізде соңғы кезге дейін тиым салынып келгені мәлім. Тек елімізде қызу жүріп жатқан қоғамды қайта құру, жариялылық процесінің арқасында ғана Ахмет Яссауи туралы ашық сөйлесуге мүмкіндік туды. Ақын жырларын зерттеу, тәржіма жасау істері шындап қолға алына бастады.

Бұған 1990 жылы қазан айының 23—27 жұлдызында Түркістан қаласында ЮНЕСКО-ның бағдарламасы бойынша «Яссауи әлемі» деген атпен өткізілген халықаралық ғылыми конгрестің материалдары толық дәлел. Ахмет Яссауи мұрасын танып-білу, оны қоғам игілігіне пайдалану қажеттігі осы халықарлық маслихатта ерекше атап көрсетілді.

Есімдері әлемге машһур Сағди, Хафиз, Жәми, Низами, Руми сияқты шайырлар кезінде сопылық ағымның ұтымды сарындарын пайдалана отырып, гуманистік идеяға құрылған ғажайып жыр-дастандар жазғаны мәлім. Түркі тіліндегі сопылық-мистикалық әдебиеттің негізін қалаушылардың бірі Ахмет Яссауи хикметтерінің әлеуметтік астары тереңде жатқанын аңғару қиын емес. Мәселен, ақын жалған ғалымдар мен жағымпаз жандарды өлтіре сынайды:

Білгірі заман ақыр залым болды,
Жағымпаз жан алғыштар ғалым болды,
Сойқанды елге ашық айта алмаудан
Ішіме менің дертті жалын толды.

¹ «Социалистік Қазақстан» газеті, 28 қазан, 1990 жыл. Ахмет Яссауи өлеңдерінің қазақшасын газеттің осы санында жарияланған С. Битенов пен А. Түгелбаев аудармалары бойынша беріп отырмыз — Н. Қ.

Ахмет Яссауи өзінің ұзақ жылғы өмір жолын түйіндей келіп бұл өмірде ақиқаттан артық қасиет жоқ деген қорытынды жасайды:

Қожа Ахмет, басымды елге не біл,
Ақиқатты ары таза сүйе біл.
Дүниеқорлар кетсін бықсып өзімен
Халық қана дүниеге не бұл.

Сөйтіп, Ахмет Яссауи тек дін насихатшысы ғана емес, сонымен бірге, ол адам бойындағы ізгі қасиеттерді көкке көтере мадақтаушы, өз оқырманын әділ, мейірімді, сабырлы, жомарт, кішіпейіл болуға шақырған ойшыл ақын.

Белгілі әдебиет зерттеушісі Р. Бердібаев қазақ көркем сөз өнері мен Ахмет Яссауи поэзиясы арасындағы дәстүр жалғастығы туралы айта келіп, «түркі әдебиетінде жиі ұшырайтын «иман нұры», «заһар көзі», «сырдың көзі», «тарифаттың ләззаты», «махаббат майданы», «маърифат бостандығы», «хақиқат дариясы», «ғашықтың дерті», «махаббат бостандығы», «гүл шарабы», «көңіл кәбәбі», «Дәрислам сарайы», «ақиреттің азығы», «махаббат жүгі», «маърифат бұтағы», «үміт құрығы», «шарифаттың көйлегі», «ғашық дүкені», «мехнаттың дариясы», «дүрдің кені», «жан дауасы», «шайтан жолы», «нәпсі шайтан»... тәрізді бейнелік қатарлар бұрыннан келе жатқан тамаша дәстүр айдынына апарды»,— деп жазды.¹

Ахмет Яссауи жырлары тек қазақ еліне ғана емес, бүкіл түркі тілдес халықтарға ортақ мұра екені мәлім. Арада сан ғасырлар өтсе де өзінің мән-мағынасын кемітпей, қайта уақыт озған сайын қадір-қасиеті арта түскен бұл ғажайып хикмат-жырлар ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, рухани мұра ретінде өмір сүре беретіні даусыз.

Ахмет Яссауидің сопылық-мистикалық сарындағы ой-пікірлерін оның шәкірттері жалғастырып, кезінде көптеген хикмат-жырлар жазғаны мәлім. Ғұлама ақынның ел ішінде ең танымал болған дарынды шәкірттерінің бірі *Сүлеймен Бақырғани* еді. Ақынның туған жылы белгісіз, 1186 жылы қайтыс болған. Оны жұрт Хакім ата деп атаған.

Сүлеймен Бақырғани да өзінің гуманистік бағыттағы ой түйіндерін ислам діні қағидалары тұрғысынан

түсіндіруге әрекет жасайды. Ал, біз соңғы кезге дейін дін атаулыға сыңаржақ қарап, оның адамды ізгі қасиеттерге үндейтін ілгерішіл ролін теріске шығарып келдік. Сол себепті Сүлеймен Бақырғани өлендері де күні бүгінге дейін зерттелмей, жарияланбай келеді.

тер көп айтатын болған. Бертін келе Бақырғани жыржинағы «Бақырғани кітабы» деп аталады. Бұл жинақтағы өлендер өзінің тақырыбы, мазмұны, құрылысы жағынан Ахмет Яссауидің «Даналық кітабына» ұқсас болып келеді.

Бақырғани өлендері кезінде ел арасында ауызша да мейлінше кең тараған. Әсіресе оны ел аралаған дәруіштер көп айтатын болған. Бертін келе Бақырғани жырлары ел аузынан жиналып, 1877 жылы Қазанда жеке кітап болып басылып шығады.

Сүлеймен Бақырғанидің «Ақыр заман кітабы» және «Бибі Мариям кітабы» деп аталатын екі дастаны бар. Олар негізінен діни аңыз-әңгімелер сюжетіне құрылған. Сопылық-мистикалық ой-пікірлерді уағыздайды. Сонымен бірге, бұл дастандарда оқырманды ізгі қасиеттерге үндеу сарыны да бар.

Кезінде күллі түркі тілдес халықтарды тамсандырған Ахмет Яссауи мен Сүлеймен Бақырғанидің хикмат-жырлары қазақ әдебиеті тарихынан тиісті орнын алатыны даусыз.

¹ Бұл да сонда.

XIII-XV ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ӘДЕБИЕТ

Тарихи-әлеуметтік
жағдай.

Бұл кезде монғол шапқыншылығына ұшыраған Қазақстан мен Орта Азия мәдениеті мен экономикасы мейлінше күлдірап кеткен еді. Ұлан-ғайыр өндіргіш күштер талқандалып, қыруар мол материалдық және мәдени қазыналар жойылып кетті. Монғол әскері сәулетті қалаларды, білім мен мәдениет орталықтарын, жайқалған егіс алқаптарын өртеп, бейбіт елді қырып-жойып өзіне жол ашты.

Жергілікті халық бұқарасы өз жерін басқыншылардан қорғау үшін Шыңғыс хан әскеріне қарсы ерлікпен күресті. Әсіресе Оңтүстік Қазақстанның Сырдария бойындағы қалалары мен қоныстары жауға қатты қарсылық көрсетті. Отырар қаласының билеушісі Ғайыр хан өзінің небәрі 20 мың әскерімен алты ай бойы монғолдарға берілмей, табандылықпен шайқасты. Қамалды қорғаушылар тегіс қырылған соң ғана монғолдар қаланы жаулап алды. Бұл — 1220 жылғы ақпан еді.

Қатты қарсылық көрсеткені үшін Шағатай мен Үгедейдің монғол отрядтары қала мен қамалды қиратты, қаланың тірі қалған тұрғындарын тегіс қырып салды.

Ал, Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошы Сығанақ қаласын қоршап алып, жеті күн бойы үздіксіз шабуыл жасады. Көп әскердің күшімен монғолдар қаланы алды. Басқыншылар ерлікпен күрескен қала халқын түгел қырып тастады.

Сырдария бойындағы тағы бір қамал-қала — Ашнас

еді. Бұл қаланың халқы да монғолдарға қарсы ерлікпен күресіп, Сығанақ халқы секілді түгелдей қайғылы қазаға ұшырады. Бұдан кейін осы аймақтағы Жент, Үзкент және Баршынкент қалаларын да монғол әскері жаулап алып, талап-тонады, сәулетті ғимараттарды аяусыз қиратты.

Монғол шапқыншылығының зардаптары тым ауыр болды. Гүл жайнап тұрған қалалар жер бетінен ғайып болып, барлық жерде ауру-індеттер тарады, жаппай ашаршылық, жұт жайлап алды. Монғол әскері елді мекендерді өртеп, жайқалған егіс алқабы мен бау-бақшаларды малға таптатты, арық-каналдарды бұзды. Мұның бәрі өлкенің экономикалық жағдайын бұрынғыдан да нашарлатып жіберді. Халық босып кетті. Көптеген қалалар мен аймақтар қанырап бос қалды.

Шыңғыс хан тірі кезінде-ақ жаулап алған елдерін ұлдарына бөліп бергені мәлім. Сол кезде кең-байтақ қыпшақ даласы да жыртысқа түскен жібектей хан балаларының үлесіне айналды. Қазақстанның территориясы монғолдың үш ұлысының құрамына енген еді. Үлкен ұлы Жошыға — Ертіс өзенінен Оралға қарай, оңтүстікте Каспий мен Сарысуға дейінгі өлкелер, Хорезмнің солтүстік аймақтары тиді. Шағатай ұлысына — Оңтүстік және Оңтүстік-Шығыс Қазақстан қарады. Ал Жетісу өлкесінің солтүстік-шығыс жағы — Үгедей ұлысы деп аталды.

Негізінен қыпшақ даласын билеген Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошы өз ұлысын тәуелсіз, дербес мемлекет етуге әрекет жасады. Бірақ 1227 жылы Жошы кенеттен қазаға ұшырауына байланысты бұл әрекеті іске аспай қалды.

Әкесі өлген соң Жошы ұлысын оның баласы Батый биледі. Ол көптеген қанды жорықтар жасап, Жошы ұлысын Алтай тауынан бастап, Дунай өзеніне дейінгі ұлан-ғайыр өлкені алып жатқан үлкен мемлекетке айналдырды. Қарудың күшімен, өзгенің жерін зорлықпен қаратып алу арқылы құрылған бұл мемлекет — Алтын Орда мемлекеті деп аталып кеткен. Алтын Орданың қоғамдық және мәдени өмірі XIII—XIV ғасырларда жандана бастады. Біртіндеп Алтын Орда көрші елдермен — Батыс Еуропамен, Мысырмен, Үндістанмен, Кіші Азиямен, Қытаймен экономикалық және мәдени қарым-қатынас жасайтын болды. Соның нәтижесінде Алтын Орданың ірі қалалары саналатын — Батый са-

райы, Берке сарайы, Керчь, Хорезм, Сығанақ, Үргеніш сияқты кенттерде колөнер кәсібі, сәулетшілік пен зергерлік өнері, ғылым мен әдебиет біршама дамыды.

Алтын Орда мемлекетінің иелігіне кең-байтақ Қазақстан, Орта Азия және Шығыс Еуропаның көп жерлері қарады. Бұл мемлекет XIII ғасырдың орта кезінен бастап, XV-ғасырдың соңына дейін өмір сүріп тұрды. Астанасы — Еділ сағасындағы Сарай қаласы болды.

Алтын орда мемлекетінің күш-қуаты мен беделі Батый, Берке, Мөңке-Темір, Туда-Мөңке, Төле-Бұқа, Тоқты, Өзбек хандар тұсында күшті болды. Бірақ феодалдық қатынастар дамыған сайын билікке талас күшейіп, өзара ішкі соғыстар жиілеп кетті. Тоқтамыс хан мен Едіге би арасындағы билікке деген талас үдей түсті. Орыс әскері 1380 жылы Куликово шайқасында монғолдарға күйрете соққы берді. Мұның бәрі Алтын Орда мемлекетін барынша әлсіретіп, XV ғасырдың бас кезінде біржолата құлауына әкеліп соқты. Сол кезде Қырым, Қазан, Ноғай, Қазақ, Өзбек хандықтары құрылды.

Алтын Орда
дәуірінің
мәдениеті
мен әдебиеті.

Атақты араб филологы Әмин әл-Холи Алтын Орда мемлекетінің астанасы Сарай қаласы XIII—XIV ғасырларда ғылым мен мәдениеттің аса ірі орталығы болғанын хабарлайды. Ол

Алтын Орданы билеуші әміршілер ішінен, әсіресе, Берке, Өзбек, Жәнібек хандарды аса білімді, түркі халықтарының тарихы мен әдебиетін көп оқыған, сөзге шешен, өнер мен өлеңге құштар адамдар деп көрсетеді. Бұлардың тұсында Египет пен Хорезмнің ең дарынды ғалымдары, ақындары, әншілері, күйшілері, т. б. Сарай қаласында тұрды. Осы кезде Алтын Орданың астанасына есімі әлемге мәшһүр Күтүб ад-Дин ар-Рази, Садад-Дин ат-Тафтазани, Жәлел ад-Дин, Хафиз ад-Дин ал-Баззави, Ахмад ал-Хаджандари сияқты әдебиетші, тілші, тарихшы, философ ғалымдар келген болатын.

Сол дәуірдегі арабтың атақты ғалымы С. Тафтазани өзінің шешендік өнерінің табиғаты туралы жазған «Китаб әл-Хитта әл-Марсума» деген еңбегіне түркілердің шешендігін жоғары бағалай келіп, «Менің риторика саласындағы ұстазым Жәнібек хан» деп көрсетеді. Сарай қаласының кезінде мәдениет пен ғылымның ірі орталығы болғанын дәлелдейтін тарихи деректер көп¹.

¹ *Амин ал-Холи. Связи между Нилом и Волгой в XIII—XIV вв. М., 1962.*

Алтын Орда мемлекетінің халқы өзінің этникалық құрамы жағынан біркелкі емес еді. Екіншілікпен айналысатын аймақтарды негізінен Еділ бұлғарлары, орыстар, армяндар, гректер, хазарлар, қала қыпшақтары мекен етті. Ал мал шаруашылығымен айналысатын дала өңірінде түркі тектес тайпалар басым еді.

Бұл мемлекет халқының басым көпшілігі түркі текті ру-тайпалар, әсіресе, қыпшақтар мен оғыздар көп болды. Сол себепті Алтын Орданың әдеби тілі — қыпшақ-оғыз диалектісіндегі орта ғасырлық түркі әдеби жазба тілі еді. Бұл тіл түркі тайпалары мен халықтарының бәріне бірдей түсінікті болды.

Алтын Орда дәуірінің мұралары онша көп сақталмаған. Бұл кездегі әдебиет өкілдерінен біз Сайф Сарани, Хорезми, Күтб, Дүрбек, Лутфий, Сайдахмад, Әли Атан, Рабғузи, т. б. шығармаларын білеміз. Кейбір ақын-жазушылардың лақап есімдері ғана мәлім.

Бұл кезде өмірге келген көркем туындылардан ақын Хорезмидің «Мухаббат-наме» поэмасы, Сайф Саранидің «Гүлстан» (Яки «Гүлстан бит-түрк» деп те аталады) дастаны, Күтбтың «Хұсрау уа Шырыны» мен Дүрбектің «Жүсіп-Зылиқа» дастандары Рабғузидің «Қисса-сул әнбиясы» ерекше мәшһүр болды.

Дүрбек діни аңыздар сюжетіне құрылған «Жүсіп-Зылиқа» қиссасын өз бетінше қайта өңдеп, оны осы реалдық өмірдің қызығы мен қиындығын пынышылдықпен жырлаған дастан етіп жаңадан жазып шықты.

Сондай-ақ діни-мистикалық бағыттағы әдеби шығармалар да аз емес еді. Олар ислам дінінің қағидаларын насихаттап, халық бұқарасының назарын қоғамдық әділетсіздікке қарсы күрестен басқа жаққа бұрып әкетуге әрекет жасады. Мұндай ақын-жазушылар қанаушы таптың мүддесін көздеп, еңбекшіл халықты мәңгілік құлдықта қалдыруға ұмтылды.

Міне, сондай діни-мистикалық шығармалардың бірі Насыраддин Рабғузидің прозалық туындысы — «Қисса-сул әнбия» немесе «Қисса-и Рабғузи» деп аталады.

«Қисса-сул әнбия» — сюжеттік жағынан алып қарағанда негізінен әулие-әмбиялар, өздерін құдайдың жердегі өкілдері санайтын пайғамбарлар жайында қиссикаялар, аңыз-ертегілер жинағы болып келеді.

«Қисса-сул әнбия» 1914 жылы Қазан, ал одан кейін-ірек Ташкент қалаларында бірнеше рет жеке кітап бо-

лып басылып шықты. Ел арасында бұл кітаптың қолдан көшірілген нұсқалары кезінде кең тараған.

Әйтсе де «Рабғузи қиссасы» түгелдей бастан-аяқ діни уағыз емес. Мұнда ежелгі дәуірдегі түркі тектес ру-тайпалар арасында көп тараған қиял-ғажайып ертегілер, аңыздар, қиссалар, өлең-жырлар, мақал-мәтелдер берілген. Мәселен, осы кітаптың Қазан қаласынан шыққан басылымында 79 ертегі-аңыз, қисса-хикаят, т. б. бар.

Ерте дәуір әдебиетін ұзақ жылдар бойы зерттеген ғалым Б. Кенжебаев солардың бәрін тақырып-мазмұнына, идея-мәніне қарай мынадай үш топқа жіктейді:

1. Жер, көк, адамзат, хайуанат, жып-шайтан, періште, адам ата, от, топырақ жайлы түсінік, мақала, әңгіме.
2. Әулие-әмбиялар, пайғамбарлар, солардың өмірбаяндары, іс-әрекеттері туралы қиссалар, ертектер, аңыздар.
3. Шежіре — мұсылман жыл есебінің, хижраның алғашқы он жыл ішінде болған тарихи оқиғалар, календарь — жыл, ай, күн аттары, назым өлеңдер.

Бұл шығармада Сүлеймен, Дәуіт, Мұса, тағы басқалар оқырманға тек әулие-пайғамбар ретінде ғана емес, ел билеген әділ патша болып та көрінеді. Мәселен, Дәуіт патша күндіз мемлекет басқару істерімен айналысып, ал түнде дәруіш киімін киіп алып ел аралайды екен. Ол халықтан патшаларың әділ ме, ел билеген әкімдер зорлық-зомбылық көрсеткен жоқ па деп сұрайды екен. Ел-жұртқа тізесін батырған әкімдерді ұдайы жазалап отырады екен дейді. Бір күні Дәуіт өзі туралы: патшаларың қалай?— деп сұрапты. Сонда бір кісі:— Патшамыз Дәуіт жақсы, бірақ жұрттың ақысын жейді— деп жауап береді. Сол күннен бастап Дәуіт патшалықты тастап, темір соғушы ұста болып кетіпті.

Дәуіт патша туралы тағы бір мынадай хикая бар. Дәуіт өз еліндегі бір кісінің әйеліне ғашық болып қалыпты. Сол әйелге үйлену үшін дереу күйеуін соғысқа жібереді. Сол күні патшаға арыз айтып, ағалы-інілі екі адам келеді. Інісі айтады: ағамның тоқсан тоғыз қойы бар. Сөйте тұрып, ол менің жалғыз қойымды тартып алды,— дейді. Сонда Дәуіт патша қаһарына мініп:— Бұл не деген әділетсіздік!— деп айғай салады. Бұған әлгі адамның ағасы аспай-саспай жауап береді:— Несі бар, әміршім, сіздің тоқсан тоғыз әйеліңіз бар екенін бүкіл ел біледі. Сөйте тұрып, біреудің жалғыз қатынын тартып алдыңыз. Мұныңызды қалай түсінуге болады?— деп жауап беріпті.

«Қисса-сул әнбияның» кейбір қисса-әңгімелерінде халық ауыз әдебиетінің сарыны, сюжеті, көркемдік тәсілдері басым болып келеді.

Мұса пайғамбар жайындағы қиссалар қазақтың қиял-ғажайып ертегі-аңыздарын еске салады. Мұсаның «қиелі» асатаяғы бар екен. Оны жерге шанышп қалса, ғайыптан жайқалған бау-бақша пайда болады немесе әскер өте алмай тұрған асау дарияға өзінен-өзі көпір салынып қалады яки қуып келе жатқан жауға қарсы тұратын аждаһар жылан шыға келеді.

«Қисса-сул әнбияда» Ануқ деген алып адамның бейнесін былайша суреттеп көрсетеді: Ануқтың екі аяғының арасы бір күншілік жол екен. Дариялардан таудай балықтарды қолымен ұстап алып, аспанға созып жіберіп, әлгі балықты күнге күйдіріп жеп отырады-мыс. Әлемді топан суы басқанда су оның тізесіне де жетпепті. Өзенге су ішуге барғанда бір аяғы арғы жағалауда, бір аяғы бергі жағалауда тұрады екен. Ануқ өзен үстінде осылайша тұрып өліпті. Сосын оның бір жілігі сол өзен үстінде көпір болып қалған екен.

Байғыз құс туралы мынадай әңгіме бар. Біреу байғыз құстан сұрапты:

— Неге сен ұдайы адамы жоқ ескі жұртты, қираған қорғандарды мекен етесің?— депті.

Сонда байғыз құс:

— Мен адамдардың зұлымдығынан қорқамын. Бір кезде гүл жайнаған шаһарларды күл-талқан етіп, осындай күйге түсірген адамдар ғой. Солардың зұлымдығын естен шығармау үшін ескі жұртты мекен етем,— деп жауап беріпті.

Сөйтіп, «Қисса-сул әнбия» бір жағынан діни аңыз-әңгімелерге, екінші жағынан, халық ауыз әдебиетінің дәстүрлеріне негізделіп жазылған прозалық көркем туынды болып табылады.

«Кодекс
куманикус».

Бүкіл қыпшақ даласын, Орта Азия мен Шығыс Европа жерлерінің көбін жаулап алу негізінде құрылған Алтын Орда мемлекеті нығайып тұрған кезде қыпшақ тілі үстем тілге айналды.

Алтын Орда дәуірінде (XIII—XV ғасырлар) Жоңғар қақпасынан бастап, Дунай өзеніне дейінгі аралықтағы ұлан-ғайыр өлкені мекен еткен елдің бәрі де қыпшақ тілін білетін, түсінетін болған. Бұл кезде Европа елдерінен қыпшақ даласына келетін, Дешті қыпшақ арқылы

жүріп Азия елдерінен өтетін саяхатшылар, елшілер, әскери адамдар, тағы басқалар қыпшақ тілін білуге мәжбүр болған.

Орыс елі көршілес отырған қыпшақтарды — половецтер, ал кейде печенгелер деп атаған. Ал, Батыс Еуропа жұртшылығы қыпшақтарды — кумандар деп атап кеткен еді. Ол кезде Еуропа елдерінде латын тілі, ал ислам діні тараған Азия мемлекеттерінде парсы тілі ресми, әдеби тіл болған.

«Кодекс куманикус» — латын сөзі. Бұл сөздің мағынасы — кумандардың кітабы, қыпшақ тілінің сөздігі яки қыпшақ тілі туралы жинақ. Бұл сөздік екі бөлімнен тұрады. Кітаптың бірінші бөлімінде — үш бағана етіп жазылған латынша — парсыша — куманша сөздік берілген. Сөздікті осылайша, үш бағаналы етіп құру өте қажет болған. Өйткені мұндай сөздік қыпшақ даласына Батыс Еуропа елдерінен келгендер, яғни латын тілін білетіндер үшін де, Шығыс жақтан келген адамдар, яғни парсы тілінде сөйлейтіндер үшін де, пайдалануға қолайлы еді.

«Кодекс куманикустың» екінші бөлімін — сан қилы аңыз-әңгімелер, ертегілер жинағы деуге болады. Екінші бөлімнің мақсаты — кумандар арасында христиан дінін уағыздау болса керек. Мұнда христиан дінінің пайдасы жайындағы түрлі уағыз-өсиет сөздер, христостың өмірі жайында, Мария Ананың әулиелігі туралы, киелі апостолдар жөнінде діни хикая-аңыздар бар.

«Кодекс куманикустың» түпнұсқа қолжазбасы қазір Италияның Венеция қаласындағы әулие Марк шіркеуінің кітапханасында сақтаулы тұр. Бұл шығарманың бірінші бөлімін, яғни латынша-парсыша-куманша сөздігін тұңғыш рет француз тіліне аударып, 1828 жылы Париж баспаларының бірінен жеке кітап етіп шығарған Генрих Юлий Клапрот (1783—1835 ж.) болды. Атақты ориенталист Г. Кун 1880 жылы қолжазбаның екі бөлімін де толық латын тіліне тәржіма жасап, Будапешт қаласында бастырып шығарды. Бұл кітап 1884 жылы С.—Петербургте неміс тілінде шықты. Оны неміс тіліне аударған В. Радлов еді. Дания ғалымы К. Гренбек қолжазбаның түпнұсқасын (факсимилесін) 1936 жылы жеке кітап етіп бастырып шығарды.

Бұл кітапты тұңғыш рет қазақ тілі тұрғысынан егжей-тегжейлі зерттеген ғалым Ә. Құрышжанов болды.

«Кодекс куманикус» әдебиет тану ғылымы тұрғысынан әлі арнайы зерттелген емес.

Біз әңгіме етіп отырған сөздікте қазіргі қазақ халқының әдеби тілінде жиі қолданылатын сөздер мен сөз тіркестері көп ұшырасады. Кітаптың алғашқы бетінен, яғни «А» әрпімен басталатын сөздерден бірнеше мысал келтірейік. Мысалы: «ат», «ата», «ұлы ата», «азамат», «айна», «ай басы», «айыл», «ақ», «ақ қой», т. б.

Сөздіктің екінші бөлімінде сан түрлі жұмбақтар, өлең-жырлар, діни кітаптардан шағын үзінділер келтірілген. Солардың ішінде мынадай қазақ жұмбақтары кездеседі:

Ішер, жер, ініне кірер, (шешуі: пышақ)

Буы бар да, ізі жоқ, (шешуі: кеме)

Аузын ашса, өңмені көрінеді. (шешуі: есік ашқанда көрінетін үй ортасындағы от)

Тап-тап тамызық,

Таматұғын тамызық,

Көленкеден кеп

Күйетұғын тамызық (шешуі: көбелек)

Ұзын ағаш басында

Ұлы бітіс бітірдім. (шешуі: көсеу)

Ақ үй, аузы мұрны жоқ үй. (шешуі: жұмыртқа)

Жазда жабулы тоқпақ жатыр. (шешуі: кірпі)

Жазда жаулы қауыс жатыр. (шешуі: жылан)

Ерте тұрдым. Алып ұрдым. (шешуі: есік)

Белдеуде бес ат,

Бесеуі де қасқа ат. (шешуі: бес саусақ)

Сенде, менде жоқ,

Сеңгір тауда жоқ,

Отта, таста жоқ,

Қыпшақта жоқ. (шешуі: құс сүті)

«Кодекс куманикус» — қыпшақ даласында XI—XIII ғасырларда жазылған, сол кездегі қыпшақ тілі мен әдебиетін зерттеу үшін аса құнды материалдар беретін жазба ескерткіш болып табылады.

Сонымен, қазақ әдебиетінің ежелгі тарихында Алтын Орда дәуірі (XII—XV ғасырлар) деп аталатын үлкен бір тарихи кезең бар деп білеміз. Бұл дәуірде ақын Хорезмидің Сырдария бойында туындаған «Мухаббатнаме» поэмасы, Еділ бойындағы Сарай қаласынан шық-

қан белгілі ақын Сайф Сараидің «Гүлстан бит-түрк» дастаны, Мамлюк (Египет) мемлекетінде өмір сүрген қыпшақ ақыны Құтбтың «Хұсрау уа Шырын» поэмасы, Дүрбектің «Жүсіп-Зылиха» дастаны қыпшақ-оғыз тілдерінің негізінде жазылғаны мәлім.

Сондай-ақ осы кезеңде қазақтың тұңғыш тарихшысы Хайдар Дулатидің «Тарихи Рашиди», Қадырғали Қосынулы Жалаиридін «Жамиғ-ат-тауарих» (Шежірелер жинағы), Захириддин Бабырдың «Бабыр-наме» атты шығармалары жазылған еді. Атақты тарихшы Әбілғазы бин Араб Мұхаммедханның «Шежіре-й түрк» («Түріктер шежіресі») және «Шежіре-й терекіме» («Түрікмен шежіресі») деп аталатын екі шығармасы да қазіргі түркі тілдес халықтардың әдебиет тарихына қосылған елеулі үлес болды.

ХОРЕЗМИ

«Мұхаббат-наме»

Алтын Орда дәуірі әдебиетінің ең көрнекті үлгісі — «Мұхаббат-наме» дастаны. Оны жазған ақын Хорезми. Хорезми — ақынның лақап аты. Ақынның шын аты — жән, өмірі, творчествосы жайлы мәлімет сақталмаған. Ол жайында білетініміз онша көп емес. Ақын Хорезми — Алтын Орда ханы Жәнібектің тұсында өмір сүрген. Сол Жәнібектің Сыр бойындағы әкімдерінің бірі болған Мұхаммед Қожабектің тапсыруы бойынша 1353 жылы «Мұхаббат-наме» дастанын жазған.

Дастанның
қолжазба
нұсқалары.
Зерттелуі.

Бүгінгі күнге дейін «Мұхаббат-наме» дастанның екі қолжазба нұсқасы мәлім. Дастанның екі нұсқасы да қазір Лондонның Британия музейінде сақтаулы тұр. ССРО Ғылым акаде-

миясының Азия халықтары институты 1952 жылы осы екі қолжазба нұсқасының фото көшірмесін алды. Қолжазбаның бірі 1432 жылы ұйғыр әрпімен көшірілген. Демек, «Мұхаббат-наме» дастанын Хорезми жазғаннан 80 жылдан кейін оны ұйғыр әрпімен қайта көшірген болып шығады. Бұл — дастанның ең көне, алғашқы көшірмелерінің бірі болса керек.

Ал, енді «Мұхаббат-наменің» араб әрпімен жазылған нұсқасы 1509 жылы көшірілген. Басқаша айтсақ, дастан жазылғаннан кейін, араға 166 жыл салып барып араб әрпімен көшірілген екен.

Бір қызығы — араб жазуындағы қолжазба ұйғыр жазуындағы нұсқадан 77 жыл кейін көшірілсе де оған қарағанда әлде қайда кең, әрі толық сақталған болып келеді.

«Мұхаббат-намені» тұңғыш зерттеген ғалым А. Н. Самойлович болды.

Бұл әдеби ескерткіштің ұйғыр әрпімен көшірілген нұсқасын белгілі совет ғалымы А. М. Щербак тілдік тұрғыдан зерттеп шықты.

Ал, «Мұхаббат-наменің» екі нұсқасын да өзара салыстыра отырып, зерттеп, араб әрпімен жазылған нұсқасын қазіргі әріптермен транскрипция жасап, оны орыс тіліне аударып, жан-жақты зерттеген ғалым көрнекті совет түркологі Әмір Нәжіп болды.

Ал, соңғы жылдары Хорезмидің «Мұхаббат-наме» дастанын зерттеумен одақтас республикалар ішінде өзбек әдебиеттану ғылымы көбірек айналысып жүргенін айта кеткен жөн. Мәселен, өзбек ғалымдары С. Қасимов, В. Валиходжаев, Н. Маллаев, т. б. бұл дастан жөнінде бірқатар зерттеулер жариялады.

Композициялық
құрылысы.
Махаббатты
жырлау.

«Мұхаббат-наме» дастанының араб әрпімен жазылған нұсқасы 473 бәйіттен тұрады. Дастанда 11 наме (хат) бар. Жігіттің қызға жазған он бір хаты жырға негіз болған. Солардың

ішінде төртінші, сегізінші және он бірінші хаттар парсы тілінде жазылған.

Қалғандары Алтын Орда түріктерінің бәріне бірдей түсінікті шағатай тіліндегі жырлар болып келеді. Сонымен, дастандағы 317 бәйіт шағатай тілінде, 156 бәйіт парсы-тәжік тілінде жазылған. Әйтсе де «Мұхаббат-наменің» негізгі тілі Алтын Орда қыпшақтарының тілі екенін ұмытуға болмайды. Дастанның әрбір жолы бұған айқын дәлел. Мұнда грамматикалық жағынан да, лексикалық тұрғыдан да қыпшақ тілі элементтері басым екені даусыз.

«Мұхаббат-наме» дастанының кіріспесінде ақын: «Мен де ұлы тәңірге жалбарынып, «Мұхаббат-намені» жаздым» дейді. Автор сол кездегі әдеби дәстүрді сақтап, алдымен әлемді жаратқан тәңірге сыйынады, сосын пайғамбарларға мақтау сөз айтады. Содан кейін ғана дастанның жазылу себептеріне тоқталады.

Ақын «Мұхаббат-намені» Алтын Орда ханы Жәні-

бектің әкімдерінің бірі Мұхаммед Қожабектің тапсыруы бойынша жазғанын дастанда былай деп жырлайды.

Түн ақшам ким көруңди бәйрәм айы
Мұхаммед-Хожа-бек дәулет хумайы.

Бұйырды өрга шадырван урулды,
Қадағ келтурди лар мәжлис курулды.

Хусәйин пәрдәси узрә түзүб саз
Мүғәнни бу ғәзәлни қылды ағаз.

...Тәбәссүм қылды, айды: ей фәлани,
Кетүргил бизга лайық әрмәғани.

Тилармин ким бизнің тил бирла пәйда.
Қитаби әйласаң бу қыш қатым да.

Қабул қылдым, йир өптим, айдым: ей шах,
Йиши киң топракы дәулет ли дәрғах¹.

Мазмұны:

Мейрам кешінде аспанда ай көрінгенде,
Мұхаммед Қожабек — мемлекет әміршісі:

«Төбеге шатыр тігілсін!» деп әмір етті,
Шарап әкелді, мәжіліс құрылды.

Аспаб пернесін «хұсайын» сазына келтіріп,
Әнші осы ғазалды әуендетіп айтты.

...Ол (Мұхаммед Қожабек) күлімсіреп сөйледі:
Ақыным бізге лайықты тарту жаса — деді.

Тілегім — өз тілімізде жыр жазсаң,
Ол кітабыңды осы қыста қасыма жүріп жазсаң.

Тілегін қабылдадым, жер сүйіп айттым:
Ей, шах, сенің босағанда болу — мен үшін бақыт.

Бұдан кейін «Мұхаббат-наме» авторы оқырманын Мұхаммед Қожабекпен таныстырып өтеді. Әсіресе, ол жөнінде дастанның кіріспесінде, қорытынды бөлімінде көбірек айтылады. Шығарманың негізгі бөлімінде ол туралы сөз қозғамайды. Себебі ол шығарманың негізгі кейіпкері емес. Автор оған өз дастанын арнағаны үшін мадақтайды.

Ақын өзіне көп қамқорлық көрсеткен Қожабекті батыр, асыл текті, мырза, көреген деп дәріптейді. Сондай-ақ Қожабектің қоңырат руынан екенін, оның Жәнібек ханға жақындығын тілге тиек етеді:

¹ Хорезми. Мухаббат-наме (Издание текста, транскрипция, перевод и исследование Э. Н. Наджиба). М., 1961, с. 28—30. Біз Хорезми өлеңдерін кітаптың осы басылымынан алып, оны жолма-жол аударма жасап беріп отырмыз. — Н. Қ.

Зехи әрслан йүзәк Қоңрат уруғы,
Кичик йашдин улығ ларның улуғы.

Сә'адәт м'дәни иқбал гәнжи,
Мұхаммед-Хожа-бек аләм күвәнжи.

Оза жансыз тән ерди мүлки сенсиз,
Шәхиншәк Жәни-бек хан ға йетән сиз.

Мазмұны:

Қоңырат руынан шыққан айбарлы арыстаным,
Сен сәби шағыңнан-ақ ұлылардың ұлысысың.

Қуаныш пен ләззаттың қайнар-бұлағы сен,
Мұхаммед Қожабек — әлемнің қуанышысың.

Саған дейін мына ел — жансыз тән ғана еді,
Ал, сен, шахтардың шахы — Жәнібекпен туыссың.

Ақын Хорезми осылайша Қожабекті жер-көкке сыйғызбай мақтап, оны жомарттықта — Хатымтайдан, батырлықта — Рүстемнен, сұлулықта — Шолпан жұлдызынан озасың дейді.

Міне, осындай мадақтау жырлары айтылған соң ғана шығарманың негізгі бөлімі басталады деуге болады:

Мұхаммед Хожа-бек мәдхин түгәттим.
Мұхаббат-наме ни бунйад еттим.

Мазмұны:

Мұхаммед Қожабекті маләқтауды біттім,
«Мұхаббат-намені» айтуды бастадым.

«Мұхаббат-намені» негізгі бөлімінде жігіттің сүйген қызына деген мөлдір махаббаты жырланады. Жігіт сүйген қызына әсемдік әлемінен тең таппай, оны Айға да, Күнге де теңеп, жер бетіндегі сұлулық атаулының ғажайып картинасын жасайды.

Махаббат тек адамзатқа ғана тән ғажайып, асыл қасиет екенін ақын зор шеберлікпен суреттейді:

Ики йакту гәвхәр аләм ға бергән.
Мұхаббат гәнжини адәм гә бергән.

Хәва үзрә берур шункаргә күны,
Толун ай дек қылуз бир қәтрә суны.

Аның ким ал иңиндә мең йәратты,
Бойы бирла сачыны тең йәратты.

Мазмұны:

Екі жарық гәуһарды әлемге берген
Махаббат қазынасын адамға берген.

Аспанда берер сұңқарға қуды
Толған айдай етер бір тамшы суды.

Бетіне оның (тәңірім) мен жаратты
Шашы мен бойын тең жаратты.

Дін-мистикалық бағытта жазылған сол кездегі кисса-хикаяттар адамды бұл өмірдің қызығынан безуге шақырып, сүйіспеншіліктің өзін жұмақтың ісі етіп қоятыны мәлім. Мұндай шығармалар «о дүниенің» ләззаты үшін тіршіліктегі іс-әрекеттен, өмір үшін күрестен бас тартуға шақырады. Жұмақтағы қор қыздарын дәріптейді.

Ал, «Мұхаббат-наме» дастанында адамның осы өмірдегі адамға деген сүйіспеншілігі зор шабытпен жырланады, акын нақты өмірдің қадір-қасиетін жоғары бағалайды, шығарманың бас қаһарманы өз сүйіктісі үшін ешқандай қауіп-қатерден тайсалмайды.

Жігіт сүйген қызына жазған хатында «Сүйіктім қасымда болсаң, жұмақтың маған керегі жоқ» деп батыл сөйлейді:

Сачың бір тарыңа мың хур йетмас,
Иүзүң нұң нурыңа мың нур йетмас.

Әгар берсе сйургаб хәк тә'ала,
Керәкмас сен сизин Фирдәвси-ә'ла.

Қишн иңң сен сизин не жаны болсун,
Аның тек умурның на саны болсун.

Мазмұны:

Мың хор қызы — сенің бір тал шашыңа жетпес,
Жүзіңнің жарқ еткен бір нұрыңа мың нұр жетпес.

Егер тәңір тілегімді қабыл етсе,
Сенсіз маған жұмақтың қажеті жоқ.

Сен жоқ жерде кісінің жаны бола ма?
Сен жоқ жерде өмірдің сәні бола ма?

Жігіт сүйген қызына осындай пікір айта келіп, «маған сенсіз жұмақтың керегі жоқ, сен арғы дүниедегі хор қызынан мың есе артықсың, сол періште қыздар келіп, сенің сұлулығыңа табынсын, сен жоқ жерде — жұмақтың өзі маған дозақ» дейді.

Сөйтіп, акын нақты тұрмыс-тіршіліктегі сүйіспеншілік сезімін «о дүниенің» барлық қазынасынан мың есе артық деп бағалайды.

Дастанның басты қаһармандары — бір-біріне ғашық болған жігіт пен қыз. Шығарма негізінен жігіттің қызға жазған он бір хатынан тұрады. Дастанда қыздың жігітке жазған жауап хаты берілмейді. Алайда жігіттің хатынан қыздың сүйген жігітке деген сүйіспеншілік сезімін, қуаныш-реніштерін айқын аңғаруға болады.

Жігіттің өзінің ғашығына жазған хатында қызды былайша сипаттайды:

Әйә көрк ичрә аләм падишахы,
Жехан тутты сениң хүснүн сипахы.

...Табәссүм қылсаңыз шәкәр уйалур,
Тишин иңжүсидин гәвхар уйалур.

Жәмәлиң йитти 'аләм ға сипахлар,
Қатында ийр өпарлар жүмлә шәх-лар.

Фәләк 'ишқың йолында бисәр-о пай,
Ысырғаң данәси, Зүхрә, йүзүң — Ай.

Мазмұны:

Сұлулық әлемнің патшасы өзің,
Көркіңмен күллі әлемді жеңіп алдың.

Наз күлкіңнен шекер ұялар,
Иңжудей тісіңнен гәуһар ұялар.

Сұлулығың күллі әлемге белгілі.
Басқан ізіңе тәуегүге батыр да, патша да ынтызар.

Саған деген махаббаттан аспан әлемі есінен танды,
Ай — жүзің, Шолпан — сенің сырғаңдағы асыл тас қана.

Қыздың сұлулығынан қысылған Күн не істерін білмей абыржып, түні бойы бетіне перде жауып, ұялып жатады екен:

Сондықтан түн ұзаққа Күн ұялып,
Түн пердесін жамылып жатады екен.

Жігіт сүйген қыздың сұлулығы сондай, тіпті оны көргенде отқа табынушылар өз дінінен безіп кетеді деп суреттейді.

Хорезми өзі жырлаған қызды тек теңдесі жоқ сұлу ғана етіп көрсетумен шектеліп қалмайды. Дастанның бас қаһарманы ғашық болған қыз көрікті ғана емес, сонымен бірге, ақылына Аплотон таңданатын данышпан әрі сүйгеніне барынша адал, адамгершілігі жоғары, инабатты, ізгі жан. Міне, сол арқылы автор махаббат жайын әлеуметтік мәселе дәрежесіне дейін көтере білген. Акын адамға тән кейбір жаман қасиеттерді — опасыздықты, зұлымдықты, әдепсіздікті, надандықты өлтіре

сынайды. Хорезми осындай ой-пікірлері арқылы өзі өмір сүрген ортаның әділетсіздігіне біршама наразылығын білдіргендей болады. Сондықтан дастанда жырлаған махаббат тақырыбына әлеуметтік-қоғамдық тұрғыдан мән беріп қараған жөн деп білеміз.

Дастанда жігіт бар сырын ақтарып, ғашығы үшін ажалдың өзінен де тайсалмайтынын сездірсе де қыз оның ішікі жан дүниесін түсінбей-ақ қояды. Мұның бәрін жігіттің хаттарынан аңғарамыз. Ғашықтық дертінен ем таппаған ер жігіт сүйген қызына былай дейді.

Менің қадір-қасиетімді өлгенімде білерсің,
Мендей азап шексе, Аплотон да жынданар еді.

Ақыры арманына жете алмасына көзі жеткен жігіт қызбен қоштасады:

Мені саған деген махаббат өлтірді,
Енді сенің есігіңнен аулақ кетемін, хош бол.

Соның өзінде жігіт өмірден түңілмейді. Қыздың бақытты болуына тілектестік білдіреді. Дастанда жігіт өз махаббатына барынша берік, қызбен біржола қоштаса да сүйіктісінен мәңгі-бақи айнымайтынын айтады:

Көділге өзгенің махаббатын жуытпаң,
Жырақта жүрсем де өзінді ұмытпаң.

Жігіт сүйгеніне: өмірде алтын мен мыстың айырмасын білмейтін көңілі соқыр наданның қолына түсіп қалма дегендей алыстан мензеп ақыл айтады:

Қадірінді көр надан қайдан білсін,
Ғауһардың қадірін әркім біле бермес.

Рас, кейде дастанның лирик қаһарманы ертегі-аңыздарда айтылатын дәстүрлі кейіпкерлерге ұқсап кетеді. Әйтсе де дастанда өмір нақты көріністерімен, шынайы суреттермен бейнеленген. Ал, ондағы кейіпкерлер күнделікті тіршілік тынысын сезінетін нақты жандар. Автор лирик қаһарман арқылы қоғамның кейбір көкейтесті проблемаларын ауызға алады.

Мысалы:

Қачан қим шад есаң ғамғиә рәхм ет,
Әгәр султаң есаң, мискиә рәхм ет.

Мазмұны:

Егер өзін көңілді болсаң, қайғылы жанға қарайлас,
Егер сен бек-сұлтан болсаң, кедей жанға қарайлас.

Сөйтіп ақын ғашықтардың аузына сөз салу жолымен өзінің нақтылы философиялық-қоғамдық көзқарасын оқырман қауымға жеткізеді.

Хорезми гуманистік ой-пікірлерді кезінде ту етіп көтерген дарынды ақын, өз заманының ойшыл азаматы ретінде танылған. Автор дастанда махаббатты жырлау арқылы өзі өмір сүріп отырған қоғамның кейбір кемшіліктеріне сын көзімен қарайтынын айттық. Алайда ол феодал-клерикал топтың адам бойындағы асыл сезімді аяқтасты етіп отырғаны туралы, қыз-келіншектердің еркімен ешкім санаспайтыны жөнінде, соның салдарынан бірін-бірі ұнатқан жастар қайғылы оқиғаларға душар болып жатқаны хақында дастанда сөз қозғамайды.

Ақын Хорезми творчествосындағы мұндай қайшылықтар сол кездегі тарихи-қоғамдық жағдайға байланысты туған жәйіт еді.

Дастанның
көркемдік
ерекшеліктері.

«Мұхаббат-наме» — сюжеті қызықты, тілі көркем, көріктеу құралдары алуан түрлі, өлең құрылысы шебер жасалған дастан. Ақын Хорезми дастанда жыр жолдарына үстеме мағына беріп, оны ажарландырып жіберу үшін теңеу әдісін көбірек қолданады. Сөйтіп, ол өзі суреттеп отырған белгілі бір заттың яки құбылыстың ерекше белгілерін айқындай, әрі ажарлай түседі, сол арқылы жырдың эстетикалық әсерін еселеп арттырып жібереді.

Хорезми теңеу сөздерді мейлінше орынды қолданады. Дастанда: «нәркес көз», «ай жүз», «кылдай бел», «шекер сөз», «лағыл ерін» деген секілді әдемі теңеулер көп.

Ақын қалың қолдың қан майданға кіргенін — аш қасқырдың қойға түскеніне, қыздың бір тал шашын — мың хор қызына теңеуі, т. б. аса ұтымды шыққан.

Дастаннан тағы бір мысал келтірейік:

Әйә хуришид тек аләм чирағы,
Мүнәввар чехрәһиз фирдавс бағы.

Ачылса лә 'лициз шәкәр сачылур,
Көрүб гүл гүлчәһиз ағзы ачылур.

Бойуң тек сәрв йоқ бұстан ичинда,
Иүзүң нуры дин ай нуқсан ичинда.

...Шәкәрдин татлы сөзли дилрубасын,
Дариға ким чечәк тек би вәфасын.

Мазмұны:

Күн секілді күллі әлемнің шырағы,
Нұрлы жүзің — жұмақтың бір гүл бағы.
Оймақ аузың ашылса — шекер шашылар.
Соңы көріп жайқалып — гүлдер ашылар.
Боның сенің — бақта жоқ кипарис қы,
Сен күлсең — ай да сөніп қалады ғой.

Әлемім, шекерден де тәтті сөзің.
Дарига, гүл секілді құбыласың.

Сонымен бірге, ақын дастанда айшықтаудың бір түрі болып табылатын шендестіру немесе антитеза әдісін де кеңінен қолданып отырады. Сол арқылы Хорезми бір-біріне қарама-қарсы ұғымдарды, құбылыстарды, түр-түсі әртүрлі заттарды бетпе-бет қою әдісімен бұлардан мүлдем басқа бір құбылыстың, ұғымның, заттың сыр-сипатын оқырман көзіне елестетеді. Мәселен, ақын бірде: «Қара менің ақ жүзіне жарасар» десе екіншісінде — «Сен сұлтансың, ал мен — бақытсыз тұтқынмын» деп антитеза жасайды.

«Мұхаббат-наме» дастанында айтылуы бір болған-мен, мән-мағынасы әртүрлі сөздерді ойнатып, құбылтып шебер қолдана біледі.

Ашар йилдин сенің йилгандә атың.
Кұйаш йаңлық жеханны тутты атың
Әгәр десәм сени Рүстәм йәрарсың,
Қылыңың бирла сәф ларны йә р а р с ы н.

Мазмұны:

Сенің атың желгенде — желден озады,
Сенің атың (есімің) — күн секілді әлемге тарады.

Егер сені Рүстем десем — жа р а р с ы н.
Қылышыңмен жау қатарын — қа қ ж а р а р с ы н.

Хорезми түркі халықтары әдебиетінде «наме» жанрына өзінің «Мұхаббат-наме» дастаны арқылы тұңғыш рет жол ашты. «Наме» сөзінің бірнеше мән-мағынасы бар. Сондай-ақ «наме» — жанрлық форма ретінде де мәлім. «Наме» сөзінің ең жиі ұшырайтын мағынасының бірі — арнау өлең түрінде жазылған дастан, поэма деуге болады.

Хорезмидің «Мұхаббат-намесі» дәл осындай арнау ретінде жазылған дастан. Мұнда екі ғашық жанның ой-сезімдері, айтар сөздері жігіттің жазған арнау хаттары

арқылы берілген. Кезінде мұндай әдіс әдебиет жанрындағы айтарлықтай жаңалық болған. Бертін келе мұндай «намелер» лиро-эпикалық поэмаларға айналып кеткені әдебиет тарихынан мәлім.

«Мұхаббат-наме» дастанында жігіттің қызға жазған әрбір хатынан кейін месневи (аралас ұйқаспен келетін екі жол өлең), кейде ғазэл түріндегі жыр жолдары беріледі. Бұл ақынның өзіндік поэтикалық тәсілі. Сондай-ақ бұл дастан поэзияның фард (өз алдына ұйқасып, біртұтас түйінделген ойды білдіретін екі жолды өлең) деп аталатын түрлеріне де негізделіп жазылған.

Хорезми өз қаһармандарының бейнесін айқындай түсу үшін өзінен бұрынғы сөз зергерлерінің қолынан шыққан Ләйлі мен Мәжнүн, Хұсрау мен Шырын, Жүсіп пен Зылиха сияқты ғажайып образдарды зор білгірлікпен, аса шеберлікпен, творчестволықпен пайдаланып отырады. Мұның өзі Хорезми кейіпкерлерінің бейнесін сан қырынан келіп көрсетуге көмектеседі.

«Мұхаббат-наме» дастанының өлең үлгісі негізінен екі тармақты, он бір буынды болып келеді. Дастанның екі, үш, төрт буынды ұйқаспен келетін тұстары да бар.

Бұл дастан ертеректе жазылса да қазақтың лиро-эпикалық жырларымен сарындас, үндес, идеялас, тіпті түр жағынан да ұқсас болып келеді.

Қорыта айтқанда, Хорезми сәтсіз махаббаттың трагедиясын жырлай отырып, өзі өмір сүрген дәуірдің қоғамдық-әлеуметтік мәселелерін сөз етеді, сол заманның кейбір теңсіздік мәселелеріне наразылық білдіреді.

Алтын Орда дәуірінің ең тандаулы туындыларының бірі саналатын «Мұхаббат-наме» дастанының әдеби, тілдік, тарихи тұрғыдан маңызы зор. Хорезмидің бұл ғажайып шығармасын танып-білу арқылы біз бүгінгі қазақ әдебиетіндегі поэма жанрының өмірге келу жолдарын, қазіргі қазақ тілінің даму сатыларын, халқымыздың өткендегі әдет-ғұрпын, салт-санасын, т. б. тереңірек ұғынатын боламыз.

ҚҰТБ

Шығыс классикалық әдебиетінің ғажайып үлгілері XIII—XV ғасырларда ұлан-ғайыр қыпшақ даласына кеңінен тараған еді. Фирдауси, Низами, Сағди сияқты есімдері әлемге мәшһүр Шығыс ақындарының шығарма-

ларын Алтын Орда мен Орта Азия түркілерінің сол кездегі әдеби тіліне көптеп аударып бастады.

Еділ сағасындағы Сарай қаласынан шыққан аса көрнекті ақындардың бірі Құтб еді. Ақын XIV ғасырдың орта кезінде өмір сүрген. Алғашта Құтб Сырдария бойындағы мәдени орталықтардың бірі Сығанақ қаласында тұрады. Ал, Тыныбек Алтын Орда мемлекетінің тағына отырған кезде ол Сарай қаласына қоныс аударды. Кейінірек ол мәмлүктік Египетке барып, сонда тұрып қалған.

Құтб ақынды қыпшақтар арасында «Құтбы» немесе «Құтып шайыр» деп те атай берген. Ақынның өмірі мен творчествосы жайында мәлімет жоққа тән. Тіпті оның толық аты-жөні де белгісіз. Құтб — ақынның лақап аты болса керек. Құтбтың біздің дәуірімізге дейін сақталып қалған жалғыз шығармасы бар. Ол — «Хұсрау уа Шырын» дастаны¹. Бұл шығарма — азербайжан халқының кемеңгер ойшылы, ұлы ақыны Ілияс Жүсіпұлы Низамидің «Хұсрау мен Шырын» атты поэмасының аудармасы. Оны түпнұсқадан, яғни парсы тілінен қыпшақ-оғыз тіліне еркін аударма жасаған ақын Құтб болды.

«ХУСРАУ — ШЫРЫН» ДАСТАНЫ

Дастанның зерттелуі. Тіл ерекшеліктері.

Құтб ақынның бұл дастаны қазақ оқырманы арасында ерте кезден-ақ тарағаны жақсы мәлім. Азербайжан халқының кемеңгер ақыны Низамидің «Хұсрау мен Шырын» поэмасын Құтб ақын қыпшақ-оғыз тіліне 1341—1342 жылдары аударған болса керек. Бұл — Тыныбектің Алтын Орда тағына отырған кезі. Аудармашы дастанды Тыныбек пен Ханша Малика-Хатунға арнайды.

Құтбтың «Хұсрау-Шырын» дастанының жалпы көлемі — 120 парақ, яғни 240 бет. Дастан 4740 бәйіттен тұрады (Низамиде 7000 бәйіт). Соның 4685 бәйіті Құтб ақынның өзі жазған жыр жолдары. Қалғандары шығарманы көшірушілер тарапынан қосылған өлеңдер болып келеді. Құтб дастаны 91 тараудан тұрады.

Бұл дастанның жалғыз дана көшірмесі біздің заманымызға дейін сақталып жеткен. Қолжазба қазір Париж-

¹ Бұл шығарма қазақ оқырманы арасында «Хұсрау-Шырын» дастаны деп аталып кеткен. — Н. К.

дің ұлттық кітапханасында сақталып келеді. Соның фото көшірмесі негізінде әдеби және тілдік зерттеулер жүргізілді.

«Хұсрау-Шырын» дастанын алғаш зерттеушілердің бірі поляк ғалымы А. Зайончковский болды. Бұл туындыны ол түркі тілінің қыпшақ диалектісінде жазылған аса құнды әдеби мұра деп бағалады. Мұны ол Низами поэмасының тікелей аудармасы емес, қайта өңдеп жазылған туынды шығарма деп таныды. Ал, Е. Э. Бертельс болса, оны Низами поэмасының толық, көркем аудармасы деген болатын.

Көрнекті совет түркологы Ә. Н. Нәжіп парсы тіліндегі «Хұсрау уа Шырын» түпнұсқасы мен қыпшақ-оғыз тіліндегі «Хұсрау уа Шырын» нұсқасының өзек-арқауы бір екенін ерекше атап көрсетеді. Ғалым бұл дастанның Құтб жасаған аударма нұсқасын жартылай төл туынды, дербес роман деп бағалайды.

«Хұсрау-Шырынның» көркемдік және тілдік ерекшеліктеріне кезінде А. Н. Самойлович, А. М. Шербак, Э. Р. Тенишев, Г. Ю. Алиев, т. б. ғалымдар назар аударған болатын.

Құтб аударған «Хұсрау-Шырын» поэмасын қазақ тілі тұрғысынан жан-жақты зерттеп, бұл дастанның ғылыми сөздігін жасап шыққан ғалым А. Ибатов болды¹. Бұл сөздікте осы дастандағы 4400-ден астам сөз бен сөз тіркестеріне түсінік беріліп, нақты мысалдармен дәлелденген. Бұл сөздіктен Құтб аударған «Хұсрау-Шырын» дастанының тілі қазіргі қазақ тіліне мейлінше жақын тұрғанын аңғару қиын емес. Мысалы: аваз — әуез, ағач-ағаш, ағыр-ауыр, адаб-әдеп, арслан-арыстан, асман-аспан, бала-бала, балчық-балшық, баш-бас, біліг-білім, ғазаб-азап, дәрт-дәрт, дариға-дариға-ай, т. б.

Дастанның қысқаша мазмұны.

Иран елінде бір қарт патша болыпты. Оның Хұсрау деген жалғыз ұлы бар екен. Хұсрау көп оқып, ер жетіп әдепті жігіт болыпты. Патша ұлының

Шапур деген бір суретші досы бар екен. Бір күні ол Хұсрауға әділ патша Мехинбану және оның жиені сұлу Шырын жайында әңгіме айтып береді. Сонда Хұсрау Шырынға ғашық болып қалады. Досын елшілікке жібереді. Шапур алыстағы Армения еліне барып, Шырын

¹ А. Ибатов. Құтбтың «Хұсрау уа Шырын» поэмасының сөздігі. Алматы, 1974.

серуендейтін бақтағы бір ағашқа Хұсраудың суретін ілін қояды. Жігіттің суретін көрген Шырын оған ғашық болып қалады. Ақыры Шапур бір күні Шырынмен оңаша сырласып, оған Хұсрауды мақтайды. Шырынға жігіттің жіберген жүзігін береді. Ақыры екі ғашық екі елдің шекарасында кездеседі.

Бірақ нақ сол сәтте Хұсраудың әкесі қайтыс болғаны туралы хабар келеді. Хұсрау дереу өз еліне аттанып кетуге мәжбүр болады. Алайда еліне келгенде дұшпандары оған қарсы шығып, әкесінің тағына отырғызбай қояды. Хұсрау амалсыздан тағы да қыздың еліне — Арменияға қайтады. Шырын қыз тойға асықпау керектігін, алдымен Иран тағына иеленіп алу қажеттігін айтып, Хұсрауға кеңес береді. Хұсрау жәрдем алу үшін Румға (Византия) барып, Рум патшасынан әскер алады, әрі оның қызы Мариямға үйленіп қайтады.

Хұсрау әкесінің тағына отырған кезде Мехинбану дүниеден өтіп, патша тағына Шырын отырады. Шырын мемлекетті әділдікпен, білгірлікпен басқарады. Қалалар бұрынғыдан да гүлдене түседі. Елдің дәулеті артады.

Патша Шырын сол кезде Фархад деген атақты ұста жігітті шақырып, шөл-далаларды суландыратын каналдар қаздырады. Сөйтіп жүргенде Фархад Шырынға ғашық болып қалады. Бұған қатты ашуланған Хұсрау қалайда Фархадты күртпақ болады.

Дастанда Хұсрау мен Фархад арасындағы сұрақ-жауап диалогы тартымды етіп берілген. Фархад сұрақ қояды, ал Хұсрау оған жауап беріп отырады. Осы диалогтан бірнеше бәйітті мысалға келтірейік:

Бурун сүрді: не иерліксін сан?
Айттікім: ашықтар шаһаріден мен.

Айтти: анда не санаат қилурлар?
Айтти: жан сатіб, қазғу олурлар.

Айтти: жонни сатмоқлик хато ол,
Айтти: ашық иолында һәм рауа ол.

Айтти: не қадар сеудің сан аны?
Айтти: сөзгә сігмаз хеч байаны.

Айтти: гар иолуксәңг курса сени?
Айтти: кузга сургум түпракини.

Мазмұны:

Алдымен сұрады: қай жерліксің сен?
Жауап берді: ғашықтар қаласынан мен.

Айтты: сенің қандай өнерің бар?

Айтты: жан сатып, жер қазамын.

Айтты: жан сату қателік қой ол.

Айтты: ғашықтық жолында ем ғой ол.

Айтты: Сен оны не үшін сүйесің?

Айтты: Оны айтып жеткізетін сөз жоқ.

Айтты: егер жолықсаң қайтер едің?

Айтты: басқан топырағын көзіме сүртер едім.

Фархад пен Хұсрау арасындағы әңгіме осылайша жалғаса береді.

Хұсрау патша бір күні Фархадқа мынадай шарт қояды.

— Ей, Фархад, сен сонау төбесі көк тіреген Бесотын тауын қақ жарып әскерім өтетін жол сал. Сонда ғана Шырын сұлу сөңікі болады, — дейді. Фархад патшаның бұл шартын орындайды. Мұны көрген Хұсрау зәресі қалмай, Фархадқа бір жалмауыз кемпірді жіберіп, Шырын өлді деп хабар айтқызады.

Бұған шыдай алмаған Фархад өзін-өзі өлтіреді. Бұл арада Мариям да қайтыс болады. Ал, сол арада дереу Хұсрау Шекер деген сұлуға үйленіп алады. Бірақ көп ұзамай Шекер де дүниеден өтеді. Сол кезде Хұсрау Шырынға барып, кешірім сұранады, әлі де оған бұрынғыдай ғашық екенін айтады. Оған үйленбек ниеті бар екенін білдіреді. Бірақ Шырын асықпайды. Хұсрауға көп ақыл-кеңес айтады. Шырынның кеңесі бойынша, Хұсрау тозып кеткен өз мемлекетін тәртіпке келтіре бастайды. Қалаларды гүлдендіреді, әділетті билік орнатады.

Бірақ ғашықтардың ғұмыры ұзақ емес екен. Хұсраудың Мариямнан туылған баласы Шеруя сарай әкімдерімен астыртын сөз байласып, Хұсрауды қапылыста өлтіреді. Әкесін өлтірген соң ол Шырынға үйленбекші болады. Бірақ Шырын өзінің Хұсрауға деген махаббатын аяқ-асты етпейді. Шырын өз қол астындағы құлдардың барлығын азат етіп, мал-мүліктерін кедейлерге үлестіріп береді де, Хұсрау қабіріне келіп өзіне-өзі қанжар салып өледі.

Құтб
аудармасының
ерекшеліктері.

Шығыс поэзиясының ең таңдаулы үлгілерін көркем аударма жасаудың кеңінен тараған кезінде өзіндік бірнеше түрлі дәстүрі, әдісі болған. Мәселен, назирагөйлік әдісінде өзінен бұрынғы ақын жазған сюжетті, образды, тақырыпты бетке ұстай отырып, аудармашы идеясы мен мазмұны, көркемдігі мен формасы жағынан мүлдем жаңа шығарма жазып шыққан. Ал, көркем аударма әдісі бұдан өзгешелеу болып келеді. Мұндай әдісті қолданғанда аудармашы-ақын өз жанынан азды-көпті өзгерістер, жеке эпизод, ой-пікірлер енгізуі мүмкін болған. Дегенмен түпнұсқаның жанры мен негізгі екершеліктері сақталып отырған. Міне, Құтб ақын «Хұсрау-Шырынды» аударғанда дәстүрлі тақырыпқа шығарма жазудың осы әдісін шебер қолданған. Ол түпнұсқадағы идея мен сюжетті, мазмұн мен форманы, дастанның көркемдік ерекшеліктерін сақтай отырып, оған өз дәуірінің, XIV-ғасырдағы Алтын Орда мемлекетінде орын алған әлеуметтік құбылыстарды табиғи түрде енгізе білген.

Ақын Құтб аудармашы ретінде Низами жасаған жеке көріністерді егжей-тегжейлі қайталап жатпайды. Құтб ақын Низами дәуірі үшін маңызды болған кебір оқиғаларды аудармай тастап кетіп, оның орнына XIV-ғасырдағы қоғамдық-саяси көкейтесті мәселелерді қосып жырлайды.

Соның өзінде Құтб өзінен бұрын Низами көтерген идеялардың XIV-ғасыр үшін де өз мән-мағынасын жоймағанын жақсы білген. Сондықтан аудармашы түпнұсқаның идеясы мен сюжетін сақтап қалуға барынша әрекет жасап отырған.

Дегенмен Құтб аудармасының өзіндік ерекшеліктері де аз емес. Низами дастанда қала өмірін, патша сарайлары мен бау-бақшаларды көбірек көрсетеді. Ал, Құтб болса, негізінен мал шаруашылығымен, аңшылықпен тіршілік ететін Алтын Орданың дала қыпшақтары мен оғыздарының өмірін суреттейді. Құтб жырлаған қаһармандар қашанда қылыш пен қалқан асынып, ұдайы атқа мініп жүретін, шетінен аттың бабын білетін шабандоз жандар.

Сондай-ақ Низами суреттейтін той-думанда зәулім сарай ішіндегі кілемдер, қымбат жиһаздар, шарап ішіп, бас шұлғып отырған бекзадалар, қылымсыған қыз-келіншектер өз көріністерін тапқан. Ал, Құтб ақында

шарап емес, қымыз ішеді той-жиын сарайда емес, көк-майсалы ең далада болады. Тойға жиналған жұрт қобыз сарының тыңдап, бас шұлғиды.

Низами өз дастанында Хұсраудың таққа отыру салтанатын оның дүние-жиһазын, ақсүйекті ата-тегін мақтаудан бастайды. Ал, аудармашы Құтб дүни-мүлік, атақ-дәреже емес, Хұсраудың әділетті, оқыған, адамгершілігі мол жан екеніне көбірек көңіл бөлген.

Адам бойындағы ең асыл қасиеттерді — адамдықты, мейірімділікті, бауырмалдылықты, мөлдір махабатты, білімділікті, еңбек сүйгіштікті ту етіп көтерген бұл дастанның зор тәрбиелік, танымдық мәні бар.

Шырын
образы.

«Хұсрау-Шырын» дастанының басты қаһарманы Шырын. Дастанда Шырын тек сұлу қыз, адал жар ғана емес,

сонымен бірге, ол әділетті патша, халық қамқоршысы. Сондай-ақ ол дастанның екінші бір басты қаһарманы Хұсрауды қайта тәрбиелеген мейірбанды жан.

Шырын өз елінде ғана емес, сүйген жігіті Хұсраудың мемлекетінде де әділдік пен тыныштық, дәулетті тұрмыс-тіршілік орнатуға барынша күш салады. Құтб осы Шырын образы арқылы мемлекетті қашанда әділ, білімді, инабатты, мейірбанды, жандар басқаруы керек деген пікір айтады.

Шырын патша тағына отырған кезде бүкіл мемлекетте әділеттілік орнап, енді залымдар мен сараңдар өзінен-өзі жоғалып кетеді:

Енді қой мен қасқыр қатар тұрып,
Бір бұзақтан су іше бастады.

Бұл арқылы Низами да, Құтб та, егер ел билеген әкімдер әділетті болса, бір-біріне қасқыр мен қойдай болып жүрген бай мен кедейлер өзара келісіп кетер еді деген пікір айтпақ. Бірақ бұл таптық тұрғыдан мүлдем қате пікір. Таптар арасындағы антагонистік қайшылық тек таптық күрес арқылы шешілетіні жақсы мәлім.

Дегенмен зұлымдық пен ислам дінінің қара түнегі қаптаған орта ғасырда әділдік туралы пікір айтып, сөз қозғаудың өзі үлкен прогрессивті құбылыс еді.

Шырын өз махаббатына өле-өлгенше адал жан. Ол Хұсрауды, жан-тәнімен беріліп сүйеді. Сүйіспеншілік жолындағы қиыншылық атаулының бәрін жеңіп шығады. Тіпті Хұсраудың жағымсыз қылықтары мен жеңіл-

желпі мінездеріне де кешірімділікпен қарайды. Махаббат жолында құрбан болады.

**Хұсрау
образы.**

Дастандағы ең күрделі образ — Хұсрау бейнесі. Хұсрау шығармада екі түрлі қырынан көрінеді. Бірі — махаббатқа опасыз, ойын-сауыққа құштар, жеңіл мінезді, залым — Хұсрау. Хұсрау — екінші жағынан, елге қайырымды, әділ патша ретінде бейнеленген.

Дастанда осы екі Хұсрау арасында ұзақ уақыт күрес болады. Біресе Хұсраудың жағымды мінез-құлқы жеңіп, ал келесі жолы ұнамсыз жақтары басым түсіп жатады. Ол көңіл көтеру қамын ойлап, ойын-сауыққа берілген кездерінде мемлекетті басқару істерін ұмытып кетеді.

Хұсрау бойындағы сүйіспеншілік сезімі алғашта тұрақсыздау болып келеді. Сол кез де ол Мариямға, кейінірек Шекерге үйленеді. Ол шынайы сезімнің өзін өткізгі нәрсе деп біледі. Бірақ Хұсрау бұл күйінде қалмайды. Шырынның ақыл-парасаты арқасында өзгереді. Өз сүйгені жолында ажалдан да тайсалмайтын қаһарманға айналады.

Хұсрау енді патша ретінде де ұнамды істерімен жұрттың алғысына бөлене бастайды. Елді жақсы басқарып көптеген игілікті істер тындырады. Ол басқарған мемлекет қайта гүлденеді. Хұсрау халыққа көп қамқорлық көрсетеді. Бүкіл елде әділдік, тыныштық, бақытты өмір орнайды.

Сөйтіп, ақын феодалдық қоғамның азғындық жолына түсіп кеткен зұлым әкімдерін Хұсрау бейнесінен үлгі-өнеге алуға шақырады. Өйткені автор ел билеген әкімдерге ақыл-кеңес айту арқылы феодалдық қоғамның қайшылықтарын жоюға болады деп ойлаған.

Низамидің басты мақсаты — Хұсраудың қайта тәрбиеленіп, жақсы адам, әділ патша болуын сипаттап көрсету еді. Құтб автордың осы түпкі ойын дұрыс түсініп, Хұсраудың психологиялық тұрғыдан қыпшақ даласына лайықты образын сөз зергерлеріне ғана тән ғажайып шеберлікпен жасап шыққан.

Дастандағы Фархат бейнесі ерекше назар аударады. Фархат — еңбекқор адам, ғалым, данышпан. Дастанда Фархат арқылы нағыз ғашық адамның бейнесі жасалған. Оның Шырынға деген шынайы сүйіспеншілігі жігіттің жігеріне — жігер, күшіне — күш қосып, оны ерлік істерге шабыттандырып жібереді.

Фархаттың өлімі оның жеңілгені емес, жеке басының трагедиясы болып табылады. Ал, Хұсраудың жеңісі — оның дәрменсіздігі мен рухани жеңіліске ұшырағанының белгісі еді.

Патша тағы мен тәжі үшін, мансап пен алтын үшін өз әкесін өлтірген шаһзадалар тарихта көп болған. Мұндай жиіркенішті, қанды оқиғалар Алтын Орданы билеген Жошы хан ұрпақтары арасында да кезінде етек алған еді. Адамдық қасиеттен жұрдай болған осындай жауыздардың типтік бейнесі дастанда Шеруя образы арқылы көрінеді.

Ол әкесін өлтіріп, патша тағына отырады. Бірақ мемлекет істері, халық жағдайы оны қызықтырмайды. Шынайы сүйіспеншілік сезімі де оған жат, түсініксіз нәрсе болып көрінеді. Сөйте тұрып, Шеруя өзінің өгей шешесіне «ғашық» болады. Шеруя бастаған залымдардың кесірінен бүкіл ел күйзеліске ұшырайды. Ақырында Шырын да Хұсрау да қайғылы қазаға душар болады.

Сөйтіп, қыпшақ-оғыз тіліне өз дәуірінің белгілі ақыны Құтб аударған «Хұсрау-Шырын» дастаны ұлы Низамидің прогрессивті ой-пікірлерін білдіре отырып, сонымен бірге, XIV ғасырдағы Алтын Орда мемлекетінің ішкі және сыртқы қоғамдық-әлеуметтік мәселелерін де зор шеберлікпен ашып көрсетеді.

Бұл дастанда діни-мистикалық әдеби шығармаларға қарсы бағытталған, осы өмірдің нақты шындығы бейнеленеді. Ақын адамгершілікке, әділдікке, ынсапты болуға, туған жерді туған анандай жақсы көруге, қара бастың қамынан гөрі халық мүддесін қашанда жоғары қоя білуге, өнер-білімді игеруге, махаббатқа адал болуға үндейді.

«Хұсрау-Шырын» дастаны қазақтың лиро-эпостық жырларымен сарындас, үндес, соларға мейлінше жақын болып келеді. Мұны Құтб дастанының идеясы мен мазмұны, композициялық құрылысы мен баяндау тәсілдері, көріктеу құралдары, т. б. толық дәлелдейді.

САИФ САРАН

«Гүлистан бит-турки»

(«Түркі тіліндегі Гүлистан»)

Сайф Саран — Алтын Орда әдебиетінің XIV ғасырдағы аса көрнекті өкілдерінің бірі. Ол лирик және эпик ақын, жазушы және аудармашы ретінде түркі тектес

халықтар әдебиеті мен тілінің өзінен кейінгі кезеңдерде дами түсуіне мол үлес қосып, едәуір ықпал еткен қаламгер.

Сайф Сарай творчествосын ұзақ жылдар бойы зерттеген көрнекті совет ғалымы Ә. Н. Нәжіп ақын өз шығармаларының бәрін қыпшақ тілінде жазғанын айта келіп, әрі оның қыпшақтар ішінде кейінірек қазақ халқының негізін құраған ру-тайпалардан шыққанын ерекше атап көрсетеді¹.

Ақын өмірі мен творчествосы жайында көп мәлімет сақталмаған. С. Сарайдың бізге жеткен жалғыз көлемді еңбегі бар. Ол — «Гүлстан бит-турки» («Түркі тіліндегі Гүлстан») деп аталады. Ақын бұл еңбегін Еділ сағасындағы Сарай қаласында бастап, Египеттегі Ніл өзені бойында жазып бітірген екен. Бұл өзі парсы-тәжік әдебиетінің классигі Сағди Ширазидің «Гүлстан» атты шығармасының еркін аудармасы.

Ал, Сайф Сарай осы «Гүлсанды» қашан қыпшақ тіліне аударып біткені жайында өз кітабының соңында мынадай мәлімет береді:

Биз насыхат шартын ош қылдук баһан
Ким иетмиш болса биза не зийан.
...Муддати хежрат йеди йуз тоқсан уч
Иыл еди ким азалды қалмади куч
Ол шаввал еди ким, ей азиз
Хатм олди бу «Гүлстан» намамиз.

Мазмұны:

Біз баян еттік сіздерге насихат сөзін,
Жетпістің жетегіне ерген кезім.
Хижра бойынша жеті жүз тоқсан үш
Бойдан қуат қашып, азайды күш.
О, қадірлім, тамылжыған тамыз еді,
«Гүлстан» жырын жазып, бітірдік іс.

Бұл мәліметтерге қарағанда Сайф Сарай хижра жыл санауы бойынша, 793 жылдың тамыз (шаввал) айында «Гүлстанды» аударма жасап бітірген. Бұл — жаңаша жыл санау есебі бойынша, 1391 жылдың тамыз айы. Ақын «Гүлстанды» жетпіс жасымда аударып біттім деп отыр. Демек, Сайф Сарай 1321 жылы туылған екен. Бұл кезде Алтын Орданы Өзбек хан билеп тұр еді.

Сонымен, Сайф Сарай Алтын Орда мемлекетінің

¹ Ә. Н. Наджин. Үйрқозыңның памятник XIV в «Гүлстан» С. Сарай. Алма-Ата, часть I и II, 1975.

күш-қуаты нығайып, ел іші бейбіт, тыныш кезінде Сарай қаласында болады. Ал, кейінірек хан ұрпақтары арасында тақ үшін таластар басталып, Дешті қыпшақта аласапыран заман туған кезде ақын туған жерден алысқа кетуге мәжбүр болады. Ол қалған өмірін Мысыр (Египет) елінде өткізіп, 1396 жылы сонда дүние салады.

«Гүлстан
бит-турки» қолжаз-
басының табылуы,
зерттелуі,
жариялануы.

1915 жылы Анкарада шығатын журналдардың бірінде түркі тіліне аударылған Сағдидің «Гүлстан» дастаны Голландиядан табылғаны туралы шағын ғана хабар жарияланды. Бірақ оған ешкім назар аудармады. 1950 жылы профессор Феридун Нафиз Узлук Голландияның Лейден университеті кітапханасы қорынан «Гүлстанның» фото көшірмесін алып, оған шағын алғы сөз жазды да, 1954 жылы Анкарада жеке кітап етіп басып шығарды.

Алайда қыпшақ тілінде жазылған орта ғасырдың аса құнды әдеби ескерткіші — «Гүлстан бит-турки» шығармасын егжей-тегжейлі зерттеген совет ғалымы Ә. Н. Нәжіп болды. Ғалым С. Сарай шығармасының қызықты жазылу тарихын, оның әдеби мәнін, тілін, сол дәуірдің әдеби және тілдік ерекшеліктерін кең көлемде зерттеп, «Гүлстан бит-турки» қазіргі орыс графикасы бойынша транскрипция жасады, әрі орыс тіліне жолма-жол аударма жасап шықты. Сондай-ақ С. Сарай аудармасының өзіндік ерекшеліктерін ашты, шығарманың қыпшақ тілінде жазылғанын толық дәлелдеп берді. Бұл әдеби ескерткіш түркі тілдерінің ішінде қазіргі қазақ тіліне өте-мөте жақын тұрғанын ашып көрсетті.

«Гүлстан бит-турки» қазіргі өзбек тіліне аударылып, басылып шықты.

Композициялық
құрылысы.

Сайф Сарай өзі ұстаз тұтқан Сағди ақынның «Гүлстанын» аудару барысында шығарманың композициялық құрылысын бұзбай, сол күйінде сақтап қалуға әрекет жасаған. Сондықтан парсы тіліндегі «Гүлстан» секілді қыпшақ тіліндегі С. Сарай аударған «Гүлстан бит-турки» сегіз тараудан тұрады. Олар:

Бірінші тарау — ел-билеушілер туралы.

Екінші тарау — халық бұқарасы жайында.

Үшінші тарау — қанағат-ынсаптың пайдасы жөнінде.

Төртінші тарау — тілге сақ болудың пайдасы туралы.

Бесінші тарау — жігіттік шақтың көріністері хақында.

Алтыншы тарау — кәріліктің адамды кәріп етіп қоятыны туралы.

Жетінші тарау — тәлім-тәрбиенің әсері жайында.

Сегізінші тарау — әңгімелесудегі әдептілік мәселесі туралы.

Бәрі прозалық қисса-хикаят түрінде айтылады.

Сағди Ширази өз «Гүлстанын» ұйқасқа құрылған прозамен жазған. Ара-кідік өз ойын өлең жолдарымен түйіп, қорытындылап кететін тұстары да бар. Аудармашы Сайф Сараи да солай істеген. Тек кейде аудармашы-ақын Сағди жырларын тәржіма жасап жатпай-ақ дәл сол мағынадағы өз өлеңдерін текстке білдірмей қосып жіберіп отырады. Әйтсе де мұның өзі зор шеберлікпен жасалғандықтан аударманың идеялық мазмұнына да, көркемдік дәрежесіне де нұсқан келтірмейді. Қайта Сағди ақынды Дешті қыпшаққа жақындата түседі.

Сағди жазған «Гүлстан» кітабын өзгертпей, сол күйінде аударуды С. Сараи өзіне мақсат етіп қоймаған. Қыпшақ ақыны парсы тілін жетік біле тұрып, Сағдидың кейбір прозалық хикаяларын, өлеңдерін аудармай тастап кеткен. Бірақ оның есесіне қыпшақ еліне жақын жеке эпизодтар мен жыр жолдарын қосып отырады.

Сайф Сараи шығарманың алғашқы беттерінің бірінде ақын Сағдидің «Гүлстанын» түркі тіліне тәржіма жасауға себепші болған жәйіттерге қысқаша тоқталып өтеді: «Илк йаз кунларинда бир кун бустан ичинда гуллар арасында бир неча зариф 'алимлар билап отуруп, инжа 'илминдан бахе қылып абийати ғариб ва аш ари акиб оқудум еса ол алимлариниң улусы аруз илминдан бир мушкил байтннң тақатту ын суал өтті. Филхал жавабин ештип, айтти: ей адиби ғариб, саңа бир мувафик насихатим бар, қабул қылсаң хайр болғай айттим: буируң Айтти: шайх Сағди Гулистанын турки таржума қылсаң бир сакиби давлат атына йадгарин жеханда қалсун деп. Ол азизниң мубарак нафасин қабул етип айттим: инша аллаку та'ала, амма қуватим за'иф турур, аның қавий ма'наларына. Айтти: и'анака аллаху, ей адиби ғариб. Ман дағы таңриға таваккал қылып хикмат белиң рағбат ели билан бағлап башладым, тамам болғай деп инша аллаху та ала. Бу китап аты ол сабабдан «Гулистан» болды ким'ажайиб хикаят ва ғарайиб

насайих ва анва латайиф билан мураттаб ва музаййан болып турур.»

Аудармасы: «Бір жолы мен роза гүлдері жайқалған бақ ішінде ойға жүйрік ғұлама-ғалымдармен әңгімелесіп отыр едім. Біз сөз саптау, сөйлем құру мәселесін талқылап жатқан болатынбыз. Мен ғажайып бәйіттер мен тамаша өлеңдер оқыдым. Сол сәтте әлгі ғалымдардың ішіндегі ақсақалы аруз өлшемімен жазылған бір қиын бәйіттің құрылысы туралы маған сауал қойды. Мен дереу жауап бердім. Сонда әлгі ғұлама: о, жат жұрттық қаламгер, мен саған бір жақсы кеңес бермекпін, егер сол кеңесімді қабыл алсаң жақсы болар еді — деді. Айтыңыз — дедім мен. Егер шейх Сағдидің «Гүлстанын» түркі тіліне аударып, оны бір бақытты жанға арнасаң жақсы болар еді. Сол жаннан естелік болып қалар еді.

Мен сол құрметті адамның бата іспеттес лебізін қабыл алып, оған былай дедім: «Құдіретті құдай қаласа — айтқаныңыз орындалар, бірақ бойымнан күш-қуат қашқан шақта оның терең мән-мағынасын игеруге дәрменім жетер ме екен? Ол айтты: О, жат елден келген қаламгер, сені құдайдың өзі қолдайды. Мен де жаратқанға жалбарынып, белді бекем будым да, іске қызу кірісіп кеттім. Оны сәтті аяқтармын деп үміттенем. Бұл кітап сол себепті «Гүлстан» деп аталған. Ол өзі таңырқарлық әңгімелерден, тамаша ғақлия сөздерден, ұшқыр ой-пікірлермен құрастырылып, безендірілген».

Сайф Сараи қара сөзбен оқырманына осы жәйіттерді егжей-тегжейлі түсіндіріп алады да, өз ойын одан әрі өлеңмен тереңдете түседі. Басқаша айтсақ, С. Сараи «Гүлстанды» аударма жасау барысында текстіге өз өлеңдерін де зор шеберлікпен кірістіріп жіберген. Бұған бір мысал келтірейік:

Ей жехани илму устади хунар
Ма рифатниң манба и сакиб назар
Гул тиласа хатырлнң толы табақ
Бу гулистанидан оқы бир варақ
Гул жамали бир неча кунда кечар,
Бу Гулистан дайима коңул ачар.
Ол ажайиб ким ғарайиб мұнда бар
Хосрау-у Ширин ичинда қанда бар?
Бу латайиф бағы, бустани дурур
Булбул муганнийи гулистани дурур.

Мазмұны:

Сәулесің білімнің, ұстазың дарынның
Қайнарысың ғылымның, қайырымдысың қашанда

Жаның сенің құшақ-құшақ роза гүлін қаласа,
 Менің осы гүлстанымның бір бетін оқып шық.
 Көркемдігін розаның ұмытарсың сонда сен,
 Ал, гүлстан жаныңды қуанышқа толтырар.
 Мұндағы ғажап тамаша
 Тіпті «Хұсрау мен Шырылда» да жоқ шығар.
 Бұл әсемдіктің гүлстаны, гүл-бағы
 Бұлбұл — сол бақтың әншісі ғана емес пе?!

Бұдан кейін Сайф Саран «Гүлстанды» парсы тілінен түркі тіліне қандай мақсатпен аударғанын, яғни әлемдегі ең жақсы кітаптардың бірімен оқушысын таныстырғысы келгенін өлеңмен айтып өтеді. Сосын барып ол Сағди шығармасын аударуға тікелей кіреседі.

Дастанның
идеялық
мазмұны.

«Гулистан бит-турки» тұтас сюжетке құрылған шығарма емес. Мұнда қысқа-қысқа хикаялар, аңыздар, ертегілер, өлеңдер, күлкілі әңгімелер, т. б. белгілі бір тақырыптар бойынша жүйеленіп берілген. Дегенмен шығарманың негізгі қаһармандары ретінде оқиға желісіне қоғамдық топтың барлық өкілдері дерлік қатысып отырады.

Сағди ғұмыр бойы ел аралап, жиһангез болған адам. Сондай саяхатта жүріп ақын қоғамдық өмірдің түрлі сатысында тұрған адамдарды көреді. Олар: саудагерлер, дәруіштер, ақындар, қолөнершілер, диқандар, малшылар, бектер, әкімдер, хандар, т. б. Ақын ел кезіп жүріп көрген-білген қызықты әңгімелерді, афоризмдерді аңыздарды, қанатты сөздерді, мақал-мәтелдерді жазып алып жүрген. Кейін соның бәрі «Гүлстан» кітабына арқау болған.

Сайф Саран әрбір хикаяны бастар алдында Сағди Ширази атына мақтау сөздер айтып алып, сосын ғана автор идеясын жеткізетін хикаяларды баяндауға көшеді. Ақын түсіндіру, насихаттау жолымен катыгез, әрі зұлым әкімдерді бауырмал, инабатты адам етуге болады деп ойлаған. Сол үшін ақын адам бойындағы ең асыл қасиеттерді — әділдікті, мейірімділікті, ізгілікті, жомарттықты, т. б. мадақтайтын қызықты хикаяларға көбірек назар аударған.

Шығарма жақсылық пен жамандық, катыгездік пен мейірімділік, патша мен диқан, шындық пен өтірік, әке мен бала, күйеуімен мен әйелі, інісі мен ағасы, т. б. аралық қарым-қатынасы, үндестігі қандай болу керек деген сауалға жауап беріледі.

Ақын осы мәселелердің біріне қатысты хикаяларды

айтумен шектеліп қалмайды. Сонымен бірге, ол өзі әңгіме етіп отырған моральдық, этикалық мәселелер жайында философиялық түйін жасайды. Автордың мұндай шешімдері көбінесе дерлік өлең-жыр түрінде берілген. Әке мен баланың қарым-қатынасы туралы хикаядан бір мысал келтірейік.

Хикаят: «Бір сұлтанның үш оғлы бар еді. Икисі ұзын бойлы сахиб жамал, дағы бири қысқа бойлы еді. Бір күн сұлтан бұл қысқа бойлы оғлына хақарат көзі биле бақты. Оғлан фарасат билан билди дағы айтты: ей әке, ұзын бойлы ақымақтан қысқа бойлы ақыл йахшырақ дурур».

Аудармасы: «Бір сұлтанның үш баласы бар еді. Екеуі ұзын бойлы, келбетті, ал біреуі қысқа бойлы еді. Бір күні сұлтан сол қысқа бойлы ұлына ашу-ызалы көзімен қарады. Баласы бәрін ақылымен ұқты да, әкесіне айтты: ей әке, ұзын бойлы ақымақтан қысқа бойлы ақылды жақсы».

Тағы бір хикаят: Ел билеуші бір сұлтан өз халқына тізесін қаттырақ батырып жіберіпті. Адамдар ел-жұртын тастап, басы ауған жаққа көшіп кете бастапты. Босап қалған уәлаятқа жау дереу ие болып алыпты.

Бұдан кейін осы пікірді дәлелдейтін төрт жол өлең берілген.

Сайф Саран ақшаға, дүние-мүлікке негізделген феодалдық қоғам адамдарының психологиясын жақсы білген. Сол себепті қыпшақ ақыны шығарманың түпнұсқасындағы ақшаның «күдіреті» жайындағы хикаяларды өз өлеңдерімен толықтыра түседі:

Куч билан битмас ишин, ақча керак тур, ақча,
 Ақчалы киши мухтаж дагул дур кучка.

Мазмұны:

Қара күшпен іс бітпейді, ақша керек, ақша,
 Ақшалы кісіге тіпті керек емес күш те.

Дегенмен ұлы ой алыбы Сағди Ширази да қыпшақ ақыны Сайф Саран да өз дәуірінің перзенттері еді. Олар «жақсыдан — жақсы, жаманнан — жаман» туылады деп ойлады:

Бөрінің баласы болур ақыбат
 Атасы киби ол хайрами бөри.
 Неча көп недурсан, сана бир кун ол
 Урур захм, андан сақына йури.

Мазмұны:

Бөрінің бөлтірігі түбінде
Әкесіндей жыртқыш аң болып шығады.
Қанша бақсаң да, күндердің күнінде
Захым келтірер, одан сақ бол.

Тағы бір хикаяны мысал етіп келтірейік.

Хикаят: Меккеге қажы болу үшін бара жатқан бір топ жолаушы өзара жанжалдасып қалыпты. Қызыл кеңірдек болғанша ұрысып, шаштарын жұлысып, әбден төбелесіпті. Сонда төбелеске араласпай, жайбарақат түйе үстінде отырған бір жолаушы ұрыс-керіске таңырқап айтқан екен: «Ғажап, ә?! Сүйекпешка шахмат тақтасының қарсы жақ бетіне жеткенде күшейіп, табанда Ферзь болып кетеді, яғни бұрынғысынан қасиеті артады. Ал, қажы болуға келе жатқандар бүкіл сахараны кесіп өтіп, енді Меккеге жете бергенде бұрынғы ізгі қасиеттерінен айрылып қалғаны қалай?!»

«Гүлстан бит-түркте» әдептілік, тілге сақ болу, өсек айтпау, сыпайылық сияқты көптеген этикалық мәселелерді қозғайтын хикаяттар көп. Мысалы: «Мың батпан келетін тасты қаңбақ құрлы көрмейтін бір алып палуан бұрқан-талқан болып ашуланып тұр екен.

— Бұған не болған?— деп сұрапты біреу.

Сонда әлгі палуанның көршісі тұрып:

— Мың батпан тасты ұршықтай иретін көршім еді. Бүгін ол менің бір ауыз сөзімді көтере алмай, бүлініп жатыр — деп жауап беріпті.»

Сайф Саран парсы тіліндегі «Гүлстанды» қыпшақ тіліне зор шеберлікпен аударғаны даусыз. Шығарманың түпнұсқасындағы кейбір қиын ұғымдардың аудармашы қыпшақ тіліндегі эквивалентті баламасын тауып, оқырманға түсінікті етіп береді. Сол арқылы аудармашы өз қаһармандарының көңіл-күйін, психологиясын зор шеберлікпен ашып көрсетеді.

Сайф Саран шығармасы әлемдік әдебиеттің алтын қорынан орын алған көркем туынды.

Алтын Орда дәуірі әдебиетінің аса көрнекті өкілдерінің бірі Дүрбек ақын. Ақынның өмірі туралы мәлімет сақталмаған. Дүрбектің бізге жеткен жалғыз туындысы — «Жүсіп-Зылиха» дастаны. Дастан 1409 жылы жазылған.

Жүсіп пен Зылиханың махаббаты жайындағы қызықты сюжет Дүрбекке дейін де Шығыс елдерінде кең тарағаны мәлім. Бұл тақырыпқа кезінде Фирдаусий, Бал-

хий, Шерозий сияқты есімдері әлемге мәшһүр ақындар да қалам тартқан. Алайда «Жүсіп-Зылиха» сюжетін тұңғыш рет түркі (шағатай) тілінде жырлаған ақын Дүрбек болды. Бұл туралы дастанның кіріспесінде ақын:

Нәсір еді бұ кисса дағи фарси,
Еді әнгә жан кәзи наззораси.

Бар еді кәнгүлдә бұрундін бұ әзім,
Түрки тили бірләму қилсам бұ нәзім —

дейді. Демек, бұрын бұл хикаяның тек парсы тілінде жырланғанын айта келіп, Дүрбек оны тұңғыш рет түркі тілінде жазып отырғанын ескертеді.

Бұл дастанның негізгі идеясы — ел билеушілер арасындағы тәж бен тақ үшін, байлық пен мансап үшін жиі-жиі болатын қанды соғыстардың, ағайын адамдар арасындағы бақталастық пен алауыздықтың, шектен тыс қатыгездіктің зардаптарын паш ету. Ақын ел басқаратын жандардың әділ, ақылды, мейірімді, жомарт болуын көксейді. Дүрбек өз оқырманын алға қойған мақсатқа жету үшін қажымай-талмай күресуге үндейді. Адам бойындағы ең асыл қасиеттерді — махаббатты, ақыл мен парасатты, мейірімділікті, бауырмал болуды көкке көтере жырлайды.

ТАРИХИ ТАҚЫРЫПКА ЖАЗЫЛҒАН КӨРКЕМ ШЕЖІРЕЛЕР

Қазақ әдебиеті тарихының ежелгі дәуірін танып-білуде тарихи тақырыпқа жазылған көркем шежірелер ерекше зор роль атқарады.

Сан ғасырлар бойы атадан балаға ауызша да, жазбаша да мұра ретінде беріліп келе жатқан шежірелерді қазақ ойшылдары, ақындары мен жыраулары жақсы білген.

Ресми шежіре — тарих ғылымының бір тармағы іспеттес деуге болады. Дегенмен қазақ елі шежірені тарихи тақырыпқа жазылған көркем туынды деп таныған. Тіпті алғашта ресми тарих ретінде жазылған шежіренің өзін айтушы жыршы-жыраулар оған көркем теңеулер қосып, бірте-бірте шежіре текстің тарихи жырға айналдырып жіберетін болған. Соның өзінде, шежіренің негізгі сюжетін, тарихи фактыларын көбінесе дерлік өзгертпей сол күйінде сақтап қалып отырған.

Шежіре жазушылар өз дәуіріндегі саяси күрестің

кызу ортасында жүрген. Олар белгілі бір мағынада өз заманының тарихшы-ғалымы, саяси қайраткері секілді болған. Шежірешілер сан алуан тарихи құжаттарды, өздерінен бұрынырақ жазылған жылнама-шежірелерді жинақтап, оған өз дәуірінің аса маңызды оқиғаларын қосып жазып отырған. Сосын оны кітап көшірушілер — хуснихатшылар бірнеше дана етіп көшіріп жазатын болған. Көп томдық қолжазба-кітаптар осылайша өмірге келген.

Мұндай шежіре-кітаптар кезінде зор роль атқарған. Әрбір шежіре авторы өз елінің даңқты тарихын, елді сыртқы жаудан қорғауға ерлік көрсеткен батырларын, алдына жан салмаған ақындары мен шешендерін, ел басқарған ақылгөй-абыз ақсақалдарын, хандарын, т. б. мадақтап отырған. Ең бастысы — жылнама яки шежіре жазушылар өзі өмір сүріп отырған дәуірдің саяси оқиғаларын өзінен сан ғасыр бұрынғы тарихи оқиғалармен тығыз байланысты түрде айтуға әрекет жасайтын болған.

Алдымен «шежіре» деген термин туралы айта кетейік. Қазақта «шежіре» деп айтылатын сөздің түп-төркіні арабтың «шаджарат» яғни «бұтақ», «тармақ» деген ұғымынан туған. Ежелгі ру, тайпалардың, бүкіл бір халықтың шығу тегін, өсіп-өрбуін, даму тарихын ұрпақтан-ұрпаққа жеткізген шежіре-жылнамалар ұлттық мәдениеті бар елдің бәрінде де кездеседі. Мұндай шығармалардың көп томдық жинағын Англия, Франция, Германия, Россия, көптеген Шығыс елдері кезінде қолжазба кітап етіп, ал бертін келе баспадан литографиялық, типографиялық әдіспен шығарып отырған.

Бұған ертедегі орыс әдебиеті тарихынан бірер мысал келтірейік. Мәселен, орыс әдебиетінің «Повесть временных лет» деп аталатын атақты жылнама-шежіресін Нестор деген кісі 1113 жылы Киев-Печорск монастырында отырып жазғаны мәлім. Міне, осы жылнама-шығарма сан ғасырлар бойы талай мәрте көшіріліп келді. Бірнеше рет қайта өңделіп жазылды. Мәселен, орыс патшасы Владимир Мономахтың жарлығы бойынша бұл шежіре 1116 жыл қайта өңделіп жазылды. Кейінірек, Мономах патшаның ұлы Мстислав Владимировичтың айтуымен осы шежіре-кітапқа бірқатар өзгерістер енгізіліп қайта көшірілді.

Орыс елінің көне тарихын зор шеберлікпен баяндайтын бұл көркем туынды совет өкіметі жылдарының өзін-

де талай рет жеке кітап болып басылып шықты. Сондай-ақ бұл көркем шежіренің тексті «Ежелгі орыс әдебиеті» хрестоматияларына енгізіліп отыр (Қараңыз: «Древняя русская литература. Хрестоматия. Москва, изд. «Просвещение», 1980, с. 6—54). «Игорь жорығы туралы жыр» да осындай құнды шежіре, ежелгі орыс әдебиетінің теңдесі жоқ ескерткіші болып табылады.

Бұдан сан ғасырлар бұрын қағазға түсірілген, белгілі бір тарихи шығарма іспетті көне заман шежіресі қазақ, өзбек, түрікмен, башқұрт, қырғыз, т. б. түркі тілдес халықтарда да аз емес. Мәселен, осы аталған түркі тілдес халықтардың ежелгі тарихын ғылыми дәлдікпен, көркем әдебиетке тән бейнелі сөздермен баяндайтын Мұхаммед Салхтың «Шайбани-наме», Захириддин Бабырдың «Бабыр-наме», Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарихи-и Рашиди», Байбарыс пен Халдун жазған «Қыпшақ шежіресі» Усман Кухистанидің «Тарих-и Әбіл-хайрхани», Әбілғазының «Шежіре-и түрік», Ұлықбектің «Сұлтандар шежіресі» сияқты көптеген шежірелер бар.

Бұлардың бірқатары түрлі баспалардан жеке-жеке кітап болып басылып шықты.

Қазақ шежіресі толық жинақталып, бір ізге түсірілген жоқ. Бұл — алдағы уақыттың ісі. Рас, көне дәуір куәгері саналатын жылнама-шежірелердің бәрі бірдей нағыз көркем туынды емес. Тегінде мұндай шығармаларды екі топқа бөліп қараған жөн деп білеміз. Бірі — тарихи оқиғалардың жіпке тізгендей етіп, хронологиялық тәртіппен баяндайтын ресми жылнамалар. Ал, екіншісі — тарихта болған жеке қайраткерлердің өмір жолын яки тұтас бір ру, тайпа, яки халықтың шығу тегін, өсіп-өрбуін, кезендерін, т. б. сөз зергерлеріне ғана тән шеберлікпен бейнелеп көрсететін көркем шежірелер.

Біз қазір дарынды қаламгерлердің қолынан шыққан осындай көркем шежірелер жайында сөз қозғап отырмыз.

Сан ғасырлар бойы қалыптасып, ұрпақтан-ұрпаққа асыл мұра ретінде табыс етіліп келген қазақтың мұндай жылнама-шежірелерін Н. И. Гродеков, П. Н. Рычков, А. И. Левшин, Г. С. Саблуков, Б. С. Броневский, В. В. Григорьев, т. б. көптеген орыс ғалымдары жинап, кейбіреулерін баспаға ұсынып отырған. Бірқатары орыс және Европа тілдеріне тәржіма жасаған. Мұндай көне мұраларды қазақ елінің ежелгі тарихынан ғылыми еңбектер жазу үшін кеңінен пайдаланып келген.

Сөйтіп, көптеген орыс ғалымдарының қыруар ғылыми ізденістерінің нәтижесінде қазақтың кейбір жазба мұралары сақталып қалды. Мәселен, «Қыпшақ шежіресі», «Түріктер шежіресі», «Ұлы жүз шежіресі», «Үш жүздің шежіресі», «Диқанбай батыр шежіресі», т. б. көптеген ежелгі мұралар бізге орыс ғалымдарының жазбалары арқылы жетті.

Бір айта кететін жәйт — қазақ тарихы емес, өзге халықтардың енісі саналып келген шежірелердің өзінде де қазақ қауымының ауыз әдебиеті мен тіліне қатысты мәліметтер көп. Мәселен, Шайбани әулетінен шыққан өзбек ханы Абдулла хан II ибн Искандер (1533—1598 ж.) туралы ақын Хафиз Таныштың 1590 жылы жазған «Абдулла-наме» деп аталатын көлемді дастаны бар. Мұнда XVI ғасырдағы қазақ даласының оңтүстік өлкесі, әсіресе Келес алқабы жайқалған баубақшалы өңір ретінде суреттеледі. Қазақтың сол кездегі аңыз-әңгімелері, өлең-жырлары, қазақ хандары Тәуекел, Шығай, Ақназар жөнінде аса құнды деректер берілген.

Бұл шежіре-дастан көріктеу құралдарына, тұрақты сөз тіркестеріне мақал-мәтелдерге бай. Хафиз Таныш қазақтардың тұрмыс-салтына, әдет-ғұрпына тікелей қатысты түрлі атауларды өзгертпей, сол күйінде айтады. Бұл көркем туынды қазақ тілі мен әдебиетінің тарихын зерттеушілердің назарынан тыс қалмауы керек.

Қазақ халқының көне тарихына, әдебиеті мен мәдениетіне тікелей қатысты түрлі жазба ескерткіштерінің ішінен Әбілғазы Баһадурханның «Шежіре-и түрік» («Түріктер шежіресі») атты кітабы елеулі орын алды. Бұл шежіре тоғыз тараудан тұрады. Шежіренің 1—2 тарауларында Адам-атадан бастап, Шыңғысханға дейінгі оқиғалар, ал 3—5 тарауларында әлем әміршісінің Шағатай және Төле деген ұлдарының Мауараннахр, Моғолстан, Иран және Қашқария жерінде билік жүргізуі, 7—8 тарауларында Жошы балаларының Дешті Қыпшақтағы әкімшілік істері, қазақ хандары, шешендері мен ақындары туралы әңгіме болады.

Әбілғазының «Түріктер шежіресі» негізінен прозалық шығарма болса да, тексте бәйіт және ғазал түріндегі поэзия үлгілері де баршылық. Автор кара сөздің өзін бейне бір ұзақ жыр-толғау секілді ырғақпен, ұйқаспен айтады. Мәселен: «Меңліхан тағы бір неша иллар ет жеп, кимиз ішіп, айдай, күндей сулулани құшып,

сынаптай йорғаларни мініп, көңлі тиген нерлерге учиб, ол дүниеге кетті.»¹

«Түріктер шежіресі» күні бүгінге дейін тек тарихи мұра ретінде ғана қаралып келеді. Ал, кезінде ол өз дәуірінің көркем туындысы саналған. Демек, Әбілғазы шежіресінің қазақ әдебиеті тарихынан алатын өзіндік орны бар.

Бұл шежіре өткен ғасырда-ақ неміс тіліне, немісшеден француз тіліне, одан ағылшын тіліне аударылып басылып шықты.

Совет өкіметі жылдары Әбілғазының бұл еңбегі туралы белгілі ғалымдар А. Н. Кононов және С. Н. Иванов зерттеулері жарық көрді.² Ал, қазақ тілі мамандары Ғ. Айдаров пен Б. Әбілқасымов «Шежіре-и түрік» кітабының зерттелу тарихына шолу жасап, ондағы тұрақты сөз тіркестерін тілдік тұрғыдан талдады.

Қазақ тілі тарихы мен қазақ әдебиеті тарихын танып білуде баға жетпес жазба ескерткіштердің бірі — Қадырғали Жалайыридың «Жамиғ-ат-тауарих» («Шежірелер жинағы») атты шығармасы. Бұл шежіре 1602 жылы Россияда жазылғаны мәлім. Мұнда XIV—XVI ғасырлардағы қазақ елінің ішкі және сыртқы жағдайы, басқа елдермен қарым-қатынасы, бірқатар қазақ хандарының генеалогиясы, сахарадағы саяси-әлеуметтік оқиғалар айтылады.

«Жамиғ-ат-тауарих» өз дәуірінің дәстүрі бойынша сол кездегі әдеби түркі тілінде жазылды. Соның өзінде, автор қазақ тілінің зор мүмкіндіктерін, ғажайып тенеулерін, айшықты сөз тіркестерін, мақал-мәтелдерін, нақыл-ғақылия сөздерін кеңінен пайдаланған. Мұның өзі көркем проза үлгісіндегі шығарма ретінде танылған.

Қадырғали Жалайыри шығармасының көркемдік дәрежесін, әдеби құнын дәлелдеу үшін шежіреден бір ғана мысал келтірейік. «Жамиғ-ат-тауарихта» орыс патшасы Борис Годуновқа арналған мынадай мадақтау жолдары бар. «Жумлэт алькристиан падшаһ хазратлари Барис Федурауч улұғ бек ақ хан дур... айналасы алты х а н, тегүрәгі төрт х а н, дүнианың төрт бурчын биләген хан, халайкын адәлік билән сургән хан, нәтім ләр гә рахим қылып, чығай лар ны тойдырған х а н, қыш уа

¹ Библиотека восточных историков, издаваемая И. Березиним, проф. Казанского университета. 1854 г., т. 2, часть 1, с. 54.

² А. Н. Кононов. Родословная туркмен. М.—Л., 1958; С. Н. Иванов. Родословное древо тюрок Абул-гази-хана. Ташкент 1969.

йаз, ай уа йыл хазина да бар малын хақ йолында ихсан қылған х а н, йеті иклим кәшүр ны алған х а н.¹

Міне осы мадақтау өзінің композициялық құрылымы тұрғысынан сол кездегі жыраулар поэзиясын еске түсіреді. Мұнда қара сөздің өзі бейне бір жыр-толғау секілді ырғақты, ұйқасты болып келеді. Автор белгілі бір сөздерді немесе тұтас сөз тіркестерін рефран ретінде бірнеше рет қайталап айту арқылы осы ұғымдарға оқушы назарын көбірек аударып отырады.

Бұл секілді сөз қайталау әдісін кезінде қазақ жыраулары жиі қолданған. Мәселен Қазтуған Сүйінішұлы (XV-ғасыр) өзінің бір толғауында «туған жер» деген мағынада қолданылған «жұрт» сөзіне ерекше екпін беріп, қайталап отырады:

Алаң да алаң, алаң жұрт,
Ағала ордам қонған жұрт,
Атамыз біздің бұ Сүйініш,
Күйеу болып барған жұрт.
Анамыз біздің Бозтуған
Келіншек болып түскен жұрт,
Қарғадай мынау Қазтуған батыр туған жұрт,
Кіндігімді кескен жұрт,
Кір-қонымды жуган жұрт,
Қарағайдан садақ будырып,
Қылшанымды сары жүн оққа толтырып,
Жаңға сақтау болған жұрт.

Орта ғасырда сол заманның ортақ әдеби тілі болған шағатай тілінде жазылған «Шежірелер жинағы» қазіргі түркі тілдерінің қайсысына жақындау тұр деген сауал туады. Белгілі тіл маманы Р. Сыздыкова «Жамият тауарихты» тілдік тұрғыдан егжей-тегжейлі зерттей келіп, «Қадырғали Жалайыридың ана тілі қазақ тілі болды, оның «Шежіресінде» тұрақты тіркестерді пайдалану саласында қазақ тілінің элементтері едәуір орын алды» деген қорытынды жасайды².

Демек, Қадырғали Жалайыридың «Шежірелер жинағы» да қазақ әдебиеті тарихының ежелгі дәуіріне арналған жинақтардан өзінің тиісті орнын алуы керек деп білеміз.

Шежіре жазушылар тарихи деректерге ғана емес, шығарманың көркем тілмен жазылуына да ерекше мән беріп отырғаны мәлім. Қазақ қауымы тіпті қара сөзбен

¹ «Библиотека восточных историков...», 1854 г., т. 2, часть 1, с. 3.

² Ескі түркі жазба ескерткіштері туралы зерттеулер. Алматы, 1983, 48-бет.

жазылған шежіре-тарихтың өзін бейне бір дастан-жыр секілді ұйып тыңдаған. Мұны шежіре жазушылар мықтап ескеріп келгенін аңғару қиын емес. Мәселен, қазақтың тұңғыш тарихшысы Мұхаммед Хайдар Дулатидің (1499—1551 ж.) «Тарих-и Рашиди» («Рашидтің тарихы») атты еңбегінде өзінің көркемдік ерекшеліктері, көріктеу құралдары, тұрақты сөз тіркестерін шебер қолдана білуі жағынан көркем туындыға жақын тұр. «Тарих-и Рашидидің» авторы Хайдар Дулати өз дәуірінің дарынды сөз зергері, белгілі ақыны болғанын атақты Бабырдың өзі де кезінде мойындаған.¹

«Тарихи Рашиди» жылнама-шежіресінде негізінен XIV—XVI ғасырлар аралығында Моғолстан мен Қашқарияда болған тарихи оқиғалар жазылған. Бұл еңбек екі дәптерден тұрады. Бірінші дәптерде Моғолстанда билік жүргізген хандардың шежіресі беріліп, сондағы халықтың тарихы баяндалады. Ал, екінші дәптерді автор мемуарлық сипатта жазған. Мұнда қазақ елінің өз көршілерімен қарым-қатынасы кең көлемде, жан-жақты суреттелген. Шежіреде XV—XVI ғасырларда Орта Азия, Шығыс Түркістан, Ауғанстан, Үндістанда болған маңызды тарихи оқиғалар көркем тілмен баяндалады.

«Тарихи Рашидидің» көркемдік сипатын, тіл шеберлігін бұл еңбекті басқа тілдерге тәржіма жасаған аудармашы ғалымдардың барлығы дерлік кезінде ерекше атап көрсетіп отырған. Мәселен, Англияның аса көрнекті тарихшысы Э. Денисон Росс (1871—1940 ж.) «Тарихи Рашиди» шежіресін ағылшын тіліне толық аударып, оны 1895 жылы Лондонда бастырып шығарған. Оны тек тарихи мұра ретінде ғана емес, көркем туынды ретінде де жоғары бағалаған.

Ал, бұл шығарманың қазақ тарихына қатысты тұстарын орыстың белгілі шығыстанушысы, тарихшы-ғалымы В. В. Вельяминов — Зернов (1830—1904 ж.) орыс тіліне аударған болатын.

Сондай-ақ шежіренің кейбір бөлімдерін қазақтың көрнекті ғалымы С. Ж. Асфендияров (1889—1938 ж.) та тәржіма жасаған. Хайдар Дулати шежіресінің қазақ тарихына қатысты жерлері 1969 жылы орыс тілінде жарық көрді.²

¹ Бабыр-наме. Ташкент, 1958, с. 21.

² Материалы по истории казахских ханств XV—XVIII веков. Алма-Ата, 1969, с. 185—231.

Көрнекті мемлекет қайраткері, даңқты қолбасшы, дарынды қаламгер, ғұлама-ғалым Захириддин Мұхаммед Бабыр (1483—1530 ж.) есімін әлемге мәшһүр еткен прозалық шығармасы — «Бабыр-наме» болып табылады. Бұл шығарма қазақ әдебиеті тарихына тікелей қатысты туынды.

«Бабыр-наме» — құнарлы, бейнелі тілмен жазылған, нағыз көркем туынды. Оған Бабыр жасаған жанды бейнелер, қанатты сөздер, табиғат суреттері, сан қилы тенеулер, т. б. көріктеу құралдары толық дәлел.

Кезінде қазақтың оқыған зиялылары «Бабыр-намені» қазақ халқының өз тарихы жазылған шығарма деп таныды. Мұнысы орынды да еді. Біріншіден, «Бабыр-наме» қазақ қауымының XV—XVI ғасырлардағы тарихына, рухани өміріне тікелей қатысы бар шығарма екені мәлім. Екіншіден, Бабырдың бұл мемуарлық еңбегі кезінде түркі тектес халықтардың бәріне бірдей түсінікті болған шағатай тілінде жазылған.

ЗАХИРИДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

(1483—1530)

Захириддин Мұхаммед Бабыр — көрнекті мемлекет қайраткері, даңқты қолбасшы, сонымен бірге, ғажайып өлең-жырлар жазып қалдырған лирик ақын, дарынды жазушы, ғұлама-ғалым, атақты тарихшы. Ол 1483 жылы 14 ақпанда Әндіжан қаласында туылған. Бабырдың әкесі Омар Шейх — әйгілі Әмір Темірге туажат болып келеді. Шешесі — шағатай әулетінен шыққан Жүніс ханның бәйбішесінен туылған екінші қыз — Құтлық. Нигар ханым болған. Жүніс ханның тұңғыш қызы — Михр Нигар ханым, ал кенже қызы — Хуб Нигар ханым — қазақтың белгілі тарихшысы Мұхаммед Хайдар Дулатидің анасы екені мәлім. Қазақ ханы Сұлтан Ахмет, яғни Алаша хан осы Жүніс ханның екінші әйелі — Шаһ бегімнен туылған.

Жастайынан өнерге, білімге құштар болған Бабыр түркі тілдерімен қатар араб және парсы тілдерін жете меңгеріп, Шығыстың классикалық поэзиясынан еркін сусындаған, тарих, философия, табиғаттану ғылымдары бойынша, сондай-ақ сәулетшілік (архитектура) және соғыс өнері бойынша өз заманына лайықты едәуір білім

алған жан. Ержүрек батырлығы үшін оны бала кезден-ақ Бабыр (арабша «бабур» — «арыстан» деген сөз) деп атап кеткен.

Әкесі қайтыс болғаннан кейін он екі жасар Бабыр Ферғана уәлаятының әмірі болып, таққа отырды. Бұл — қылыштың күшімен Әмір Темір құрған мемлекеттің іштей әбден ыдырап, әмірші ұрпақтарының билік үшін күнде өзара қырық пышақ болып соғысып жатқан кезі еді.

Бабырдың мақсаты — Амудария мен Сырдария аралығында, яғни Мауараннахрда бір орталыққа бағынатын қуатты мемлекет құру болды. Сол арманына жету үшін ол көп жылдар бойы әрекет жасап, талай суыт жорықтарға аттанады. Бірақ онысынан нәтиже шықпайды.

Ақыры Шайбани хан бастаған ру-тайпалардың теңеуірініне төтеп бере алмаған Бабыр өзіне сенімді бір топ нөкерлерімен Ауғаныстанға кетеді. Сосын, одан әрі Үндістанға қарай бет алады. 1525 жылы ол Дели сұлтаны Ибрагим Лодидің әскерін быт-шыт етіп жеңеді. Сөйтіп, Бабыр Үндістан билеушісі болады. Үш жүз жыл бойы, яғни XIX-ғасырдың бас кезіне дейін (Индияны ағылшындар жаулап алғанға дейін) өмір сүріп келген Ұлы Моғол империясының (1526—1858 ж.) негізін қалаған мемлекет қайраткері ретінде Бабырдың есімі тарихтан жақсы мәлім.

Рас, үнді елін жаулап алу үшін қан төгілген соғыстар болды. Әйтсе де Бабыр негізін қалаған мемлекет Үндістанның қоғамдық-саяси және экономикалық, мәдени тұрғыдан дамып, өркендеп өсуінде өте үлкен прогрессивті роль ойнады. Бір орталыққа бағынатын мемлекет құрылған соң ғана үнді елінде ғасырлар бойы тынбай жүргізіліп, еңбекші халықтың қанын аяусыз төгіп келген жергілікті феодалдардың өзара бақталас соғыстары тоқтатылды. Халық бейбіт еңбекке көшті. Жаңадан көптеген үлкен каналдар қазылып, шөлді жерлерге су шығарылды. Егіншілік мықтап дамыды. Бабырдың өмірімен жаңа қалалар, ғылым және мәдениет орталықтары салынды.

Жаңа Үндістанды құрушы ұлттық басшы ретінде тарихқа енген мемлекет қайраткері, жалынды публицист Джавахарлал Неру өзінің әйгілі «Индияны ашу» деген кітабында Бабырды «жылы жүзді, батыл, іскер жан, өнер мен әдебиетті бағалай білген қайраткер» ретінде сипаттап, ол туралы зор құрметпен сөйлейді. Ол Бабыр

билеген дәуір жөнінде айта келіп, «бұл кезде Индияда үлкен игілікті өзгерістер өмірге келді. Жаңа бір леп есіп, мұның өзі өнер, архитектура, тағы басқа мәдениет салаларын құлпыртып, жасартып жіберген еді» деп жазады¹. Бабыр 1530 жылғы желтоқсанның 26 жұлдызында Индияның сол кездегі астанасы Агра қаласындағы өзі салдырған Зарафшан деп аталатын бау-бақшалы мекен-жайда қайтыс болады. Бабырдың өсиеті бойынша оның сүйегін Кабул қаласының маңындағы Шердарваза тауының етегіне жерлейді. Бабырға ғажайып ескерткіш-мавзолей салады. Бұл жер қазір «Бағ-и Бабыр» деп аталады.

Бабыр ең алдымен ғасырлар бойы талай ұрпақ тамсанып оқыған тамаша лирикалық өлең-жырлардың авторы. Оны ұлы шайыр Әлішер Науаи өзінің ең дарынды шәкірттерінің бірі санаған. Бабыр 14—15 жасында-ақ Гератта тұратын Науаиға өлеңмен хат жазып, ұстазынан талай рет өлеңмен жазылған жауап хат алған. Бірақ бұл екі ақын ғұмыр бойы бірін-бірі көрмей, кездесуді армандап өткен.

Бабырдың лирикасы негізінен сол кезде шығыс классикалық поэзиясында кең тараған жанрларда — ғазал, рубаят, туйық, маснави, т. б. түрінде жазылған өлеңдер болып келеді. Ол сопылық-мистикалық ағымдағы ақындар секілді «жұмақтың рахатын» емес, шын өмірден туындайтын табиғи сезімді, шын мәніндегі махаббатты, адам бойындағы асыл қасиеттерді жырлады. Оның өмірді мадақтап, халықты өнер-білімге шақырған өлеңдері көп. Әсіресе туған жерден алысқа кетуге мәжбүр болып, өз елін, Отанын сағынып жазған жырлары оқушысын бірден еліктіріп, баурап әкетеді.

Бабыр көбінесе дерлік ар-ождан тазалығына, әділдікке шақырады, зорлық-зомбылыққа қарсы шығады.

Әрқашанда таза болсын ар-ожданың, жүрегің,
Өзгелер де саған адал, әділ болар білемін.
Зорлық қылсаң өзгелерге — өзің жәбір көрерсің
Қиянаттың құрбаны боп қорлықпенен өлерсің.

Кейде Бабыр сол дәуірдің әдеби дәстүріне сәйкес өз ойын бүркемелеп, нәзік ишарамен, астарлап, аллегориямен көмескі сөйлеп жеткізеді.

Бізге Бабырдың қолжазба түріндегі өлеңдер жинағының екі нұсқасы мәлім. Бірі қазір Парижде, екіншісі

¹ Дж. Неру. Открытие Индии. М., 1955, с. 272.

Индияның мәшһур Рампур кітапханасында сақтаулы. Профессор А. Самойлович осы екі нұсқа және «Бабыр-намедегі» өлеңдер негізінде 1917 жылы Петроградта Бабыр өлеңдерінің жинағын бастырып шығарды.

Совет өкіметі жылдары Бабыр өлеңдері өзбек тіліне аударылып, бірнеше рет жарық көрді. Оның өлеңдер жинағы 1943 жылы 1957 жылдары орыс тілінде жеке кітап болып басылып шықты.

Сонымен, Бабыр кейінгі ұрпаққа сөз патшасы-өлеңмен өсиет айтып, артына мол, әрі құнды поэзиялық мұра қалдырған дарынды ақын.

Сондай-ақ Бабыр өлең құрылысы, музыка теориясы, соғыс өнері, т. б. жайында бірқатар ғылыми еңбектер жазған өз дәуірінің көрнекті ғалымы. Ол тіпті өзінше жаңа жазу таңбаларын — жаңа графика ойлап шығарып, оны ел арасына таратады. Тарихта «хати Бабыр» («Бабыр жазуы») деп аталып кеткен бұл әріптер, көне түркі ескерткіштерінің жазуына ұқсас болып келеді. «Хати-Бабырдың» негізі — көне түркі жазуы. Бұл жазу алғашта Сырдария бойындағы Сығанақ (Қыпшақ елінің сауда мәдени және саяси орталығы болған) қаласында өмірге келгені мәлім. Алайда құран жазуын, яғни араб әрпін киелі санайтын діншілдер «Бабыр жазуына» барынша қарсы шығып, оны жойып жібереді. Бұл туралы:

Түріктерге өз әрпі де бұйырмады-ау, киелі,
Бабыр хаты бөтен емес, Сығанақтың сыйы еді,—

деген өлең жолдары бар.¹

Шығыс филологиясына қатысты зерттеулерінің ішінде ерекше оқшауланып тұрған, шоқтығы биік шығармасы — «Аруз туралы трактат» деп аталады. Көне түркі, шағатай, араб-парсы тілдерінде жазылған поэзиялық шығармалардың ішкі табиғатын ұзақ жылдар бойы сарыла зерттеген Бабыр өлең-жырдағы түрлі буындардың өзара сәйкестігі туралы ілімді жаңа қағидалармен байыта түсті.

Сол арқылы түркі тілдерінің поэтикалық мүмкіндігі шексіз мол екендігін нақты деректермен дәлелдеп көрсетті.

Бабыр араб, парсы және түркі тіліндегі жазылған поэзиялық шығармалардың өлең құрлысы — буын, бунақ саны, ұйқасы жөнінде қызықты пікірлер айтады. Әсіресе

¹ П. Кодиров. Юлдузли туплар. Роман. Тошкент, 1981, 372-бет.

оның түркі тіліндегі поэзиялық шығармаларда созылық және қысқа буындардың белгілі бір заңдылықпен кезектесіп келуіне негізделген өлең өлшемі — аруз жөніндегі пікірі құнды. Өйткені араб және парсы поэзиясындағы аруз туралы Бабырға дейін-ақ талай-талай ғылыми трактаттар жазылған болатын. Ал, түркі поэзиясы әлі теориялық тұрғыдан зерттеле қоймаған еді. Бабыр Х-ХV ғасырда өмір сүрген алпыстан астам ақынның өлең-жырларынан үзінділер келтіре отырып, «нағыз поэзиялық көркем шығармаларды тек араб яки парсы тілінде ғана жазуға болады, ал түркі тілі көркемдік дәрежесі биік өлең жазуға жарамайды» деген пікірді біржола теріске шығарды. Әрине мұның бәрі Бабырдың көп қырлы, табиғи талантын ганыта түсті.

Әйтсе де Бабырдың есімін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп, оның атын тарих бетіне мәңгі-бақи өшпестей етіп жазып қалдырған ең басты еңбегі — «Бабыр-наме» болды.

«БАБЫР-НАМЕ»

Бабырдың есімін көркем сөз зергері ретінде ғана емес, сонымен бірге, дарынды тарихшы, географ және этнограф ретінде әлемге мәшһүр еткен шығармасы «Бабыр-наме» болып табылады.

Кезіндегі түркі халықтарының бәріне бірдей ортақ болып келген әдеби тілде — шағатай тілінде жазылған бұл прозалық шығарма үш бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімінде — XV ғасырдың соңы мен XVI ғасырдың бас кезіндегі Орта Азиядағы негізгі саяси оқиғалар егжей-тегжейлі баяндалады. Ол кезде «Қабул-уәлаяты» деп аталатын, қазіргі Ауғанстан территориясында орын алған маңызды тарихи оқиғаларды «Бабыр-наменің» екінші бөлімінен оқып білуге болады. Ал, Бабыр патшаның өз қолымен жазылған мемуарлық кітаптың үшінші бөлімі — солтүстік Индиядағы саяси оқиғаларды, осы ғажайып елдің географиясын, табиғатын, халқын, әдет-ғұрпын, салт-санасын, т. б. көркем тілмен бейнелеп көрсетуге арналған.

Әрине феодалдық аристократияның өкілі ретінде Бабыр үстем таптың мүддесін қорғауға мәжбүр болғанын ұмытпау керек. Алайда соның өзінде Бабыр билеуші тап өкілдерінің тақ пен тәжге таласып үздіксіз жүргізген соғыстарын, мағынасыз қан төгілген шайқастардың салдарынан қаңырап қалған қалалар

мен бау-бақшасы сусыз құрап кеткен өлкелерді, алым-салықтың шамадан тыс көбейіп кеткенін, жұт жайлаған ауылдарды, т. б. бүкпесіз, ашықтан-ашық әңгімелейді.

Бұл жөнінде Бабырдың өзі былай деп жазады: «Мұнда жазылғанның бәрі ақиқат. Мен өзіме-өзім мынадай шарт қойдым: әрбір оқиға қалай болған — дәл солай етіп жазамын, мен жазған әрбір сөз шындық болсын. Сондықтан өзімнің туған-туысқандарымның жақсы жақтарын да, жаман жақтарын да жасырмай айттым. Өзіме жақын жандардың да, жат кісілердің де кемшіліктері мен игі қасиеттерін баян еттім.»¹

Бабырдың бүкіл ғұмырын жан-жақты қамтып көрсететін бұл автобиографиялық сипаттағы туынды әр жылда болып өткен елеулі тарихи оқиғаларды құрғақ фактілермен жіпке тізгендей етіп баяндайтын жылнама түріндегі шежіре кітап емес. «Бабыр-наме» — құнарлы, бейнелі тілмен жазылған, дарынды сөз зергерінің қолынан шыққан нағыз көркем шығарма екені даусыз. Оған Бабыр жасаған жанды бейнелер, қанатты сөздер, табиғат суреттері, сан қилы тенеулер, т. б. көріктеу құралдары толық дәлел.

Сонымен, кезінде күллі түркі тектес ру-тайпалардың бәріне бірдей түсінікті болған шағатай тілінде жазылған «Бабыр-наме» қазіргі қай халықтың ескерткіш-мұрасы саналады? «Бабыр-наменің» қазақ халқының тарихына, әдебиетіне, тіліне, рухани өмірінің басқа да салаларына қатысы қандай дәрежеде болды?

Кезінде қазақтың оқыған зиялылары «Бабыр-намені» қазақ халқының өз тарихы жазылған шығарма деп таныды. Мұнысы орынды да еді. Себебі Бабырдың бұл еңбегінде кейінерек қазақ, өзбек, түрікмен, тағы басқа түркі тектес халықтардың этникалық құрамына енген ру-тайпалардың тарихы баяндалады. Бірқатар қазақ хандары, батырлары, қоғам қайраткерлері, ақындары туралы аса құнды деректер бар. Ежелгі қазақ жеріндегі кенттер, өзендер, көлдер, таулар, сондай-ақ өсімдіктер мен жан-жануарлар, т. б. әңгіме болады. Мәселен, «Бабыр-намеде» қазақтың Түркістан, Сайрам, Отырар секілді шаһарлары туралы, Сырдария (Сейхун), Арыс, т. б. өзендері мен көлдері жөнінде қызықты

¹ Бобир. Асарлар. 2-том, «Бобирнома», Тошкент, 1965, 291—292-беттер. Біз мысалдарды кітаптың осы басылымынан алып отырмыз — Н. К.

деректер жазылған. Бабыр өзінің әкесі Омар Шейх-тың Арыс өзені бойындағы бір шайқасы жайында айта келіп, «Арыс өзенінен өтіп, Омар Шейх өзбектерді тасталқан етіп жеңді, олардан тұтқындар мен малдарды тартып алып, бұрынғы иелеріне қайтарып берді» деп жазады.

Сол кезде қыпшақ даласын мекен еткен түрлі халықтардың ежелгі тарихын, әдет-ғұрпын, салт-санасын, діни ұғымдарын т. б. сөз етеді.

«Бабыр-намеде» қазақтың алғашқы хандары Жәнібек, үш жүз мыңға жуық атты әскері болған қазақ ханы Қасым, ұлы жүздің Жетісудағы дулат тайпасынан шыққан тарихшы-ғалым әрі ақын Мұхаммед Хайдар Дулати, жалайыр руынан шыққан ақын Хасен Әли, т. б. жөніндегі нақты тарихи деректер берілген. Қазақ елінің қыпшақ, дулат, жалайыр, арғын руынан шығып, кезінде қолбасы, есік ағасы, ұлы бек сияқты жоғары лауазымды қызмет атқарған жиырма шақты қоғам қайраткеріне Бабыр өзінше мінездеме береді.

Міне, осы пікірімізді дәлелдеу үшін «Бабыр-намеден» бірнеше мысал келтірейік. Бабыр өз шығармасында Жүніс ханның сұлу қызы Сұлтан Нигар ханым туралы айта келіп, оны Әдік Сұлтан өлген соң «қазақ ұлысының ханы Қасым хан алды... Қазақ хандары мен сұлтандарының бірде-біреуі бұл ұлысты Қасым хандай нығайтқан емес. Оның әскерінде үш жүз мыңға жуық адам болды» дейді.

Сондай-ақ Бабыр өзінің туған бөлесі, қазақтың белгілі тарихшы-ғалымы Мұхаммед Хайдар Дулати туралы да пікір айтады: «Хайдардың әкесін өзбектер өлтірген соң, ол менің қарамағым келіп үш-төрт жыл тұрды. Кейін рұқсат сұрап Қашқарға, ханға кетті... Жұрттың айтуы бойынша, ол енді бұрынғыдан байсалды болып, дұрыс жолға түсіпті. Қолы әрбір іске епшіл-ақ: жазуға да, сурет салуға да, жебе жасауға да ұста. Өлең сөзге де дарыны бар. Маған жазған өтініші келген еді: сөз саптауы жаман емес».

Ал, кезінде қасида-өлең (мақтау өлең, ода) жазуда алдына жан салмаған дарынды ақын Хасен Әли туралы «Бабыр-намеде» мынадай нақты деректер бар: «Хасен Әли — жалайыр еді. Шын аты Құсайын Жалайыр. Бірақ ол Хасен Әли деген атпен көбірек мәлім болды. Әкесі Әли Жалайырға Бабыр мырза құрмет көрсетіп, оны бек етті. Соңыра Жәдігер Мұхаммед Гератты

алғанда, Әли Жалайырдан мәртебесі биік кісі болған емес. Хасен Әли Жалайыр — Сұлтан Құсайын мырзаның күсбегі болды. Ол ақын еді, «Түфейли» деген бұркеншек атты пайдаланды. Ол қасиданы өте жақсы жазатын, өз дәуірінде қасида жазу жағынан ақындардың көсемі еді... Бес-алты жыл менің қолымда болды. Маған да ол бірнеше жақсы қасидалар арнады».

Міне, қазақ халқының этникалық құрамына енген ру-тайпалардан шығып, есімдері XV—XVI ғасырлардағы шағатай тіліндегі әдебиетте мәшһүр болған осындай шайырлар, тарихшылар аз емес. Қасида жазуда кезінде алдына жан салмаған Жалайыр Хасен Әли жырлары да, кезінде поэзия әлемін дүрліктірген Хайдар Дулатидің «Жиһан-наме» дастаны да қазақ әдебиеті тарихында өзіндік орны бар шығармалар екені даусыз.

Ұлы Абай, көрнекті шығыстанушы-ғалым Шоқан Уәлиханов және академик-жазушы Мұхтар Әуезов кезінде «Бабыр-намені» ерекше зейін қойып оқып, бұл еңбекті қазақ халқының тарихына, ертеректегі тілі мен әдебиетіне, этнографиясына тікелей қатысты шығарма деп танығаны мәлім. Олар Бабыр кітабының қазақ халқы тарихына қатысты жақтарын ашып көрсетті. Сондай-ақ өздері де XV—XVI ғасырдағы қазақ тарихын, әдебиетін сөз еткенде осы еңбектің ұрымтал тұстарынан нақты деректер келтіріп отырды.

Абай өзінің «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» деген қара сөзбен жазылған еңбегінде: «Белгілі Бабыр патшаның шешесімен бір туысқан екі бауыры болған. Үлкені Ташкентте хан болып, кішісі қазақты билеген. Бұлар Шағатай нәсілінен Жүніс ханның балалары болған. Сол қазақты билегенінің аты Ахмет екен. Сол өз уақытында аттанысқа жарарлық қазақтан үш жүз әскер шығарып, үш жүз басыға билетіпті. Әр жүздің халқы өз ынтымағыменен бір туысқанға есеп болыпты. Қазақтың «Үш жүздің баласы» дейтуғыны — сол. Ахмет хан қалмақты көп шауыпты, көп қырыпты. Қалмақ рақымсыздығына қарай «мынау бір алаша болды ғой» депті, жан алушы болды дегеннің орнына. Сондықтан ол кісі Алаша хан атаныпты. «Бабыр-намеде» солай жазылған» дейді.¹

Қазақ халқының азаматтық тарихына тікелей қатысты «Бабыр-намедегі» қызықты мәліметтерге, әсіресе

¹ Абай Құнанбаев. Шығармалары. Алматы, 1977, 2-том, 233-бет.

төрт жүз мың нөкері болған қазақ ханы Арслан (Арыстан) жөніндегі деректерге кезінде Шоқан Уәлиханов ерекше назар аударып, бұл шығарманы осы тұрғыдан аса жоғары бағалағаны мәлім.

Ал, енді Мұхтар Әуезовтің атакты «Абай жолы» эпопеясынан бір сөйлем оқып көрейік. «Абай... кейде Бабыр, Науан, Аллаяр сияқтыларды оқып-оқып кеп, өзі де қағаз, қарындаш алып, соларша бірдемелер жазып кетеді».

М. Әуезов ақындық тұғыры биік тұрған Науаиды емес, ғұмыр бойы өзін ұлы шайырдың шәкірті санап кеткен, Науайдан қырық екі жас кіші Бабырды алдымен ауызға алады. Бұл кездейсоқтық па? Әрине, олай емес. Өйткені кезінде қазақ қауымына Науан ғазалдарынан гөрі «Бабыр-наме» жақсырақ таныс еді. Неге? Мұның сыр-себептері көп... Біріншіден, «Бабыр-наме» қазақ қауымының тарихына, рухани өміріне тікелей қатысы бар, қазақ еліне өте-мөте жақын туынды екенін жоғарыда айттық. Екіншіден, «Бабыр-наме» кезінде Орта Азия түріктерінің әдеби тілі болған шағатай тілінде жазылғаны мәлім. Ал, шағатай тілінің құрамында араб-парсы сөздері басым болып келеді.

Бұрын қазақ даласындағы мектеп-медреселерде оқитын шәкірттер алдымен осы шағатай тілін үйрену арқылы Шығыс классикалық поэзиясының алтын қазынасымен танысуға әрекет жасап отырған. Басқаша айтсақ, шағатай тілін оқып үйрену — араб және парсы тілдерін меңгерудегі алғышарт, алғашқы басқыш саналған. Міне, сондықтан да қазақтың азды-көпті оқыған азаматтарының бәрі дерлік кезінде «Бабыр-намемен» жақсы таныс болған.

Біз «Бабыр-наме» шағатай тілінде жазылған деп жүрміз. Ол қандай тіл? Сол жөнінде бірер сөз айта кетейік.

Кезінде Шағатай (Шыңғысханның Жошыдан кейінгі екінші баласы) хан билеген өлке «Шағатай ұлысы» деп аталғаны тарихтан жақсы мәлім. Алғашқы кезде Шағатай мемлекетіне қарасты түріктердің тілін — «шағатай тілі» десе, ал кейінірек барып Орта Азия мен соған көрші отырған (Сыр бойында Еділ мен Жайық, Арал мен Каспий жағалауларында, т. б.) бүкіл түркі халықтарының бәріне бірдей ортақ — орта азиялық әдеби тілді «шағатай тілі» деп атап кеткен. Бұл тілді қазір орта ғасырлық түркі әдеби жазба тілі деп те атайды.

Ал, Бабыр заманында «шағатай тілі» дегеннен гөрі «түрікше» «түркі», «түрік тілі» секілді атаулар көбірек қолданылған.

Әйтсе де шағатай тілі туралы күні бүгінге дейін түркология ғылымында ортақ пікір жоқ. Мәселен, кейбір ғалымдар (А. К. Боровков) «шағатай тілі» деген терминді «ескі өзбек тілі» деген тіркеспен алмастырып жүр. Біздің ойымызша, бұл дұрыс емес. Кезінде тіпті Әлішер Науаидың өзі де «Мизан-у ләфзан» («Өлең өлшемі») деген еңбегінде: шағатай тілі — басқа түркі тілдерінен, соның ішінде өзбек тілінен де бөлек, өзге тіл деп таныған. Тіл тарихын зерттеген көрнекті ғалымдардың басым көпшілігі (А. Вамбери, А. Н. Самойлович, Ә. Н. Нәжіп, т. б.) шағатай тілін — Орта Азия мен оған көршілес аймақтарда XI—XVI ғасырларда қалыптасып, дамыған түркі жазба әдеби тілі деп біледі. Сонымен «Бабыр-наме» кітабы бір кезде қазақтардың да ата-бабаларына ортақ болған орта азиялық әдеби тілде (түркі немесе шағатай) тілінде, жазылғаны анық.

«Бабыр-наменің» тілі жөніндегі осы пікірімізді енді нақты мысалдармен дәлелдеп көрейік. Мәселен, Бабыр тауда өсетін тобылғы туралы айта келіп, былай деп жазады: «Тобылғы йағачы бұ тағларда бар, өзгә хеч йерде бұлмас. Тобылғы бір йағачедүр, посты қызыл, аса қылулар камчы дәстәсі хам қылулар, күшләрға қапас қылулар, таруш қылыб тіргәз қылулар, хейли йақшы йағачдүр. Теберуклук білә йірақ йерлерге елтарлар» — деп жазады. Аудармасы: «Бұл тауларда тобылғы ағашы бар, ол өзге еш жерге өспейді, одан аса таяқ жасайды, қамшы сабын жасайды, құстарға тор-қапас жасайды, жонып, жебе жасайды, өте жақсы ағаш саналады. Оны теберік ретінде алыс жерлерге апарады».

Тағы бір мысал келтірейік: «Бұ науахы йақшы аулақ йерлер бұлур. Иламш дариясынинг йақинидәгі калинг ченгеллерде бұғу, марал уа тоңқұз көп бұлур. Ушақ-ушақ ченгеллерде қырғауыл уа тауушқан қалиң бұлур. Пуштасида түлкісі бисанар бұлур, даркамин бұлур». Аудармасы: «Бұл өлке — аңшылық үшін өте жақсы, қолайлы жер. Иламш өзенінің маңындағы қалың шенгел ішінде бұғы, марал және жабайы шошқа көп болады. Қырлы жерлерде түлкі қаптап жүреді».

Иә, «Бабыр-намені» бүгінгі қазақ оқырманының түсінуі де онша қиынға соқпайды.

«Бабыр-наме» — энциклопедиялық шығарма. Мұнда

тарихи оқиғалармен бірге, табиғаттану, география, топография, әдебиеттану, тіл білімі, этнография, тағы басқа ғылым салаларына қатысты өте бағалы мәліметтер жинақталған.

Бабыр өзі болған, соғысқан жерлердегі таулар мен кең жазира далаларды, сан қилы өсімдіктер мен хайуанаттарды, түрлі халықтардың әдет-ғұрпы, тілі, әдебиеті мен өнері, кейбір сөздердің этимологиясы жайлы нағыз ғалымға тән дәлдікпен, әрі ұшқыр қиялды жазушыға ғана тән шеберлікпен бейнелеп жазады.

Бұдан бес жүз жылдай бұрын қай жерде қандай өсімдіктер өскенін, қай елде қандай жан-жануарлар тіршілік еткенін, қай жерде көл, қай тұста шөл болғанын, қайсысы өзен қайсы теңізге құйғанын білу — бүгінгі ғылымның табиғаттану салаларын (география, ботаника, зоология, т. б.) дамыта түсу үшін аса қажетті баға жетпес материал екенін бүгінгі ғылыми-зерттеу көрсетіп отыр. Мәселен, Бабырдың кезінде Сырдария өзені қазіргідей Арал теңізіне құймаған екен. «Сейхун өзені Түркістаннан едәуір төменірек жерде, ешқандай өзенге қосылмай, түгелдей құмға сіңіп таусылады». Демек, Сырдария кейінгі кезде ғана ағыс бағытын өзгертіп, Аралға құятын болған. География ғылымының ежелгі тарихын зерттеушілер үшін бұл мәліметтің маңызы зор.

«Бабыр-наме» тарихи, ғылыми еңбек ғана емес, сонымен бірге, түркі (шағатай) тілінің мол мүмкіндіктерін зор шеберлікпен пайдалана отырып жазылған көркем туынды.

Рас, бұл прозалық шығарманың негізгі объектісі тарихи оқиғалар болып келеді. Әйтсе де автор сол тарихи оқиғаларды баяндап шығуымен шектеліп қалмайды. Ол көркем шығармаға тән метафора, тенеу, метате-за, эпитет, гипербола, т. б. көріктеу құралдарын «Бабыр-намеде» зор білгірлікпен қолданғаны еріксіз назар аударады.

«Бабыр-намеде» түркі тілдес халықтардың ертегі-аңыздары, мақал-мәтелдері, фразеологиялық сөз тіркестері, айшықты тенеу сөздері жиі ұшырайды. Бабыр өз дәуірінің әдеби тілі — шағатай тілін осы шығармасында мейлінше ажарлап, құбылтып, айшықтап қолданады. Бұл сөзімізге «Бабыр-наменің» кез келген бетін ашып жіберіп, дәлел келтіруге болады.

Сөйтіп, «Бабыр-наме» авторы бейнелі көркем сөз-

дермен тарихи оқиғалардың жанды картинасын жасап шыққан дарынды суретші екені даусыз. Ол, әсіресе, өзі тікелей қатысқан қан майдан, қырғын соғыстар картинасын бейнелеп жазуға шебер.

Жазушы ерлікті, батылдықты көкке көтере мадақтайды. Ал, қоян жүрек қорқақтықты, опасыздықты жер-жебіріне жеткізе әшкерелейді. Ең бастысы — патша тағына таласып, өзара қырық пышақ болып қырқысып жатқан феодалдық соғыстардың адам табиғатына жат, жиіркенішті жақтарын оқушысына егжей-тегжейлі, зор білгірлікпен суреттеп көрсетеді. Автор маңынасыз қан төгуден оқушысын сақтандырғысы келетін сияқты.

Сонымен бірге, Бабыр кезінде есімі әлемге әйгілі, дарынды қолбасшы, жаужүрек қорқақтықты, опасыздықты жөнінде XIX ғасырдың белгілі шығыстанушы ғалымы Н. И. Веселовский мынадай пікір айтқан: «Бабыр батырлығының шегі жоқ деуге болады. Оның бүкіл ғұмыры батырлықтың үлгісі секілді. Тіпті ол Шайбанидің он бес мың әскері тұрған Самарқанды өзінің небәрі екі жүз кісілік отрядымен жаулап алуға тәуекел жасады ғой. Тек тәуекел жасап қана қойған жоқ, жауды шын-ында да қаладан қуып шықты. Бабыр империясының пайда болуын айтсаңызшы! Бабыр Ибрагим Лодидің қолынан күдіретті Үндістанды түкке тұрғысыз қарудың жәрдемімен тартып алған»

Ол өз дәуірінің соғыс өнеріне, әскери стратегиясына өзіндік үлес қосқан дарынды қолбасшы. К. Маркс өзінің «Индия тарихы бойынша хронологиялық жазбалар» деген еңбегінде Сикри маңында болған шайқасты Бабырдың үлкен жеңісі деп бағалаған.¹

«Бабыр-намеде» тарихта болған көптеген көрнекті адамдардың — қол бастаған батырлардың, ғалымдардың, сәулетші-шеберлердің, ақындардың, тағы басқа өнер адамдарының психологиялық портреті, әдеби бейнесі жасалған. Лауазымы, атақ-дәрежесі, ұлты, жасы, мінез-құлқы, діні, т. б. әртүрлі болып келетін сол тарихи адамдардың бәрі бір-бірімен шығарманың ең басты қаһарманы Бабырдың өзі арқылы байланысып тұрады. Бұл көркем туындының өзіне тән оқиға желсі, сюжеті, композициялық құрылысы бар. «Бабыр-наме» оқуға жеңіл, оқушысын бірден баурап әкетеді.

¹ К. Маркс. Хронологические выписки по истории Индии (664—1855 г.) М., 1947, с. 23.

Жиһанкез Бабыр өзі жүрген жерлердің табиғатын — тауларын, өзендері мен көлдерін, орман-тоғайларын, аңдары мен құстарын нағыз суретшіге тән шеберлікпен бейнелеп көрсетеді. Автор қара сөзбен айтып жеткізе алмаған кейбір ғажайып көріністерді лирикалық өлең жолдарымен суреттеп өтеді. Әлемге есімі машһур шығыстанушы ғалым, академик В. В. Бартольд «Бабыр-наменің» көркемдік дәрежесін жоғары бағалай келіп, оны «түркі тіліндегі прозалық шығармалардың ең жақсы үлгілерінің бірі» деген еді.

Алайда «Бабыр-наменің» құнды жақтарымен қатар, оның кемшіліктерін де бүкпесіз, ашып айтқан жөн. Өйткені марксизм-ленинизм ілімі тарихи, әдеби мұраларға қашанда объективті түрде, диалектикалық тұрғыдан қарауды талап етеді. «Бабыр-намеге» осы тұрғыдан қарасақ, оның авторы өз заманының перзенті, феодалдық дәуірдің патшасы болғанын көреміз. Бабыр тарихи оқиғаларға көп жағдайда феодал табының өкілі тұрғысынан қарайды. Пікір таласы туғанда оны бектердің, сұлтандардың пайдасына шешуге тырысады.

Дегенмен мұның бәрі «Бабыр-наменің» тарихи, ғылыми құндылығын кеміте алмайды. Бүгінгі өресі биік, ой-пікірі терең талғампаз оқырман бұдан бес ғасыр бұрын жазылған мұраға сын көзімен қарап оқуы тиіс. Сонда ғана біз мұндай тарихи, әдеби ескерткіштердің қадіріне жетіп, олардың бағалы жақтарын халық кәдесіне, қоғам мүддесіне жарата аламыз.

Қорыта айтқанда, «Бабыр-наме» шын мағынасындағы энциклопедиялық шығарма. Мұнда ғылымның сан түрлі салалары жөнінде аса құнды мәліметтер берілген. Қазақ халқының азаматтық тарихына, әсіресе, әдебиеті мен тіліне, этнографиясына қатысты материалдар Бабырдың осы еңбегінде мейлінше көп жинақталған.

Орта Азия мен үнді елінде XV ғасырдың соңы мен XVI ғасырдың бас кезінде болған тарихи оқиғалардың, сол кездегі феодалдық қарым-қатынасты дәл осы кітаптағыдай толық әрі шебер суреттейтін бірде-бір әдеби және тарихи ескерткіш жоқ. Әсіресе, мұнда сол кездегі Үндістан туралы егжей-тегжейлі, зор ілтипатпен жазылған. Бабыр үнді елінің сұлу табиғатына таңырқап, ол жөнінде мақтанышпен былай дейді. «Біздің жермен салыстырғанда бұл өзі таңғажайып ел, мүлдем басқа дүние деуге болады. Таулары, өзендері, ормандары, далалары, қалалары, өлкелері, хайуанаттары, адамдары,

тілдері, жауыны мен желі — мұндағының бәрі біздегідей емес, басқаша болып келеді... Синд өзенінен өткен бойда-ақ жер мен су, ағаштар мен тастар, жолдар мен әдет-ғұрыптар бірден өзгеріп сала береді».

Орта Азия мен Үндістанда «Бабыр-намені» тарихи, ғылыми еңбек ретінде мейлінше жоғары бағалаған. Сол дәуірдің көрнекті тарихшы-ғалымдары Бабырдың осы еңбегіндегі деректерден пайдаланып отырған. Бабырдың немересі Акбар шахтың (1556—1609) тұсында «Бабыр-наме» шағатай тілінен парсы тіліне аударылды.

Біздің елімізде «Бабыр-наменің» қолжазбасын тұңғыш рет Тимур Пулат деген кісі 1714 жылы Бұхара қаласынан тауып, оны кейінірек белгілі ғалым Георг Джекат Кер С.-Петербургте зерттей бастайды. Осы қолжазбаны негіз етіп алған Н. Ильминский «Бабыр-намені» 1857 жылы Қазан қаласында бастырып шығарады.

«Бабыр-наменің» тарихи, әдеби, тілдік тұрғыдан теңдесі жоқ ғылыми еңбек екенін ертерек аңғарған Батыс Европа және орыс ғалымдары оны зерттеуді, өзге тілдерге аударуды өткен ғасырда-ақ қолға алған еді. Мәселен, ағылшын ғалымдары У. Эрскин мен Ж. Лейден «Бабыр-намені» түпнұсқадан ағылшын тіліне аударып, оны 1826 жылы Лондонда бастырып шығарды. Бабырдың басты еңбегін тәржіма жасау осы кезде Германияда қолға алынған еді. «Бабыр-намені» ағылшын тілінен неміс тіліне біршама қысқартып аударғандар: алдымен Ю. Клапрат, кейінірек А. Кейзер (1828 жылы) болды. Сөйтіп, «Бабыр-наме» 1828 жылы неміс тілінде Лейпцигте жарық көрді. Белгілі француз ғалымы Паве де Куртейл «Бабыр-намені» француз тіліне толық аударып, 1871 жылы Парижде жеке кітап етіп шығарды.

Англияның белгілі шығыстанушы ғалымы Аннет Беверидж «Бабыр-намені» ұзақ жылдар бойы жан-жақты зерттеп, оны 1905 жылы ағылшын тіліне қайта аударма жасап шықты. А. Беверидж «Бабыр-наменің» ғылыми тұрғыдан аса құнды зерттеу екенін дәлелдей келіп, Бабырдың бұл шығармасы ағылшынның атақты тарихшысы Э. Гиббон (1737—1794 ж.) мен ұлы физик И. Ньютон (1643—1727 ж.) мемуарларынан кем түспейтін, солармен терезесі тең тұрған еңбек деп бағалайды.

Ал, қазақтың тұңғыш тарихшысы Мұхаммед Хайдар Дулатидің (1499—1551 ж.) «Тарихи Рашидин» парсы тілінен ағылшын тіліне аударып, оны 1895 жылы Лондонда бастырып шығарған ағылшынның атақты шығыс-

танушы ғалымы Э. Денисон Росс (1871—1940 ж.) «Бабыр-намені» мейлінше жоғары бағалайды, әрі оның көне түркі тілінде жазылған шығарма екеніне ерекше назар аударады: «Бабырдың бұл мемуарын — адамзат тарихында осы күнге дейін жазылған ең қызықты, ең роман тикалық әдеби шығармалармен қатар қойып қарауға болады. Бұл өзі Бабырдың ана тілі болып табылатын түркі тілінде жазылған».

«Бабыр-намені» зерттеу, өз тілдеріне аударма жасау, бастырып шығару істеріне Индия (М. Н. Хайдар, С. А. Шарми, Р. П. Трипатхи), Ауғанстан (А. Х. Хабиби, А. А. Кохзад), Түркия (Р. Р. Арат, И. Н. Баюр), Пакистан (Р. А. Надви, А. Мавлийат), т. б. Шығыс елдерінің ғалымдары да едәуір үлес қосты.

Ұлы Октябрь социалистік революциясына дейін Россияда Н. И. Пантусов, С. И. Поляков және В. В. Вяткин секілді орыс зерттеушілері «Бабыр-намені» жеке тарауларын орыс тіліне аударған еді.

Ал, советтік дәуірде Бабырдың басты шығармасы орыс тіліне толық аударылып, үш рет басылып шықты. Оны орысшаға тәржімә жасаған М. А. Салье болды. Өзбек тіліне «Бабыр-наме» 1959 жылы аударылды.

«Бабыр-наме» 1990 жылы орыс тілінен қазақшаға тәржімә жасалды¹.

Совет ғалымдары «Бабыр-намені» жан-жақты зерттей отырып бұл кітаптағы баға жетпес тарихи материалдарды өз еңбектерінде барынша кеңінен пайдаланып келеді. Бұл салада, әсіресе, тарихшы (В. В. Бартольд, А. Ю. Якубовский, С. А. Азимжанова), әдебиетші (Е. Э. Бертельс, Х. С. Сүлейменов, И. В. Стеблева) және лингвист (А. Н. Кононов, А. К. Боровков, Х. Назарова) ғалымдардың зерттеулері мейлінше жемісті болды.

«Бабыр-намені» оқып, үйренуге деген ынта-жігер бүкіл дүние жүзінде жылдан-жылға артып келеді. ЮНЕСКО-ның (Біріккен Ұлттар Ұйымының халық ағарту, ғылым мен мәдениет мәселелері жайындағы мемлекет аралық ұйымы) арнайы қаулысы бойынша «Бабыр-наме» 1980 жылы француз тіліне қайта аударылды. Бакье-Граммон осы аудармасы үшін ЮНЕСКО-ның арнайы тағайындалған сыйлығын алды.

«Бабыр-намені» француз тілінде шыққан жаңа басылымына есімі әлемге машһур шығыстанушы ғалым Луи Базен алғы сөз жазды. Алғы сөзден соң Совет Одағы (С. А. Азимжанова), Ауғанстан (А. Хабиби) және Индия (Мухиб-ул-Хасан) ғалымдарының бас мақалалары берілген. Бұл мақалаларда Бабырдың басты еңбегін маман-ғалымдар мейлінше жоғары бағалаған.

Біздің елімізде Бабырдың әдеби-тарихи мұрасын ғылыми тұрғыдан зерттеу, өзге тілдерге тәржімә жасау және шығармаларын бастырып шығару ісіне, әсіресе, өзбек ғалымдары мен жазушылары мол үлес қосып келеді. «Бабыр-намені» түпнұсқа тексті 1948 жылы Ташкентте басылып шықты. Ал, 1965—1966 жылдары Бабыр шығармаларының үш томдығы жарық көрді. Бұл басылымның томына Бабырдың өлеңдері, екінші және үшінші томдарына «Бабыр-наме» енген. «Бабыр-намені» М. А. Салье аударған орысша нұсқасы 1958—1960 жылдары Ташкенттегі «Фан» («Ғылым») баспасынан шықты.

Еліміздің әдеби, ғылыми жұртшылығы 1983 жылы Бабырдың туғанына бес жүз жыл толуын кең көлемде атап өтті. Осыған орай, 1982 жылы Өзбек ССР Ғылым академиясының Х. С. Сүлейменов атындағы Қолжазбалар институты Бабырдың лирикасы мен «Аруз жөніндегі трактатын», Әбу Райхан Бируни атындағы Шығыстану институты «Бабыр-намені» өзбек, орыс тілдеріндегі ғылыми текстің дайындап, бастырып шығарды.

Қорыта айтқанда, Бабырдың ғажайып лирикалық өлең жырлары да, ғылыми тұрғыдан аса құнды «Аруз жөніндегі трактаты» да, энциклопедиялық туындысы «Бабыр-наме» де сан ғасырлық уақыт сынынан сүрінбей өтіп, қазіргі түркі тілдес халықтардың әдебиет, мәдениет тарихына ортақ қазына, асыл мұра болып қосылды.

Бабыр қайтыс болған соң Ұлы Моғол империясының тағына оның тұңғыш ұлы Құмайын отырғаны мәлім. Ол әкесі бастаған істі жалғастырып, үнді елінің экономикасы мен мәдениетін арттыра түсуге бағытталған бірқатар шараларды іске асырды. Құмайын мен оның баласы Акбар патша салдырған ғажайып ғимараттар Индия сәулетшілік өнерінің зор жеңістері саналады.

Бабырдың кенже қызы Гүлбадан-бегім түркі, араб, парсы, т. б. тілдерді жетік білетін өз дәуірінің оқымысты, зиялысы, қаламы жүйрік жазушы болған. Гүлба-

¹ Бабырнама (орыс тілінен аударған Байұзақ Қожабеков) «Жалын» баспасы, 1990.

дан-бегім «Бабыр-наменің» жалғасы саналатын «Құмайын-наме» кітабын жазды. Бұл прозалық шығармасында Гүлбадан-бегім өз ағасы Құмайын патша тұсында Орта Азия, Үндістан, Ауғанстан жерінде орын алған елеулі тарихи оқиғаларды, түрлі халықтардың тұрмыс-тіршілігін, салт-санасын, әдет-ғұрпын, т. б. дарынды қаламгерге тән зор шеберлікпен суреттейді.

«Құмайын-наме» — этнографиялық материалдарының молдығы жағынан теңдесі жоқ туынды. Парсы тілінде жазылған бұл тарихи еңбек те өзбек тіліне тәржіма жасалды. Мұнда «Бабыр-наменің» қалай жазылғаны және Бабырдың өзі туралы қызықты деректер бар¹.

Сонымен, «Бабыр-наменің» түркі тілдес халықтар әдебиеті мен мәдениеті тарихынан алатын орны мен атқаратын ролін дүние жүзінің ең көрнекті түрколог және шығыстанушы ғалымдары мейлінше жоғары бағалады. Бабырдың осы энциклопедиялық мәні бар ең басты еңбегі қазақ халқының да рухани игілігі болып табылады. «Бабыр-наме» — қазақ елінің де шежіресінен сыр шертетін, аса құнды көркем туынды.

ЕЖЕЛГІ ТҮРКІ ПОЭЗИЯСЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ЖЫРАУЛАРЫ

Әрбір халықтың әдебиет тарихын — сол халықтың қоғамдық санасы мен әлеуметтік ой-пікірінің даму тарихы деуге болады. К. Маркс пен Ф. Энгельс қоғамдық дамудың түрлі сатыларында тұрған елдердің әлеуметтік ой-өрісі мен философиялық даму дәрежесін анықтау үшін ең алдымен сол халықтардың фольклоры мен ежелгі әдеби, мәдени мұраларына арқа сүйеп отырғаны мәлім. Өйткені халықтың рухани мұрасы, қоғамдық-әлеуметтік ой-пікірі бір емес, бірнеше ғасырдың жемісі болып табылады.

В. И. Ленин атап көрсеткендей-ақ «мәселеге ғылыми тұрғыдан кірісу үшін ең маңызды нәрсе — негізгі тарихи байланысты ұмытпау, әрбір мәселеге: тарихта сол белгілі бір құбылыс қалай пайда болды, бұл құбылыс өзінің дамуында қандай басты-басты кезеңдерден өтті деген тұрғыдан қарау, сөйтіп, оның осы дамуы

¹ Гүлбаданбегим, «Хумоюннома», Тошкент, 1959.

жағынан қарағанда қазір оның не нәрсеге айналғанын байқау» болып табылады.¹

Міне, сол тұрғыдан алып қарағанда, XV—XVIII-ғасырда өмір сүрген қазақ жыраулары поэзиясындағы әлеуметтік және дидактикалық сарындардың түп-төркіні ежелгі түркі әдебиетінде жатқанын аңғару қиын емес. Ежелгі түркі поэзиясы мен қазақ жырауларының дидактикалық сарындағы толғаулары арасындағы дәстүр, стиль форма бірлігі ерекше назар аударады. Бұл жайында кезінде белгілі тіл маманы Құлмат Өмірәлиев құнды ой-пікірлер айтқан болатын². «Ол «Күлтегін», «Білге қаған» және «Тоныкөк» жырлары мен XV—XVIII-ғасырларда өмір сүрген қазақ жыраулары поэзиясындағы дидактикалық-шешендік толғау өлеңдерінің бірлігін нақты мысалдар келтіре отырып дәлелдеп шықты. Күлтегін батыр өз атынан сөйлеп, «мен» арқылы шешен толғап, мақалдатып, мәтелдетіп кетеді. Мұндай мақал сөз, шешендік сөз, мақтау яки жоқтау үлгісіндегі жыр толғаулар Асан Қайғы, Шалкиіз, Бұқар жырау поэзиясында да дәл осындай стильдік-тілдік тәсілдер арқылы өз көрінісін тапқан. Мұнда мазмұндық пен модельдік (стильдік-тілдік) бірлік өзара қатар келіп отырады.

Әрбір әрпі тасқа қашап жазылған «Тоныкөк» дастанында (VIII-ғасыр) мынадай жыр жолдары бар:

Жұқаны бүктеу — оңай,
Жіңішкені үзу — оңай.
Жұқа қалыңдаса, (оны тек) алып бүктейді.
Жіңішке жуандаса, (оны тек) алып үзеді.

Немесе:

Түнде ұйықтамадым,
Күндіз отырмадым.
Қызыл қанымды төктім.
Қара терімді ағыздым.

«Күлтегін» жырында Білге қаған інісі қаза болғанда:

Көрер көзім көрместей,
Білгір ақылым білместей болды.
Өзім қайғырдым.
Тағдырды тәңірі жасар,
Адам баласы бәрі өлгелі туған,—

деп жоқтайды. Дәл осындай шешендік толғаулар, ди-

¹ В. И. Ленин. Шығармалар толық жинағы, 39-том, 73-бет.

² К. Өмірәлиев. XV—XIX-ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі. «Ғылым» баспасы, 1976 жыл.

дактикалық ой-пікірлер айтуға XVIII-ғасырда өмір сүрген Бұқар жырау да шебер:

Етеккі кессе жең болмас,
Ежелгі дұшпан ел болмас,
Қараша торғай қаз болмас,
Шағала келмей жаз болмас...
Екі жаман дос болмас
Дос болғанмен хош болмас.

Міне, мың жыл бойы үзілмей, ғасырлар бойы сабақтасып келе жатқан дәстүр жалғастығы дегеніміз осы болса керек.

Сондай-ақ X—XII-ғасырлардағы түркі поэзиясы мен қазақ жырауларының жыр-толғаулары арасындағы дәстүр жалғастығын, байланыс белгілерін де аңғару қиын емес. Мәселен, Махмұд Қашғаридің «Диуани лұғат ат-түрк» атты сөздігінде батырлар бейнесін сипаттайтын, ерлікті мадақтайтын, жоқтау, мақтау өлеңдерінің ғажайып үлгілері бар. XV—XVIII ғасырларда өмір сүрген қазақ жырауларының поэзиясында мұндай моделдік формалар біршама жетілдірілген түрінде қайталанып отырады.

Махмұд Қашғаридің (XI-ғасыр) осы «Сөздігінде» келтірілген поэзия үлгілері мен қазақтың жыраулар поэзиясы арасындағы байланыс белгілерін аңғару қиын емес. М. Қашғари «Сөздігінде» алып Ер Тоңа батыр өлгенде айтылатын ұзақ жоқтау бұлай басталады:

Шенгелін ажал салды ма,
Ер Тоңаны алды ма,
Сұм дүние артта қалды ма,
Қайғылы жүрек *жыртылады-ау*.
Сұм ажал бүгін жылатты,
Құрығын салып құлатты,
Бектердің бегін сұлатты,
Қыршын да ғұмыр *қырқылды-ау*¹

Мұнда шумақтың алғашқы үш жолы ұйқасады да, төртінші жолы келесі шумақтың төртінші жолымен үндесіп жатады. Жырдың мұндай түрі бертінде, XIX-ғасырда өмір сүрген қазақтың ақын-жырауларында да жиі ұшырайды. Дулат ақын:

Сен туған жерді тастадың,
Теріске елді бастадың,
Арқаға аяқ басқаның,
Қаратаудан асқаның —

¹ Аударған Ф. Оңғарсынова.

Түлігі төртеу мал үшін,
Ең жерді мекен етем деп,
Игілікке жетем деп,
Кеңшілік сүтін ішем деп,
Ойменен тон пішем деп,
Қара қазан, сар бала,
Кемпір-шалдың қамы үшін,—

деп толғайды.

Алтын Орда дәуірінде өмірге келген «Мұхаббат-наме», «Хұсрау-Шырын» және «Гүлистан бит-түрки» сияқты көлемді туындылардың да негізінде, түп-төркінінде көне дәуір көркем сөз өнерінің іздері жатқаны бірден көзге шалынады.

Сан ғасырлар бойы үзілмей келе жатқан әдеби дәстүр жалғастығы мазмұндық және модельдік бірліктің қатар сақталуына негізделеді. Әдетте көне түркі поэзиясында есімшенің **-ған**, **мыш** формалары басым болып келеді, әрі ұйқасып тұрған сөздер етістік (баяндауыш) қызметін атқарады. Мәселен, М. Қашғари (XI-ғасыр) «Сөздігінде» мынандай жыр жолдары бар:

Ерді ашып *татурған*
Иавлақ йағығ *қатарған*,
Бойынан тутуп *қазырган*
Басты өлім ағтару.

Дәл осындай жыр үлгісі XIX-ғасырдағы қазақ ақындарының поэзиясына да тән деуге болады:

Садағына сары жебе *салдырган*,
Садағының кірісін
Сары алтынға *малдырган*,
Тереңнен көзін *ойдырган* (Махамбет).

Орынсызды *айтпаған*,
Тузу жолдан *қайтпаған*,
Жаксылық қылар орында
Аянып бойын *тартпаған* (Абай).

Көп ғасырлық тарихы бар мұндай дәстүр жалғастығын ежелгі түркі поэзиясының ең үздік үлгісі саналатын Жүсіп Баласағұнның (XI-ғасыр) «Құтты білік» дастаны мен қазақ жырауларының (XV—XVIII-ғасырлар) жыр-толғауларын өзара салыстыра отырып айқын көреміз.

Бұл дастан ежелгі түркі поэзиясын мейлінше толық бейнелейтін, типтік туынды деуге болады. Оның үстіне, «Құтты білік» дастанындағы әлеуметтік-дидактикалық сарындар қазақ жыраулары поэзиясында қайталанып, мазмұн жағынан да, формасы тұрғысынан да кемел-

дене түсті. Ал, мұның өзі кездейсоқ жәйіт емес, қоғамдық сананың даму заңдылығынан туған құбылыс деп білуіміз керек.

Есімі әлемге машһур акын Жүсіп Баласағұнның даналық ой-пікірге құрылған ғажайып туындысы мен қазақ жыраулары поэзиясы арасындағы дәстүрлі байланыстың өзіндік тарихы бар.

«Құтты білік» — өз дәуірінің адамгершілік принциптері мен этикалық нормаларының бейне бір кодексі іспеттес шығарма саналған. Мұнда акын әділдік, ақыл-парасат, бақ-дәулет, қанағат-ынсап туралы ой толғайды. Сондай-ақ адамгершілік, оқу-білім, тәлім-тәрбие, әдептілік хақында өсиет-ғибрат жасайды.

Ең бастысы — кезінде «Құтты білік» дастанын мемлекетті басқару жөніндегі заң ережелер жинағы деп те таныған. Өйткені мұнда ел басқару принциптері орта ғасыр философиясы тұрғысынан жырланған. Ақын барша халықты — диқандар, малшылар, қол өнершілер, саудагерлер, ғалымдар, елшілер, әскер басшылары, тәуіптер, түс жорушылар, аспаздар сияқты толып жатқан әлеуметтік топтарға бөліп, әрқайсысының қоғамдағы орны мен атқаратын ролі туралы пікір айтады.

Адамның ақыл-парасатын ту етіп көтерген бұл дастан сан ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып ауысып отырады. Кезінде ол ел арасында жазба түрде де, ауызша да кең тарады. Оның әрбір бәйіті мақал-мәтелдерге, өсиет-ғибратқа, афоризмге айналып кетті.

Әрине, «Құтты білік» дастаны түркі тілдес халықтардың бәріне ортақ мұра екені даусыз. Соның өзінде, қазіргі қазақ тіліне де тән сөз орамдарын, атаулар мен терминдерді, поэтикалық тәсілдерді, көріктеу құралдарын, ой-талғам желісін, қанатты сөздер мен мақал-мәтелдерді т. б. осы дастанның кез-келген бәйітінен көруге болады. Бұл дастаннан қазақ поэзиясының, қазақ халқының, рухани-эстетикалық қазынасының ғасырлар қойнауына желі тартқан арналы дариясын көргендей боламыз.

Жүсіп Баласағұн халық даналығынан туған қанатты сөздерді, тұрақты сөз тіркестерін, мақал-мәтелдерді түрлі трансформацияға салып, грамматикалық модель мен мағыналық нұсқаларды тоғыстырып қолданады. Мәселен, қазақта сонау көне заманнан келе жатқан: «Сөз сүйектен, таяқ еттен өтеді» деген даналық сөз бар. Енді «Құтты білік» дастанынан екі бәйіт оқып көрейік:

Сөзбен сөксе — тілмен ішіп қаныңды,
Сүйек сыздап, жалын қабар жаныңды.

Таяқ еттен, сөз сүйектен өтеді,
Сөз қалады, таяқ табы кетеді.

Жүсіп Баласағұн тілге сақ болу, абайлап сөйлеу туралы айта келіп:

Тіліңді бақ, басың аман болады
Сөзді қысқарт, жасың ұзақ болады,—

дейді. Бұл жыр жолдарынан халық арасында кең тараған «Басқа пәле тілден», «Аңдымай сөйлеген ауырмай өлер» деген асыл сөз төркінін аңғару қиын емес.

«Сабыр түбі — сары алтын», «Сабырсыз қалар ұятқа, сабырлы жетер мұратқа», «Ашуды ақылға жеңдір» деген сияқты мақал-мәтелдер қазіргі қазақ тілінде де жиі қолданылады.

Ал, енді «Құтты білік» дастанынан сабырлылық жайында жазылған бәйіттерді оқып көрейік:

Өкпелесен, ашуланба, налыма,
Сабыр соңы — салқын сая жаныңа.

Сабаз ердің сөзін ұқ та біле бер:
Сабыр етсең — бұзылған іс түзелер!

Сабырлы ер талмай жетер мұратқа,
Акку өзі-ақ түсер, шыда, тұзаққа!

Сөйтіп, жақсы мінез-құлық, тәлім-тәрбие, әдептілік жайында күнделікті айтылып жүрген қанатты сөздер акын дарыны, шеберлігі арқылы бізге қайта түлеп, жаңарып, жаңғырып есітілгендей әсер етеді.

Алтын Орда мемлекеті XV-ғасырдың екінші жартысында әбден құлдырап, оның орнына Қазан, Қырым, Ноғай (Астрахань), Қазақ, Өзбек хандықтары құрылғаны тарихтан жақсы мәлім. Қазақ халқының құрылу процесі XIV—XV-ғасырларда негізінен аяқталды... Қазақ хандығының пайда болуы Қазақстан территориясында XIV—XV-ғасырларда болып өткен әлеуметтік-экономикалық және этникалық саяси процестердің заңды қорытындысы болды. Шығыс Дешті Қыпшақтың көшпелі тайпаларының бір бөлігінің Жошы ұрпағы Керей мен Жәнібектің басшылығымен Шу мен Талас өзендерінің жазығына көшуі Қазақ хандығы құрылуының бастауы болды деген пікір бар¹.

¹ Қазақ ССР тарихы (Бес томдық). «Ғылым» баспасы, 2-том, 1983 жыл, 265-бет.

Кейбір тарихи процестер, құбылыстар қоғам дамуының барысында бейне бір спираль сияқты қайта оралып, бұрынғы күйінен жоғары дәрежеде қайталанып келетіні бар ғой. Жетісу жерінде Қарахан мемлекеті құрылған кезде (X-ғасырдың орта шенінде) ел басқаруға, түрлі әлеуметтік топтар мен таптардың өзара қарым-қатынасы нормасына, адамгершілік, мораль, этика принциптеріне байланысты бірқатар қоғамдық-әлеуметтік проблемалар туғаны мәлім. Дәл осы аталған қоғамдық-әлеуметтік мәселелер араға бес жүз жылдай уақыт салып барып, Қазақ хандығы құрылған кезде (XV-ғасырдың екінші жартысында) де қайта туып, тарих сахнасына қайта шыққандай болды. Қазақ даласындағы осы бір қоғамдық құбылыс кезінде жыраулар поэзиясынан өз көрінісін тапты.

Ең бастысы — қазақ жыраулары түркі тілдес халықтарға ортақ поэзияға тән дәстүр, стиль, форма, т. б. негізінен сақтап, дидактикалық-шешендік толғауларын ұштай түсті. Мәселен, ақын Жүсіп Баласағұн өзінің «Құтты білік» дастанында:

Кісі көңілі түпсіз теңіз, ойласаң,
Білім — інжу, түбінде — анық, қойма сан.

Кісі інжуді шығармаса теңізден,
Тас не, інжу не, пайдасы не тегінде?,—

дейді. Жүсіп Баласағұннан төрт жүз жылдай кейін, яғни XV-ғасырда өмірге келіп, қоғамдық ой-сананың стихиялық материализм дәрежесіне жеткен Асан Қайғы жырау:

Таза мінсіз асыл тас
Су түбінде жатады,
Таза мінсіз асыл сөз
Ой түбінде жатады.
Су түбінде жатқан тас —
Жел толқытса шығады,
Ой түбінде жатқан сөз
Шер толқытса шығады,—

дейді. Бұл екі ақынның жырлары поэтикалық көркем орамдары жағынан ғана емес, философиялық түйіндері тұрғысынан да үндесіп жатқанын аңғару қиын емес.

Бұқара халық пен ел билеуші әкімдер арасындағы қарым-қатынас принциптерін жырға қосу, халық атынан ханға тілек айту немесе хан атынан күллі қауымға үндеу тастау — ежелгі түркі шайырларынан келе жатқан әдеби дәстүр еді. Бертін келе, XV—XVIII-ғасырларда қазақ

жыраулары осы әдеби дәстүрге жаңа тарихи жағдайға сәйкес келетіндей мазмұн мен форма беріп, оны жаңа поэтикалық дәрежеге көтерді.

Соның өзінде, қазақ жыраулары толғауларының түп-тамырында, ой-толғам желісінде бізге «Құтты білік» дастаны арқылы жеткен ежелгі түркі әдебиетінің әлеуметтік-дидактикалық сарыны басым болып келеді. Мәселен, «Құтты білік» дастанындағы ең басты мәселе — ел басқару мәселесі. Елді, мемлекетті қалай басқару керек? Ел басқаратын адамда қандай қасиеттер болуы шарт?

Міне, Жүсіп Баласағұн осы сауалдарға өз заманының оқыған, көзі ашық, ойшыл азаматы ретінде, әрі феодал табының мүддесін қорғайтын өкілі ретінде жауап береді. Ақынның айтуынша, ел-жұртты басқаратын адам — білімді, ақылды, әділ, ниеті түзу, сөзі шырын, қайырымды болуы керек:

Бек халықты тек білікпен сендірер,
Барлығын да ақылына жеңдірер.

Бек дегенің білікпенен берік тұр.
Білік кетсе бек қалады желік құр.

Халыққа жак, көңілі — тоқ, көзі — оқ
Ойы — терең, тілі — майда, сөзі шок.

Бұл дастанда елді әділдікпен басқару, заңды бұзбау, біреуге қиянат жасамау туралы көп айтылады. Әйтсе де мұнда әңгіме үстем тап мүддесін қорғайтын заң мен тәртіпті бұзбау жөнінде болып отырғанын ұмытпаған жөн:

Егер бегі қиянатшыл, сұм болса,
Халқы сорлап, күн көре алмас құл да онша.

Елді дана келсе ұзақ билегін,
Заңды ұстап, бұрсын елге бүйрегін!

Әділ заңмен — ғалам жайнап, ел сүйер
Күш қысқанда — ғалам қайнап, ел күйер!

Ал, қазақ жырауларынан Асан Қайғының Жәнібек ханға, Шалкиіз Тіленшіұлының Ноғайлы әміршісі Темір биге, Жиембет Бортоғашұлының Есім ханға, Марғасқа жыраудың Тұрсын ханға, Үмбетей жыраудың Бекболат биге, Бұқар жыраудың Абылай ханға айтқан толғауларында ел басқаратын адамға қажетті қадыр-қасиет туралы көп жәйіттер сөз болады.

Дегенмен қазақ жырауларының Жүсіп Баласағұннан гөрі басқа тарихи ортада өмір сүріп отырғанын да ескеру қажет сияқты. Ел билеудің рулық патриархалдық дәстүрін бетке ұстаған қазақ жыраулары өз әміршілерімен

терезесі тең адамдай ашық та, ашына сөйлесті. Оларға қазақ қауымы әлеуметтік топтар мен таптарға бөлінбеген, біртұтас қауым болып көрінеді. Сол себепті олар бүкіл қазақ қауымының ортақ мүддесін айтты. Осы ортақ мүддеге қайшы келетін хан мен қара мінезін қатар қойып, екеуін де алааламай, бірдей сынады. Оларды бірлікке, ынтымаққа шақырды. Жыраулар жеме-жемге келгенде үстем тап өкілдерінің сөзін сөйлесе де, қоғамдық ой-пікір дамуының таптық түсінігі дәрежесіне жете қоймаған еді. Сол себепті қоғамның ішкі қайшылықтары жырауларға ел басқарған адамдардың (хан, сұлтан, би, бек, төре, батыр, т. б.) жеке басы әрекетіндегі, мінез-кұлқындағы кемшілігі түрінде ғана көрінді.

Бұған бірнеше дәлел келтірейік. Мәселен, Асан Қайғы жырау Жәнібек ханға:

Ай, хан, мен айтпасам білмейсің,
Айтқаным көнбейсің,
Шабылып жатқан халқың бар,
Аймағын көздеп көрмейсің.
...Өзіңнен басқа хан жоқтай
Елеуреп неге сөйлейсің?!—

дейді. Тіпті бертінде, XVIII-ғасырда өмір сүрген Үмбетей жырау да осы дәстүрді ұстап, Бекболат биге қарата айтқан толғауларында ел басқарған әмірлер жайында өзіндік ой-түйін жасайды:

Би болмаған би болса,—
Айтылмаған сөз қалмас,
Хан болмаған хан болса,—
Қанамаған ел қоймас.

Әрине, жыраулар сол дәуірдің өздеріне қойған талап-тілектері шеңберінде ғана пікір қозғап, ой толғай алды. Соның өзінде, ел басқарған әкімдердің беделді, жақсы болуы түптеп келгенде бұқара халыққа байланысты деп пайымдаған. Мәселен, Бұқар жырау:

Ханның жақсы болмағы —
Қарашаның елдігі.
Қараша халық сыйласа,
Алтыннан болар белдігі,—

дейді. Ел басқарған әкімдердің іс-әрекетіне, мінез-кұлқына сол дәуірдің моральдық нормасы тұрғысынан баға беру — қазақ жырауларына тән қасиет. Әйтсе де бұл дәстүрдің қайнар-бастауы түркі тілдес халықтардың ортақ поэзиясында жатқанын ұмытпау керек. Мұнда мықтап ескеретін бір жәйіт бар. Егер Жүсіп Баласағұн

өзінің «Құтты білік» дастанында жалпы хандар, сұлтандар, бектер, т. б. туралы абстракты түрде айтса, қазақ жыраулары нақты, тарихи қайраткерлердің іс-әрекетіндегі, мінез-кұлқындағы кемшіліктерді сөз етеді.

Ел басқарған әкімдердің іс-әрекетіне, мінез-кұлқына өз дәуірінің моральдық нормасы тұрғысынан баға беру — ежелгі түркі әдебиетінен басталып, жыраулар поэзиясында мазмұны жағынан мейлінше нақтылана, айқындала, ал формасы тұрғысынан жетіле түскен дәстүр деп тануымыз керек.

Қазақ жыраулары өлеңнің өздеріне дейінгі канондық-үлгілік формасын бұзып, оның көркемдік жағынан айшықталған формасын жасады. Мәселен, Жүсіп Баласағұн поэзиясы үшін ең басты нәрсе — даналық ой-пікірді айту болса, жыраулар үшін ең басты нәрсе — сол ой пікірді қалай айту керек деген мәселе болды. Демек, жыраулар өз толғауларында мазмұнды емес, көркемдік тәсілді бірінші кезекке қойды. Сөйтіп, қазақ жыраулары ой-пікірді тыңдаушыға жеткізудің ұтымды тәсілін табу арқылы әрбір сөздің мән-мағынасын эмоциялық тұрғыдан әзірлеп, күшейте түсті.

Қазақ жыраулары өздері өмір сүріп отырған рулық-феодалдық қауымның белсенді қайраткері болды. Олар қазақ елінің әлеуметтік-саяси өміріне тиісінше үн қатып, қоғамдық өмірдегі сан алуан құбылыстарға қоғам қайраткері, әрі сөз зергері ретінде едәуір ықпал етіп отырды. Жыраулар қазақ қауымының моральдық, праволық, діни нормаларын айқындау, насихаттау, қалыптастыру ісіне де тікелей атсалысты. Бұл салада сөз шешендері ғана емес, сонымен бірге, өз дәуірінің ойшыл азаматтары, философтары міндетін атқарды десек те артық емес.

Дидактикалық-философиялық сарындағы толғауларды мән-мағынасы жағынан тереңдете түсіп, поэтикалық тұрғыдан көркейте беру үшін бірқатар қоғамдық-әлеуметтік категорияларды айқындап алу қажет болды. Олар «әділдік» пен «әділетсіздік», адам бойындағы «жақсы» және «жаман» қасиеттер, «қанағат» пен «ашкөздік», «даналық» пен «надандық», «достық» пен «қастық», «жастық» пен «кәрілік», «өмір» мен «өлім», т. б. ұғым-түсініктер.

Бұл салада қазақ жыраулары өздерінен бұрынғы түркі тілдес халықтарға ортақ поэзиядан, орта ғасыр философиясынан үйреніп отырған сияқты.

Адамның жастық шағы мен кәрілік кезі жайында

Жүсіп Баласағұн көп толғаған. Ақын жастық шақтың қызығы баянды емес, оны игі істер атқаруға жұмсап қал деген пікір айтады:

Көшер бір күн жігіттік жағалатпай,
Кетер тастап тіршілік қазанаттай.
Бар болса жастық шақтың қайрат-күші,
Қадыр тұт, тұрсын оттай жайнап түсі.

Ал, Бұқар жырау былай дейді:

Қызды ауылды көргенде
Бұландатқан жиырма бес
...Күлдір-күлдір кісінетіп,
Күренді мінген жиырма бес
Іздесең де табылмас!

Жүсіп Баласағұн кәріліктің өзін бірнеше кезеңге бөліп қарастырады:

Елу жасы мені де құрсауға алды,
Қарға түстес басымды қырау шалды.
Алпысты алсаң — шілденің аптабынан,
Аттадым де қысқы аяз қақпанына.

Бұқар жырау да елу мен алпыс жасты дәл осылай бағалайды:

Елу деген жасыңыз
О да бір көшкен ел екен,
Алпыс деген жасыңыз
Қайғылы-мұңды күн екен.

«Құтты білік» дастанындағы Құнтуды патшаның аллегориялық бейнесі Әділдік деп аталған. Мұның өзіндік мәні бар. Халық қашанда әділетті қоғамды арман еткен. Патшаның әділ болуы — бүкіл мемлекеттің әділдігі деп түсінген:

Әділдікпен кеспей жаза, тоқтаман,
Құл ма, бек пе, еш айырма жоқ маған.
Ұлым ба, әлде жақыным ба, алыс па,
Кештеу жүрген қонақ па, әлде таныс па?
Заң алдында, бәрі бірдей мен үшін,
Көсем әділ, болмайды ешбір келісім.

Асан Қайғы жырау әділдік жайындағы осы ой желісін қазақ қауымының ұғымына жақындата түсіп, «әділ-

діктің белгісі — біле тұра бұрмаса, залымдардың белгісі — бейбіттің малын ұрласа» деп түйеді.

Қазақтың Асан Қайғы, Шалкпіз, Үмбетей, Бұқар сияқты жыраулары өздерінің дидактикалық-шешендік толғауларында әдептілік, ақылдылық, білімділік, сөз күдіреті, тілге сәк болу, қанағат сезімінің қажеттігі сияқты мәселелерді терең философиялық ұғым дәрежесіне көтеріп жырлайды. Ал, мұндай этика және мораль мәселелеріне «Құтты білік» дастанының авторы егжей-тегжейлі түсінік береді. Бірнеше бәйітті дәлел етіп көрсетейік:

Сөз кісіні ұлы қылар, бек қылар,
Көп сөз басты қара жерге кеп тығар.
Ақыл көркі — тіл, тілдің көркі — сөз,
Кісі көркі — жүз, жүздің көркі — көз.
Ақыл — шырақ, қара түнді ашатын,
Білім — жарық, нұрын саған шашатын.
Мешкей тынып, сұғанақ көз қояр ма?!
Ашкөзділер жаһанды жеп, тояр ма?!

Дегенмен ежелгі түркі поэзиясында қоғамдық-әлеуметтік мәселелер, мораль, этика, адамгершілік принциптері, т. б. көбінесе дерлік жалпылама, абстракты түрде жырланып келген еді. Ал, қазақ жыраулары ежелгі түркі ақындарының гуманистік, әлеуметтік және философиялық ой-пікірлерін XV—XVIII-ғасырлардағы жаңа тарихи жағдай талаптарына сәйкес жетілдіре түсіп, шешендік-дидактикалық поэзияның бұрын-соңды болмаған толғау үлгісін жасады. Мұның өзі қазақ қауымының күнделікті тұрмыс-тіршілігіне, ұғым-түсінігіне, нақты өміріне бір табан жақын поэзия еді.

Сөйтіп, жыраулар поэзиясы табиғи даму барысында ежелгі түркі әдебиетіне тән жалпылама өсиет-ғибрат айту шеңберінен шығып, қоғамдық-әлеуметтік ой-пікірді білдіретін, күллі қазақ елінің тынысын аңғартатын қоғамдық күшке айналды. Қазақ жырауларының поэзиясы осылайша қоғамдық сипатқа ие болды.

Сонымен, қазақ халқының түркі тілдес басқа халықтардың бәрімен ортақтасатын ежелгі дәуір әдебиеті адам бойындағы ең ізгі қасиеттерді — әділдікті, достықты, адал еңбекті, ақыл-парасатты, өнер-білімді, туған жерге деген сүйіспеншілікті, махаббатты, т. б. жырлады. Сол арқылы қоғамдық ой-пікірдің дами түсуіне айтарлықтай

ықпал жасады, әрі бұдан кейінгі тарихи кезеңде қазақ халқының өзіндік, төл әдебиетінің қалыптасуына негіз болып қаланды.

Енді Сыпыра жырау, Асан Қайғы, Шалкиіз, Доспамбет, Жиембет, Марғасқа, Бұқар, Үмбетей сияқты қазақ жыраулары тарих сахнасына шықты. Ал, бұл қазақ жыраулары қазақ атымен аталатын дербес әдебиеттің басы ғана емес, сонымен бірге, өзінен бұрынғы, түркі тілдес халықтардың бәріне ортақ болған ежелгі түркілердің көркем сөз өнерінің табиғи жалғасы еді.

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз	3
Кіріспе	5
Бірінші бөлім. VI—IX ғасырлардағы түркі әдебиет ескерткіштері	22
Тасқа жазылған дастандар	32
«Күлтегін» және «Тоныкөк» жырлары	43
«Қорқыт ата кітабы»	61
«Оғыз-наме»	99
Әбу Насыр әл-Фараби	114
Орта ғасыр ғалымдарының әл-Фараби туралы ой-пікірлері	127
Екінші бөлім. X—XII ғасырлардағы әдебиет	134
Махмұд Қашғари. «Диуани лұғат ат-түрк»	139
Жүсіп Баласағұн. «Құтадғу біліг»	155
Ахмед Иүгінеки. «Хибатул — Хақайық»	177
Ахмет Яссауи. «Диуани хикмат»	188
Үшінші бөлім. XIII—XV ғасырлардағы әдебиет	194
Хорезми. «Мұхаббат-наме»	202
Құтб. «Хұсрау-Шырын»	211
Сайф Сараи. «Гулистан бит-турки»	219
Тарихи тақырыпқа жазылған көркем шежірелер	227
Захириддин Мұхаммед Бабыр	234
«Бабыр-наме»	238
Ежелгі түркі поэзиясы және қазақ жыраулары	250

Издательство ИХ—Х

Учебное издание

Немат Келимбетов

**ДРЕВНИЙ ПЕРИОД ИСТОРИИ КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
(VI—XV вв.)**

(На казахском языке)

Редакторы Р. Ыбырайымова
Суретшісі Б. Ақанаев
Көркемдеуші редакторы Б. Табылдиев
Техн. редакторы О. Рысалева

ИБ № 4550

Теруге 7. 01. 91. жіберілді. Басуға 15. 05. 91. қол қойылды. Пішімі 84×108/32. Баспаханалық қағаз. Өрің түрі «адеби». Шығымды басылым. Шартты баспа табағы 13,86±0,1 қосарбет. Шартты бояулы беттабасы 14,18. Есептік баспа табағы 14,93±0,04 қосарбет. Тиражы 10600 дана. Заказ 93. Бағасы 2 с.

Қазақ ССР Баспасөз жөніндегі мемлекеттік комитетінің «Ана тілі» баспасы, 480124, Алматы қаласы, Абай проспектісі, 143 үй.
Қазақ ССР Баспасөз жөніндегі Мемлекеттік Комитетінің Полиграф-комбинаты, 480002 Алматы қаласы, Пастер көшесі, 41 үй.